

МАКЕДОНСКИ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЬ

ХР. СИЛЯНОВЪ

ПИСМА И ИЗПОВѢДИ

НА

ЕДИНЪ ЧЕТНИКЪ

(1902 г.)

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1927

Макаръ и да не съдържа цѣлата история на моето четуване, тая книга е завършенъ разказъ за живота и дейността на Марковата чета и за събитията отъ първата половина на 1902 година въ Леринско. Тъзи събития съставятъ въ революционната борба на Леринско отдѣленъ периодъ, закръгленъ съ аферитѣ, които разнебитиха района, и съ смъртъта на Марко, който, макаръ и сравнително малко известенъ, е една отъ свѣтлиятѣ и най-силнитѣ личности на македонското освободително движение.

Въ друга книга остава да се разкаже четиримесечното ми пребиваване въ Костурско, гдето, подиръ аферитѣ, разказани тукъ, се прехвърлиха останките на дветѣ лерински чети, както и всички забъгнали хора отъ Леринско.

София,
18 декември 1927.

Хр. С.

**На свѣтлата паметъ
на
Георги Ивановъ Геройски — Марко
и загиналите другари въ 1902 г.**

Авторътъ.

I.

Битоля, 29 декември 1901.

Ти помнишъ, Маня, оня рошавъ комита, който миналата година гостува четири дена у васъ.

Съ него, съ стария дълдо Яндре, случаятъ ме събра въ Битоля. Временното войводство въ Прилепския районъ му бъше дотегнало, и той бъше поискалъ да го върнатъ обратно при Марко войвода, въ Леринско. Менъ пъкъ ми бъше омръзнало да се гоня нѣколко дена съ битолската полиция. Играта взе да става опасна и трѣбваше да решава: или да се отправя за България или да стана комита. За първото не ми даваше сърдце; за второто — съмнявахъ се, да ли е по силите ми. А време за мислене и колебания нѣмаше.

Когато даскалувахме съ тебе, ти знаешъ, какъ азъ и други като мене интелигенти опредѣляхме сѫдбата си: ще работимъ и ще се запознаваме все по-отлизу съ полицията, ще треперимъ непрестанно отъ обиски и арести, докато единъ день и нашата чаша се препълни. Тогава ще ни хвърлятъ въ зандана, ще ни мжчатъ и разследватъ, а подиръ нѣколко месеца ще ни осаждатъ или заточатъ. И — край. Това бъше неумолимото предопредѣление, съ което, ти знаешъ, азъ бѣхъ се примирилъ. Така свършиха толкова наши другари, така ще свършимъ и ние.

— Да съмъ мжъ, никога не бихъ се дала жива, казваше ти. Ти ублажаваше бурния животъ на хвърчащите братя и проклинаше своя полъ. Мисъльта, че никога нѣма да излѣзвашъ вънъ отъ ролята на милосърдна сестра, че си осаждена докрай само да прибиращъ въ кѣщата си блажени бездомници, да имъ пращаши ризи и чорапи въ гората и да попаднешъ най-после въ затворъ — при това пакъ женски затворъ! — тази мисъль подсичаше крилата на твоите блѣнове. И ти се чувствуваше родена нещастница, жигосана отъ сѫдбата.

Разбирахъ те, Маня, напълно те разбирахъ. Азъ сѫшо се мислехъ осажденъ да бѣда до край прикованъ за града,

да проповѣдвамъ борба и да умра не като борецъ, който до последно издиление приема и отврѣща удари, а като работъ воль, който безъ принуждение крачи къмъ кланицата. Азъ бѣхъ примиренъ съ ужаса на предварителнитѣ изтезания и съ бавната всѣкичасна смърть въ затворъ или на далечно заточение. Защото бѣхъ убеденъ, че ние, интелигентитѣ, можемъ отъ градоветѣ да командуваме истинскитѣ борци и да си останемъ докрай примѣрни мисионери и мѫченици, но не и да умремъ като борци. Допущашъ ли, че тази мисъль е за единъ мѫжъ по-малко мѫчителна отъ твоето съзnavано безсилие на жена?

Решихъ да, придружа дѣдо Яндре. Докато стигнемъ при хвърчащите има да скитаме цѣли три нощи по поля и планини и да преседимъ три дена по селата. Ще видя да ли нашитѣ мускули сѫ безнадеждно омекнали, да ли нашитѣ нерви и стомаси сѫ станали неприспособими къмъ атмосферата и живота въ селските колиби.

II.

Пополжани, 31 декемврий.

Изкарахъ първия нощенъ походъ. Това, наистина, не е още комитаджилъкъ, но все дава понятие поне за прелеститѣ на ношното скитане по поля и планини.

На тръгване представлявахъ интересна карикатура. Бѣхъ се дегизираль така: останахъ съ чепици, панталонитѣ наврѣхъ въ чорапитѣ си, облѣкохъ единъ кѫсъ джемаданъ съ памучна подплата, а около феса си навѣрзахъ, по подражание на дѣдо Яндре, една кърпа, като чалма. За да ми е леко, горната си дреха не рачихъ да взема, макаръ че приятелитѣ ми настояваха много.

Трѣбва да съмъ билъ смѣшенъ, защото всички ми се смѣеха, даже и дѣдо Яндре.

Другарътъ ми бѣше останалъ въ своята арнаутска носия: цървули, бѣли бечви, широкъ винено-червенъ поясъ, червенъ джемаданъ, черно кече съ единъ редъ висулки отзадъ и малка арнаутска капа на главата — цѣлъ дебранецъ. Липсваше му само гжстата, черна, безформена брада, която той, преди да отлѣтува съ файтонъ отъ Прилепъ за Битоля, бѣше не безъ съжаление пожертвувалъ.

На тръгване ми дадоха единъ огроменъ карадагски револверъ, който, подражавайки пакъ на Яндре, втикнахъ въ пояса си.

Градътъ вече пустъеше, когато ни изведоха. Минахме десетина вратички и дворове, озовахме се вънъ, а после, презъ градини и бостани се намърихме на полето. Тукъ се целунахме съ изпращачитѣ (даскалъ Ч. още веднажъ се изсмѣ на моята вънкашностъ) и продължихме пътя сами — дъдо Яндре, азъ и куриерътъ.

Около часъ вървѣхъ бърже, даже съ увлѣчение. Остриятъ сухъ студъ ме пронизваше до кости, но стараехъ се да не треперя и все бѣрзахъ. Нощта бѣ тъмна и мразовита. На две крачки отъ мене дъдо Яндре ставаше невидимъ и шумътъ на стжпкитѣ му, заедно съ тоя на моите, загльхваше беззвучно въ пустото пространство. Очертанието на широкия му гърбъ и фантастичниятъ видъ на чалмата му, които азъ следѣхъ напрегнато, ту изчезваха, ту се показваха. А понѣкога цѣлъ дъдо Яндре потъваше сѣкашъ въ земята. Тогава азъ ускорявахъ крачкитѣ си и се блѣскахъ въ гърба му.

— Ке ме явнешъ, бе даскале! шаговито се обаждаше той, а после старчески ме съветваше: пушчи ги нѣзитѣ, нека Ѳатъ сѫми!

Той искаше да ми каже: стжпвай самоувѣreno! Азъ знаехъ дѣлбокия смисълъ на това правило не само, когато се скита ноще по пусти и незнайни мѣста. Пустнахъ си краката свободно и вече не ми се струваше, че стжпвамъ надъ пропасти. Пакъ падахъ, разбира се, но вече по-рѣдко. Па и не се боехъ отъ падания; тѣ дори ме забавляваха. Следъ всѣко по-интересно падане слушахъ провлѣчения гласъ на стария комита:

— Нишчоо, не си отъ джамъ я, па ке станешъ.

И ставахъ. И веднага бѣрзахъ да го настигна.

Жадувахъ за почивка, но чакахъ да я предложи дъдо Яндре. Когато седнахме, усѣтихъ, че моя джемаданъ се вледенява, а измокренитѣ панталони се втвърдяватъ като дѣска. Следъ това мѣжно можехъ да привикна краката си да се движатъ сами. Когато пѣкъ наставаха заледени угари, нозетѣ съвсемъ се отказваха да ме слушатъ, и падахъ и ставахъ на всѣка стжпка.

На втората почивка — тя, по мое настояване бъде твърде малка — дъдео Яндре отсъче две тояги и ми вржчи едната за да се подпирамъ. Носехъ я всъкакъ, но най-често я взимахъ на рамо, като пушка. И тогава ми се струваше, че съмъ вече комита и се предавахъ на мечти. И така унесенъ, не усътихъ, какъ измина повече отъ часъ и половина, докато стжпките ми станаха съвсемъ неувѣрени. Тогава мечтите ми пакъ изчезнаха.

По-нататъкъ не се съгласявахъ вече на никакви почивки. Защото очите ми веднага се затваряха, заспивахъ сладко-сладко и ми се струваше, че не ще мога вече да стана.

Какъ се дотърихъ до село Пополжани, самъ не зная. Кретахъ низъ пътя полуза спалъ. Събудихъ се съвсемъ призори, когато ни посрещнаха селяни на пътя.

Въ стаята, която нито разгледахъ, се простръхъ до огнището, гърбомъ къмъ червената жерава, и веднага заспахъ.

*

Четири низки, опушени стени ни притискатъ съ своята голота и печаленъ видъ. Презъ единственото прозорче снопъ лжчи освѣтляватъ единъ наклоненъ, почти плътенъ стълбъ прахъ. Стариятъ ми другаръ, леко приведенъ, държи двете си полузакрити длани къмъ огъня, съкашъ е препречилъ пътя на жеравата и унесено ми разправя нѣкакви масали. За какво не ми е заприказвалъ той вече!

Щомъ се събуди дъдео Яндре, поискав оцетъ и дървено масло, които му се донесоха смѣсени въ едно дървено паниче. Изчисти грижливо своя револверъ, изчисти после и моя, като ме предупреди, че прави това за пръвъ и последенъ пътъ: да видя и да се науча. Докато мажеше револверите, той непрекъснато негодуваше противъ битолските голѣмци, които ни изпратиха безъ пушки, само съ едни петаци.

— Батакчии! Не оти ке имъ се изедоа пушките, ама на... батакчии! Що ке имъ праишъ!

Той се замисляше, както виждашъ, и върху опасностъта, ако ни бѣха случайно открили. На менъ пъкъ нито презъ ума ми минаваше подобно нѣщо — не отъ безстрашие, разбира се; Ей тъй, струваше ми се, че е смѣшно да се допушта това.

Внезапно другарътъ ми се ухили и безъ да продума посочи съ пръстъ къмъ панталоните ми: една огромна бѣла осмонога бѣрзаше, изплашена, нагоре къмъ пояса. Вървай,

Мания, не се ужасихъ: Наблюдавахъ я дори кратко нѣкое време, безъ да помисля, че и тя е единъ врагъ, който трѣбва да се унищожава. Другарътъ ми, все тъй ухиленъ, каза:

— Айде, хайръ да ти е сефтето, даскале!

И после добави:

— Оти я не факяшъ бе, жаль ти е за нея?

Въ смѣха му доловихъ нѣкаква радостъ, незлобива, разбира се, защото и азъ успѣхъ вече да се сдобия съ тия смѣртни врагове на комити и затворници. Почти неохотно азъ хванахъ врага съ краищата на двата си пръста, и следъ секунда въ жаръта се чу слабо изпрѣщяване. Първиятъ врагъ бѣ унищоженъ.

На тая осмонога имамъ да благодаря за маса приказки, които ми изприказа дѣдо Яндре. Изслушахъ цѣлъ трактатъ върху паразитното скотовѣдство. Темага е, наистена, неестествична, както би казала твоята изтѣнчена приятелка Тодорка. Но ти, която нѣмашъ претенции на салонна дама, вѣрвамъ, не ще се ужасишъ, ако ти кажа, колко картино разказвачъти ми представи цвѣтущото състояние на това скотовѣдство у хората отъ неговата категория. Преди години единъ младъ харамия направилъ такава шега съ своето либе: изпоскалъ се, насъбралъ всички ловъ въ една кутия, после нанизалъ на конецъ бедните животинки и изпратилъ на либето си „за бѣла шия герданче.“

За свойтѣ харамийски спомени дѣдо Яндре говори не безъ известно смущение. Азъ знаехъ, че нѣкога, твърде младъ момъкъ още, той бѣ хайдутувалъ по Пелистеръ, Бигла, Петрино, Бабуна, заедно съ върлия хайдутинъ Калешъ-Димо (Спомни си пѣсенъта „Ела, Калешъ-Димко, вечеръ на вечера...“). Помжчихъ се да го убедя, че нѣма защо да се срамува отъ миналото си. Хайдути като Димковци, Чакревци и капитанъ Наумовци, които сѫ ограбвали и убивали само турски деребеевци, не сѫ били за своето време обикновени катили и престъпници. Народътъ ги е обичалъ и почиталъ. Той и днесъ още ги възпѣва. Тѣ сѫ наши предтечи. Наистина, тѣ сѫ работили всѣки на своя глава и за себе си, но тогава не е имало учени хора (като насъ), които по градове и планини да работятъ планомѣрно и обмислено между всички християни за да съборятъ турското царство. А сега е вече друго ...

Дъдо Яндре се поосвободи. Очите му свѣтнаха като на старъ, немощенъ звѣръ. Той все повече се увличаше отъ споменитѣ си, които се нижеха единъ подиръ другъ. Той говорѣше провлѣчено и тихо, както всѣкога. Въ гласа му звучеше горестъ, горестъта на човѣкъ, изживѣлъ своето време и скжпещъ миналото, което никога нѣма да се повтори.

Той ми говорѣ за обири и убийства на турци по кръстопожтища, за невѣроятни походи, за сърмени дрехи и златни къостеци, за пиршества съ печени ягнета и многогодишни вина, за истински оргии, въ които липсвало само едно — отъ пиле млѣко.

Гласътъ му по едно време затрепера отъ вълнение. Той мъкна, загледа се безсмислено въ огъня, и ржката му машинално засигра съ клечка въ пепельта.

Мълчаливо прекарахме нѣколкото часа, които ни оставаха до вечеръта.

АЗъ догоняхъ вълненията и копнежитѣ на своя другарь. И постепенно се унесохъ въ тоя другъ свѣтъ — въ живота на харамиитѣ, тия истински царе на гората и на себе си, които, не признавайки никакви организационни устави, програми и задължения, служейки единствено на инстинктитѣ си, и долни и благородни, печелѣха съчувствието на безпомощната рая и обезсмѣтиха имената си въ народни пѣсни.

Организацията — хилядоглаво нѣкакво чудовище — се яви и обсеби горитѣ. И оковава въ вериги предишнитѣ волни царе. Едни отъ тѣхъ тя опитомява, привиква ги да влачатъ мълчаливо новия хомотъ, а непреклоннитѣ, безвъзвратно подивѣлитѣ — неумолимо трепе.

Блажено старо време!

Не по него ли тѣгугува сега моятъ добъръ старъ другарь?

III.

Екши-Су, 1 януари 1902.

Полунощъ снощи ни завари на пътя между Пополжани и Екши-Су. На полето изпратихме старата година и посрещнахме новата.

Куриерътъ ни, единъ младъ екши-суецъ, бѣ по-опитенъ и по-пъргавъ. Съ малко отклонения низъ кози пътеки, той държеше пътя, и походътъ ни мина по-леко.

Напраздно се мѫча да си представя мѣстата, презъ които минахме. Движехъ се като сомнамбулъ. Денътъ, който винаги ме е вълнувалъ и който крие за всѣка възрастъ и особени трепети, ме завари на кръстопътja на своя животъ. Примиренъ съ всичко, което може да ми донесе утрешниятъ денъ, азъ се ровя въ миналото на своите двадесетъ и една изживѣни години.

Коледната радостъ и новогодишните подаръци всрѣдъ домашния кѫтъ блѣсватъ като мигновена лжча въ съзнанието и освѣтляватъ кроткия страдалчески ликъ на тая, която ме роди и отъ която познахъ най-чистата целувка.

Майка ми!

Жива ли е тя или тжгугва въ тоя часъ по безследно забѣгналъ синъ? Проклина ли ме тя за безбройните страдания, които ѝ причинихъ съ умишленото си спотайване?

Ахъ, не. Тя нѣма сила да прокълне, неспособна е да ме укори дори. Тя само плаче и се моли сега за мене — азъ виждамъ сълзите ѝ. Само една утеша още ѝ остава — сълзите...

Страните ми изведенажъ пламватъ, очите ми се напълватъ съ сълзи. Азъ тѣй отдавна не съмъ се просълзявалъ... Но, съкашъ ужасенъ предъ внезапния споменъ за извършено престъпление, напрѣгамъ всичките си волеви сили за да се откажна отъ тоя кошмаръ.

Защо сѫ тия безсмислени вълнения? Нали сме отрекли всички интимни връзки и всички мечти за лично щастие? Нали победата, която одържа това отрицание, е мрачното величие и героизъмътъ на нашата борба? И нали ужъ сме вече разрешили мѫжителната дилема въ полза на отрицанието?

И все пакъ... Мѫжно се откажва, Маня, оная частъ отъ веригата на живота, която съставя твоето минало. Душата ми не е станала *tabula rasa*, а е таблица, на която съ огнени неизличими знаци сѫ изрѣзани рой образи и преживявания,

които презъ тая странна и самотна нощь предателски мамятъ душата ми и ме държатъ въ плѣнъ.

Предъ мене стои разтворена книгата на живота ми и мимо волята си разгръщамъ нейните страници...

Ето новогодишните праздненства въ солунския пансионъ. Азъ съмъ на импровизирана театрална сцена въ ролята на нѣкаква любовница-слугиня. Пояявяването ми извиква буренъ смѣхъ у ученици и гости. Тъ се смѣятъ. Азъ не издържамъ — смѣя се самъ, и салонът прогърмява отъ ржкоплѣскания... На сцената после декламирамъ съ патосъ „Всрѣдъ трупове неброени“. Доволенъ, чета въ очите на публиката патриотически въторогъ. Лотарията. Азъ печеля и другаритъ завистливо ме сърадватъ. Полунощъ. Изреждатъ се на сцената директорътъ, класниятъ ни наставникъ, учителитъ. Ние викаме „Урра“ и ги дигаме на ржце. Най-демостративно ржкоплещимъ на учителя по литература, Хр. Матовъ, защото той, за голъма изненада на директора, ни пожелава да посрещнемъ другата нова година на свобода.

Учители, другари, изпити, двойки по математика..., безпричинна тѣга и копнежъ за именитостъ и слава... сърдечни трепети и безсънни нощи по дяволските очи и цѣвналите устни на онай малка мѫчителка, която безумно залюбихъ, после безумно възненавидѣхъ и най-после великодушно простихъ.

Ето ме въ жгъла задъ каменния зидъ на гимназияния дворъ. Звънецътъ вече е ударили, но азъ стоя на поста си. Останалъ самъ въ двора, броя секундите, поглеждамъ ту къмъ прозорците на класната стая, ту предъ мене — четвъртитото праздно място, което тя ще прекоси, за да свие къмъ вратата на девическа гимназия. Ахъ, пакостницата, тя пакъ е закъснѣла. Тя винаги закъснява... Но ето отъ кюшето се задава къса рокличка. Тя е! Първиятъ ѝ погледъ е отправенъ къмъ моя постъ. Тя ми се усмихва, машинално поднася ржка къмъ русокосата си главица — колко мила е тя съ тоя всѣкидневенъ жестъ на кокетство и на свѣнъ! — и веднага ускорява крачки и бѣрзо, тичешкомъ почти, прекосва празното място. Азъ се впускамъ лудо нагоре и запъхтѣнъ се втурвамъ въ класната стая, едвамъ успѣлъ да изпреваря преподавателя.

Нима може всичко това да се забрави, Маня?

То е заровено нѣкѫде въ душата, притиснато отъ тежъкъ камъкъ, който много рѣдко и много мѣжно вече се приповдига. Надъ камъка като рой брѣмчещи пчели се преплитатъ преживѣниятъ на другия азъ, на новия азъ, на човѣка, който е разрешилъ (или мисли, че е разрешилъ) страшната дилема. Тѣхниятъ пресенъ споменъ неусътно се слива съ настоящето. Може би за това тѣ се изреждатъ въ паметта спокойно и бавно безъ да парятъ сърдцето, безъ да извикватъ сълзи.

Само две години, откакъ е сложенъ тежкиятъ камъкъ.

Двадесетъ и четирима младежи прекарваме въ Битоля последната година на ученичество. Повече отъ половината сме покрѣстени. Азъ съмъ, разбира се, между тѣхъ. Азъ съмъ даже отъ по-старите, отъ тия, които разпространяватъ между оглашените Ботевите съчинения, Подъ игото, Записките на Захарий Стояновъ и пр. и крѣщаватъ нови. Ние презирате всички мѣдрости и науки заедно съ ония отъ преподавателите, които не сѫ крѣстени. Колко по-високо стоимъ ние надъ тѣхъ! Тѣ скжпятъ кожитѣ си — страхливцитѣ! — и не искатъ да знаятъ за това, което подземно се готови противъ „кѣрвавото и грѣшно царство“ на Султана. А ние сме посветени — покрѣстени. Ние знаемъ всичко. Ние четемъ запретени софийски вестници, дава ни се дори и мѣстниятъ хектографиранъ листъ „На ор жи е!“ — четемъ го и правимъ агитация съ него. А още нѣколко месеца и азъ ще пиша пламенни статии и стихотворения въ тоя страшенъ и тайнственъ листъ!

Ние постоянно се срѣщаме съ нашите учители. Ние сме тѣхни другари. Отиваме у тѣхъ всѣка недѣля на гости, призоваваме съ тѣхъ на ти, пушимъ съ тѣхъ дори тѣпчимъ табакерите си отъ тѣхния тютюнъ. И сме горди, горди, че ни третиратъ като зрѣли мѫже, като революционери, съратници. Учебната година ще се тѣркулне скоро и ние ще бѫдемъ тогава съвсемъ като тѣхъ: ще проповѣдваме на стари и млади опасното слово и ще ги крѣщаваме ще прераждаме чрезъ нашето презрение къмъ опасността, душитѣ на робите.

Ние знаемъ, че революционеръ значи нѣщо като аскетъ, отрицателъ на всички удобства и на всѣко лично щастие. За това никой отъ насъ нѣма да се ожени и да завѣрти

домъ и къща. Никой няма да напусне Македония, никой няма да отиде да продължи образованието си. Който се ожени или напустне Македония или постъпи въ университетъ, той ще бъде подлецъ, измънникъ. Македония не може да чака; тя не се нуждае отъ помощта на онези, които турятъ университетския дипломъ по-горе отъ борбата за нейната свобода; тя отблъска и проклина онези, които я замънятъ съ друга любовница. Нашиятъ учитель Dame Груевъ е за насъ образецъ на самоотрекълъ се за Македония жрецъ, въплощение на революционния аскетизъмъ. Но защо другарътъ му Март. се сгоди и ожени? Революционеръ, а се ожени! Пфу . . . Ние се сърдимъ на Груева, че ни съветва да се сдобиемъ за всички случаи съ зрѣлостно свидетелство. Така по-лесно щѣли сме да бѫдемъ назначавани учители и да служимъ на дѣлото, убеждава ни той. Съ матура или безъ матура, Организацията ще съумѣе да се наложи на екзархия и на общини, за да ни изтръгне по едно какво да е учителско място — разсѫждаваме и сме убедени ние.

Учениците на Игнати Лойола не сѫ били по-голѣми фанатици отъ насъ. Ние сме готови да убиемъ всѣки непокъстенъ ученикъ, който е узналъ за кружока ни и е изплесналъ нѣгде нѣщо. Ние знаемъ, че целта оправдава срѣдствата, затова разбиваме посрѣдъ нощъ сандъцитѣ на богатите ученици и задигаме токущо изпратената отъ бащинъ имъ пансионска такса. И горди отъ извѣреното съ успѣхъ благородно престѫпление, внасяме нѣколкото лири въ окръжната комитетска каса. Груевъ е въ недоумение: не съмѣе да одобри постѣпката ни, но не съмѣе и да ни укори. . . А въ пансиона е цѣла олелия. Директорътъ скимти, разпитва, заплашва съ изключване. И съ яда си ни доставя само удоволствие. . .

Ето ни пакъ въ приготовления за първото истинско българско представление въ Битоля. Тоя путь ние ще дадемъ не безобидни, безпредметни за македонската театрална сцена писи, като Благородникъ, Женидба или Тълъстото кокалче. Сега ние ще дадемъ Гьотевия Едмондъ. Всички наши учители, учителкитѣ отъ женското класно училище и други покръстени граждани сѫ ангажирани въ трескава работа. Учителитѣ репетиратъ съ насъ и наглеждатъ

работените кулиси и сцена, а учителките шиятъ нуждните исторически костюми. Ние ще удивимъ всички други народности въ града и съ постановката и съ играта на писаната и въ същото време, предъ очите на официално поканените представители на властта и на турското просвѣтно дѣло, ще дадемъ на нашите българи зрелището на героичната борба за освобождение на единъ потиснатъ народъ отъ чуждо иго. Нидерландците, които дигатъ глава противъ мрачното владичество на Филип II, сме ние, македонците; испанците, противъ които се сражава Едмондъ на чело на въстаналите роби, съ нашите собствени тирани — турците, чиито висши битолски представители ще се възхищаватъ отъ героянина на писаната и отъ нашата игра. Едмондъ е пъкъ безимениятъ още нашъ македонски Едмондъ или Гарибалди, който въ недалечно бѫдеще ще ржководи разрушението на турското царство. Безъ никаква предварителна агитация всъки нашъ простъ българинъ отъ Йени-маале и Баиръ-маале ще схване аллегорията и ще се проникне отъ устроения апо-теозъ на свободата.

Азъ съмъ много недоволенъ отъ нашия учител-режисьоръ, който е намѣрилъ, че външността ми не е тъй впечатителна за да ми се даде ролята на главния герой. И за-виждамъ на по-честития си другаръ Тале, който ще обере всичките лаври и ще обезсмърти името си между битолчани. Но нека. Нали общата велика цель ще се постигне!

Презъ тая година на съзнателно закоравяване на душата азъ махнахъ ржка на всички блънове за литературна слава. Насилствено почти убихъ въ себе си и жаждата за четене. Ние вече не се ровимъ съ Сандо въ европейските литератури, не вербуваме симпатии между голѣмите чужди поети и писатели. Безъ трепетъ разгръщаме всъки месецъ дори и списание *Мисълъ*, гдето боравятъ нови литературни таланти. Когато, като петокласникъ, видѣхъ за пръвъ пътъ напечатано свое стихотворение въ Ученически другаръ, азъ прекарахъ нощта въ една атмосфера отъ самодоволство и гордость. Азъ отпразнувахъ своя дебютъ, самозабравенъ отъ чутите презъ дена отзиви на другарите и предвкусвайки другото още по-голъмо тържество — когато новината гръмне и стигне до нейните уши. Колко бѣхъ суетенъ, дребнавъ и egoистъ тогава!

А въ Битоля азъ можахъ да се прости съ тия детски бълнувания. Намърихъ дори въ себе си сила да прости великолепно и на малката солунска мѫжителка. И отъ всичко това се отърсихъ безъ злоба, безъ съжаление, безъ мисъль, че правя нѣкаква жертва.

*
Моите другари, моите учители... Гдѣ сѫ тѣ сега?

Затворници, четници или труженици съ двойно звание по градове и села — учители на децата и подземни рушители на турската държавна мощь. Това сме ние днесъ подиръ една година. Новопоникнали стрѣкове на онова гигантско дърво, което расте и се разклонява не съ години, а съ дни и часове за да осъни скоро цѣлата робска страна.

Славниятъ прилепчанецъ Тале, главниятъ герой отъ представлението, който дълго следъ това носи името Едмондъ, започна новата си кариера като затворникъ въ Битоля. Тамъ той продължава да се кали подъ ржководството на Груева, нашиятъ любимъ учителъ, а сега сѫщо затворникъ въ Битоля. Бедниятъ Тале! Два пъти лани го споходихъ въ затвора. Колко му бѣше тежко, че започна като затворникъ преди да е заработилъ!

Грамадниятъ костурчанинъ Манолъ е по-малко честитъ отъ Тале — той нѣма другарството на Груева, а прави компания на арнаутските катили въ Корчанския затворъ.

Воденецътъ Биновъ е още по-малко честитъ — той се е озовалъ отвѣдъ Бѣлото море, въ една мало-азиятска крепость.

Малкиятъ Пандо — Амебата — пѣкъ е изпрѣварилъ всички ни — нелегаленъ съ пушка на рамо.

А Александъръ Станоевъ? Милиятъ, жизнерадостниятъ, ангелски невинниятъ Сандо, съ чудната детска усмивка и съ тѣнкия звѣнливъ гласецъ? Пискалото... Така бѣхъ кръстиль азъ довѣренника на моите най-съкровени тайни, съ когото четѣхме, декламирахме и градѣхме съ чудна вѣра кулитѣ на своето бѫдеще. Лани бѣхме съ него учители въ два съседни района — азъ въ Прилепъ, той въ с. Бегнище, Тиквешко. Отъ него получихъ само две-три писма и едно бурканче медъ — армаганъ. Писмата му бѣха сухи, дѣлови. Въ тѣхъ се говорѣше за куриери, четници, арести, а нищо за поезия и литература! Кога Сандо е успѣлъ да закоравѣе, да стане толкова сериозенъ? Азъ купищехъ за усмивката

му, за пискливия му гласецъ, за припадъчните му другарски нежности, а писмата ми до него бѣха също кратки, сухи, дѣлови. Но въ душата си съхранявахъ образа не на революционера и ржководителя, а на нежния, пискливия другарь отъ ученическата скамейка. Въ писма, гдето се говори за организационни работи, нѣма място за излияния. Азъ преглъщахъ топлитъ другарски думи, знаехъ, че ги преглъща и той. Само два месеца трая нашата преписка. Дойде тиквешката афера. Единъ денъ научихъ, че Сандо стрелялъ съ револверъ противъ офицера-предводителъ на потерата, а следъ това се грѣмналъ въ главата. После въ безсъзнание билъ отнесенъ въ болницата, после сѫденъ и осѫденъ въ Солунъ и заточенъ въ Мала Азия заедно съ Хр. Матовъ, Биновъ и др.

Милиятъ Сандо!

Казеповъ, Диневъ, Г. Христовъ — Червениятъ, Докторътъ и всички други сѫ учители и ржководители.

Ето единъ випускъ, съ който нашитъ учители, сигурно, се гордѣятъ. Само трима или четирма излѣзоха измѣнници — отидаха въ София да следватъ.

Прекарали надве-натри изпититъ, Докторътъ, Трифонъ и азъ предприемаме едно смѣло пилигримство: тръгваме пешъ на поклонение въ столицата на свободната братска страна.

Съ всичките си сѣтива тамъ ние ще почувствувааме свободата. Сгрѣни отъ нейния топликъ, очаровани отъ въплотения и образъ, ние ще се върнемъ подиръ два месеца за да ѝ се обречемъ въ добробна служба. Така благочестивите хора се връщатъ отъ Божигробъ за да чакатъ после съ спокойствие смъртъта. Груевъ позволи и благослови нашия благочестивъ походъ.

Прехвърлихме планини и поля, прекосваме отъ единъ до други край поробената родина, посрещани въ всѣки градъ отъ съученици и приятели съкашъ сме тръгнали да отнемемъ нѣкакво златно руно.

Ето ни близу до границата. Задъхващи се повече отъ вълнение, отколкото отъ умора, бѣрзаме по стрѣмния Девебайръ. Още нѣколко минути и ние сме на границата между робството и свободата. Въздъхнали дѣлбоко, озъртаме се плахо, обгръщаме съ погледъ прехвърлените безформени

върхове и имъ изпращаме нашето сърдечно „до виждане“. Още предъ очитъ на турската стража скриваме демонстративно фесовете си и, добили съкашъ крила, впускаме се съ пъсни по надолнището въ обетованата земя.

Мисълъта кжде ще спимъ и какво ще ядемъ днесъ и утре, и всъки денъ, не отне нищо отъ очарованието на свободата, цъвнала като разкошно цвѣте върху разчистено едновременно бунище. Но съзнанието, че сме тамъ само временни гости, не ни напушта ни минута. Ние сме като чужди въ тая страна. Охолността и безгрижието на жителите и възбуждатъ у насъ и радостъ и завистъ, но не ни привличатъ и не ни изкушаватъ. Ние всъкога търсимъ само нашите срѣди — хората около Комитета. Азъ бързамъ да видя не Вазовъ, Михайловски, Величковъ, Славейковъ, запознаването съ които бѣ моята мечта на петокласникъ, а Дѣлчевъ, Сарafовъ, Гьорче Петровъ и тѣхните най-близки съподвижници, оживѣли въ сърцата ни. Тѣ ни хвалятъ и ласкаятъ, че сме решени да се върнемъ. Тѣ сж откровени и пълни съ внимание къмъ насъ. Въ наша честь се устрои и една незабравима екскурзия до Искъра, где опитахме силата на динамика и видѣхме, какъ се манипулира съ него. Отъ начало се питахме: защо Дѣлчевъ говори съ такова презрение за о пошляването на освободението? Но скоро почнахме да вникваме въ смисъла на думите му и замечтахме за по-скорошно връщане.

Къмъ края на августъ получихме учителски назначения въ три различни края. На мене се падна вашиятъ градъ.

Останалото знаешъ. Връщането съвсемъ не бѣ тъй тържествено и весело, както отиването. Арестуванъ въ Зибевче, на срѣбъската граница, азъ стигнахъ въ града ви подъ конвой. После два пъти въ единъ месецъ поживѣхъ пакъ въ вашия мръсень затворъ, посетихъ за малко и битолския. Учителствуването бѣ тежъкъ кръстъ, но той не ме смаза. Токуто се завърнахъ отъ Гърция и сега ето ме предъ мжчилената дилема . . .

*

Въ тая минута стари познати, мои съученици, Кузо, Чековъ и други сж при насъ и ни честитятъ новата година.

Азъ ги очудвамъ съ „издържливостта“ и „куражата“ си, а дѣдо Яндре — съ подмладения си видъ. Всички сж свик-

нали да считатъ гжстата безформена брада за недѣлмица чистъ отъ неговото лице, и сега не могатъ да повѣрватъ на очите си, че предъ тѣхъ е дѣдо Яндре. Нашиятъ домакинъ е извадилъ пушката си, съ която другарътъ ми, ето вече два часа, обучава дошлигъ при нась младежи.

Приятельтъ Чековъ ни донесе отъ най-старата си ракия и ни отрупа съ разни речели и сладки, специалитетъ на екши-суйци.

Дѣдо Яндре пакъ зае мястото си до огнището. Него-вото самочувствие е превъзходно.

Честита ни нова година, Маня!

IV.

Поздрави ме, Маня!

Загоричани,
4 януарий.

Азъ съмъ вече четникъ на Марко.

Въ външността ми нѣма никаква промѣна — все съмъ въ онъ смѣшенъ костюмъ, както ти се описахъ. Не съмъ дори още въоръженъ. Но решението е взето.

На пѫть за Загоричане, спрѣхме единъ день въ Зелениче.

Тамъ съ дѣдо Яндре прекарахме единъ мѣлчаливъ день. Стариятъ комита не знаеше, какъ да си обясни моето настроение. Отговаряхъ му неохотно и разсѣяно. И той намѣри за най-износно да прекара остатъка отъ дня въ сънъ.

Азъ въздъхнахъ и се предадохъ спокойно на мислите си.

Утре по това време ще бѣда при тѣхъ. Тамъ сѫ Дѣлчевъ, Марко, костурскитѣ другари, ржководителитѣ отъ Леринъ и Битоля, всички лерински и костурски четници. Наброявали ги до петдесетъ души. Петдесетъ души комити! Такава внушителна сила още не е виждалъ нашиятъ революционенъ окръгъ. И какви хора още!

Утре ще се реши моята сѫдба. Ако ми се предложи да се върна въ Гърция, ще откажа: откриване канали, покупка на оръжие, гоненица съ грѣцката полиция — това ми е добре познато; па и грѣцката полиция ме знае вече отблизу. И тогава положението ми ще се сведе къмъ дилемата: учитель подъ чуждо име въ нѣкое село, или четникъ.

Плахо, но неотстѣжно мисълътъ ми се спира на тия два изхода: ту извиква перспективата на легалното революционер-

ство, ту се отвръща отъ него за да се изгуби въ неизвестността на горския животъ.

Учителство, мисионерство, мъжчничество . . . Разправни съ всъкакви хора . . . Търсene опора само въ собствената въра и сила . . . Никакво разнообразие, никаква поезия . . . И надъ всичко — непоносимото съзнание, че, като борецъ, нѣма никога да се изкачишъ на онова стжпало, достигнато отъ други, които ти не искашъ да поставишъ по-долу отъ себе си. Познати, изпитани мъжки.

А хвърчашит Ѹ братя?

Какъ ги много ублажавахме ние тѣхъ съ тебе, Маня! Колко високо ги поставяхме! Тѣ не познаватъ нашня засед- налъ животъ. Тѣ сж всѣкжде и никжде. Тѣ нѣматъ своя стрѣха, и стрѣха намиратъ вредъ — въ селскитѣ колиби, въ овчарскитѣ хижи, подъ зеления шатъръ на гората или въ непристѣпнитѣ чукари на нѣкой скалистъ върхъ. Тѣ сж не- видими и страшни за врага, а когато се срецнатъ съ него, размѣнятъ си смъртоносни куршуми. Юнашка и красива смъртъ! Пжтьтъ имъ е постланъ съ бури и премеждия, които тѣ надвиватъ и изпитватъ после гордостъта на победата и доволството отъ себе си.

Но изведнажъ — каква ирония! — азъ си спомнямъ първия нощенъ походъ Битоля — Пополжани. И крилата ми сѫ подсѣчени. Азъ стѫпвамъ на земята — и ето ме пакъ робъ на съмненията.

Крия ли азъ въ себе си отпорната сила на незнайнитѣ бури и премеждия, които мамятъ душата ми? Или моето рвение е минутенъ, непостижимъ блѣнъ, капчица предутринна роса, която ще се стопи отъ първата лѫча на зората? Или високомѣрно догонване на чужди сѫдби? Или дързостна самоизмама, която ми готови жестоко принижение?

Мисъльта — сжъщи удавеникъ, блъсканъ отъ бръгъ на бръгъ — безпомощно и болно повтаря: учитель подъ чуждо име въ нѣкое село, или четникъ . . .

И все пакъ една трета воля, наддѣлъла въ мене колебанията, киска се сатанински и ми шепне: нещастникъ, мислишъ ли, че ще избѣгнешъ сѫлбата си?

— Тю бре, како се успафъ!

Обърнахъ се при тия думи и видѣхъ дѣдо Яндре да търка съннитѣ си още очи.

— Што ти е тебе денеска, бе даскале?

О, той нѣма никога да узнае, какво ставаше тогава въ мене. Какъ би се изсмѣлъ той надъ бившия прилепски ржководителъ, какъ би ме презрѣлъ и взель за последенъ страховецъ, ако можеше да прочете въ душата ми! Не. Той и другитѣ не ще узнаятъ нищо повече отъ решението, което ще взема утре въ Загоричани.

Походътъ до Загоричани бѣ още по-изнурителенъ. Тѣсната пѫтека, постлана съ тѣнъкъ пластъ заледенъ хрустливъ снѣжецъ, криволичи като безконечна змия надъ зинали пропасти и достига бѣлия връхъ Върбица. Огъ тамъ тя се спушта съ сѫщите извивания, ту презъ низки храсталаци, укичени съ снѣжни вѣнци, ту презъ високи оголѣли дървета, и се слива съ гърлото, въ което е разположено селото.

При всѣко хлъзгане и залитане, дѣдо Яндре нарушаваше тишината съ едно тюфкане или съ една невинна псуvinя неизвестно по чий адресъ.

— Дѣржи се, даскале, да не оишъ во дѣло... Крепи въ дѣсно! извикваше той, при всѣко мое падане, безъ да се обрѣща.

Единъ мой изплашенъ викъ го накара да се затече и ми помогне да се измѣкна на пѫтеката. Бѣхъ почналъ да се тѣркалямъ по урвата, но кракътъ се заплете въ единъ храстъ, благодарение на което не отидохъ въ дѣло.

И изъ цѣлия пѫть, при падане и ставане, при почивка и ходъ, слушахъ само кисканията на онай чужда воля въ мене, която ми шепнѣше: „Нещастникъ, мислишъ ли, че ще избѣгнешъ сѫдбата си??

*

Приказливитѣ ни домакини набожно се кръстятъ и по-менаватъ бога, че ослѣпилъ вчера турцитѣ и избавилъ отъ грозна напасть селото, четитѣ, комитета. Щастлива звезда имало Загоричани, щастлива звезда имали сме и ние, че пристигаме сега, а не единъ-два дена по-рано, казватъ тѣ.

Но опасността нали е минала? Ние почти равнодушно слушаме приказкитѣ имъ. Всѣка клѣтка на организъма настоява за почивка и сънъ. Главата отпада, клепкитѣ се затварятъ

сами, но домакинитѣ иматъ нужда да сподѣлятъ радостъта си съ нѣкого, па макаръ и съ полузаспали хора.

Не бѣхме се още разсънили, когато единъ, клекналъ до насъ пратеникъ, извести:

— Господинъ Дѣлчевъ ви чака.

— Какъ, ѫима сега, денемъ, ще минемъ презъ селото, за да отидемъ у него? Нали вчера сте имали аскеръ, обиски?

— Нищо, господине, турцитѣ сѫ си отишли вчера, и ние днесъ пакъ сме свободни.

Разбрахъ, че сме въ Костурско, въ славното Костурско, гдето четитѣ не се криятъ отъ жени и деца, отъ никого, освенъ отъ турцитѣ и отъ двама или трима непокръстени.

И станахъ разтреперенъ отъ вълнение.

Въ неголѣмата стая бѣха натъкани десетина души. Фигуритѣ имъ едва личаха всрѣдъ гѣстия тютюневъ димъ. До стенитѣ бѣха прикрепени пушки. Раници и патронташи се върдаляха на пода. Познати и непознати физиономии се мѣрнаха предъ очитѣ ми, — мѣрна се и той, когото преди година и половина бѣхъ позналъ въ София. Правъ, облакътенъ леко върху перваза на камината, той бѣше вперилъ въ мене своитѣ голѣми кафяви очи, — любопитствуващо, ще ли го позная веднага. Прегърнахме се и размѣнихме целувка. Една минута стояхъ въ недоумение. Той ми посочи другитѣ, и азъ описахъ кржгъ въ стаята целувайки се съ познати и непознати.

Гоце рекомандуваше:

— Марко . . .

— Чекаларовъ . . . Не се ли познавате?

— Лично не, но инакъ се знаемъ добре.

— Пандо Кляшевъ . . .

— О, знаемъ се . . .

— Славко Арсовъ.

— Не, не се познаваме, отвръщамъ азъ и се прегрѣщаме сърдечно съ моя другаръ отъ Прилепъ.

— Гьоре Крѣстофореца . . .

— Да, да . . .

— Лазаръ Московъ.

— И ти ли си тука?

— Кузо Стефовъ . . .

— Тю, бреее! . .

— Кожухаровъ, Лазаръ попъ Трайковъ...

Седнахъ между Пандо Кляшевъ и Славко, другаря отъ гимназията и другаря отъ Прилепъ. Съ Пандето сме се уловили за ржце, които сами се стискатъ, поглеждаме се и се усмихваме.

Гоце, все въ същата поза, каза:

— Да свършимъ. Предстои да се разграничаватъ двата района, Костурскиятъ и Леринскиятъ, които иматъ общи пла-нини, и да се опредѣли общата работа на четите въ погра-ничните села.

Това не се отнася до мене. Азъ съ загледвамъ въ Гоце, въ Марко, въ другитѣ. Взирамъ се въ физиономията имъ, разглеждамъ костюмите и въоръжението имъ, като че съмъ натоваренъ да ги изследвамъ.

Въ София бѣхъ позналъ Гоце скромно и небрежно об-лѣченъ, винаги съсрѣдоточенъ и обикновено замисленъ. Отъ пръвъ погледъ мжчно можеше да се познае въ него пла-менниятъ апостолъ, чието име се носѣше отъ уста на уста въ Македония. Сега неговата мжжка снага е стегната въ тѣмни потури, червенъ поясъ и джепкенъ съ дѣлги, увиснали рж-кави. Очите му сега не отразяватъ само интелигентностъ и нравствена чистота: въ тѣхъ грѣе нѣкаква необятна жизне-радостъ, неизразимо самочувствие и затаенъ огнь. Въ тѣхъ прозира като въ кристаленъ потокъ ясна мисъль преди още да се е излѣла въ речь пристрастна и плавна, одухотворя-вана отъ сияещия изразъ на цѣлото лице и отъ силата на една безизкуствена, но енергична интонация.

Крадешкомъ хвърлямъ погледъ и къмъ Марко. Ти си слушала за него. Той е Леринскиятъ царь за бѣлга-ритѣ, Марко паша за турцитѣ. Четата му е идеалътъ на другитѣ райони — четнишка школа, където се изпращатъ интелигентни младежи, кандидати за войводи. Лани и ние бѣхме изпратили две момчета. Отъ неговата школа бѣ из-пратенъ за времененъ войвода въ Прилепско и досегашниятъ ми съпѣтникъ дѣдо Яндре.

Тоя Марко сега е предъ мене. Хвърля се веднага въ очи, че едничкъ той е пристегнатъ напълно, съ препасани паласки и съ калпакъ на главата — готовъ, при първия тре-воженъ знакъ да скочи на крака въ пълно въоръжение. Той седи кръстнозе, но съ изправена глава, неподвиженъ като

статуя. Цѣлъ е обърнатъ въ слухъ. Дребна и костелива, неговата фигура не е тази, която очаквахъ. Турцитѣ също едва ли биха познали въ него своя Марко паша, ако го биха съзрѣли отъ нейде. Нѣколкото рѣзки надъ намръщениетѣ безцвѣтни вежди издаватъ дѣлбокъ и съсрѣдоточенъ вътрешенъ животъ. Когато се свѣршиха разискванията, той дигна глава и погледитѣ ни се срещнаха. Какъ студено блѣстѣ тия мънички бѣли очи!

Докладвахъ за мисията си въ Гърция. Следъ мене взе думата Чекаларовъ. Той е ходилъ преди мене тамъ съ сѫщата задача. Въ Атина намѣрихъ между нашенци тѣ доста спомени за неговите изкусни игри и прикривания отъ гръцката полиция. Прави впечатление самоувѣреността, съ която говори за себе си тоя тѣнъкъ и високъ, козелообразенъ мжжъ съ щръкнала кждрава коса и загорѣло лице. Не безъ известна надменност той сочи себе си като единствено пригоденъ да свѣрши съ успѣхъ тая деликатна задача: знаелъ арнаутски и навредъ можелъ да мине за арнаутинъ, гъркъ, влахъ.

Нито се опитахъ да споря съ него. Даже го подкрепихъ. И събранието взе такова решение, каквото и менъ се искаше — да се не връщамъ вече въ Гърция. Мога да те увѣря, че не изпитахъ никаква завистъ, че не азъ, а другъ ще пожъне славата отъ една тѣй голѣма услуга — попълване въоружението и снабдяване съ гръцки пушки всички отсамвардарски райони.

*

Азъ не съмъ вече плѣнникъ на никакви съмнения, Маня.

Съприкосновението ми съ тая срѣда прогони всички мои колебания. Още не съмъ никому съобщилъ решението си — не зная, и да ли съмъ се решилъ още напълно — но чувствувамъ се частъ отъ онова голѣмо цѣло толкова, колкото и събранитѣ въ тази стая другари. Толкова съмъ се отрекълъ отъ себе си, колкото и тѣ. Толкова съмъ силенъ, колкото и тѣ.

Славко вече агитира. Той иска непремѣнно да остана въ неговата, Марковата чета, и ми описва четнишкия животъ въ твърде розовъ видъ. Щѣли сме да пѫтуваме само по два-три, най-много четири часа на нощъ, навсѣкѫде посрѣдни, изпращани и гощавани като кумове.

— Четничеството не е такова, както си го въобразявахме съ тебе въ Прилепъ; то е много по-лесна и по-благодарна работа от ржководителството по градовете,увроява ме той.

— Я остани при насъ, намѣсва се Пандо. Въ нашето Костурско е цѣла автономия. По цѣли седмици ще можешъ да си стоишъ въ Дѣмбени, Смѣрдешъ или друго нѣкое здраво наше село и ще работишъ.

Тия грижи около моето спокойствие, т. е. около моята слабостъ и новачество сѫ тѣй обидни.

Дори и Пандо се е загрижилъ за мене! Пандо! Мъничкиятъ Пандо, когото въ гимназията третирахме покровителствено и благосклонно като недорастълъ за нашия класъ. Пандето, който съ вида си при раздаване зрѣlostнитѣ свидетелства предизвика усмивка и шушукания между директора и пратениците на турския валия! Пандето — Амебата — изравнилъ себе си съ другитѣ и не чувствуващъ нужда отъ отстѣпки и привилегии, се е загрижилъ за мене! Отъ своя страна той сега се отнася покровителствено и благосклонно! Не ми ли отмѣщава той?

Но не. По-скоро ще се отдалеча отъ тия познати мѣста и хора за за угасна тихо и безвестно въ друга непозната срѣда, отколкото да оправдая мнението на Пандето и на другитѣ за мене. Трѣбаше да дойда тукъ за да схвана, колко бѣха безсмислени и прекалени досегашнитѣ ми колебания и съмнения.

*

Гоце престегна чернитѣ си паласки, уви единъ шаль около бѣлия си фесъ, преметна на лѣвото си рамо черна гуна, а надъ нея карабината, и потегли прѣвъ, като махна съ дѣсната си ржка. Красиво увитата чалма, кокетно увисналиятъ край на гуната, жестътъ на замахналата ржка — всичко говорѣше, че е намѣрилъ стихията си. Въ тоя моментъ той ми се видѣ непостижимъ, като полубогъ.

Твърдо и самоувѣрено пристѫпи следъ него Марко. Потеглиха и другитѣ.

Пандо сѫщо наметна сива гуна, която почти се влачеше по пода. Взимайки пушката, дѣлга колкото него, той ми се усмихна. И тая усмивка казваше: „Видишъ ли, ти не си очаквалъ никакъ това отъ мене, но . . .“

Точно въ той моментъ у мене се затвърди решението. Намислихъ дори да го съобщя съвсемъ спокойно като нѣщо най-обикновено и единствено възможно. Така никой нѣма да разбере вътрешната буря, която то ми струва до сега. И всички ще помислятъ, че съмъ потеглилъ отъ Битоля за да постгъпя право въ Марковата чета.

Въ новата квартира случаятъ ми се отдаде самъ.

— Е, сега щешъ-нешешъ, ще ми бѫдешъ другарь до границата, обърна се къмъ мене Гоце, който, види се, е считель мой въпросъ предварително решенъ. Ще те изпратя задъ граница, а въ София ще ти се даде работа около представителството или въ вестника.

— Не, азъ ще остана при Марко, отговорихъ спокойно азъ.

По лимоненото лице на Марко пропълзѣ червенина. Устните му се свиха въ чудно изразителна усмивка, която не очаквахъ. Тая усмивка ме сближи съ леринския царь, който досега ми се струваше до непристижност супровъ.

— Така, така. Той ще свикне скоро, както свикватъ всички други. Краката и организмътъ свикватъ, когато човѣкъ иска. Ще бѫдемъ добри другари. Четитѣ иматъ нужда отъ интелигентни хора.

Тия думи, произнесени бавно, съ трогателна безискусственост, въ която нѣмаше ни една нота на ласкателство и фалшъ, ме възхитиха. И съ едно горещо стискане на ржка азъ му изказахъ голѣмата си благодарност и . . . вътрешното си удовлетворение.

Нощта прекарахъ въ спокоенъ и продължителенъ сънъ — блажения сънъ на успокоената душа подиръ трясъка на вътрешна борба.

И се събудихъ както никога доволенъ отъ себе си — съ гордото съзнание, че и азъ съмъ вече четникъ.

Поздрави ме, Маня!

V.

Ракита,
7 януарий.

Костурчани се пръснаха по разни посоки низъ своя районъ, а нашата чета, съ Дѣлчева на чело, пое пътя за Зелениче, пакъ презъ Върбица.

Макаръ и невъорожженъ още, азъ вървѣхъ подиръ Славко, като се мислѣхъ четникъ толкова, колкото и той. Давахъ си повече бодростъ и сила, мѫжехъ се да подражавамъ въ всичко на другите и никѫде да не издамъ слабостъ и невежество на новакъ, какъвто бѣхъ. Това, разбира се, не винаги ми се удаваше. Азъ, напримѣръ, мѫжно спазвахъ дистанцията отъ две-три крачки между отдѣлните четници въ проточената редица. Често се приближавахъ до Славко и му заприказвахъ: всичко ме вълнуваше и интересуваше. А Славко, както знаешъ, не е отъ мълчаливите. Но нашиятъ шепотъ застави Марка — той вървѣше втори, подиръ Дѣлчева — да се обърне и ни изгледа строго. Следъ това азъ пазѣхъ вече дистанцията съ фанатична строгостъ и не смѣхъ да шепна дори и при почивките.

При първите нощи пѫтувания всѣки новакъ четникъ, навѣрно, се чувствува обладанъ отъ тайнствеността, която го обкрѫжава. Мъртвешки глъхнатъ чуждите стѣшки, заедно съ шума отъ твоите. При всѣки завой силуетътъ на предния другаръ, когото следишъ съ напрегнати очи, изчезва, и ти за минута се чувствувашъ съвсемъ самотенъ посрѣдъ нощната пустота Неволно закрачвашъ по-бързо — струва ти се, че си изгубилъ за винаги другаря си. На по-нататъшния завой ти се мѣрнатъ, като изкочили изъ мрака, двамата предни патраули. Тѣ се озъртатъ на всѣка крачка, пристъпвайки на прѣсти и вторачили очи напредъ въ тѣмния пѫть, като че дебнатъ единъ невидимъ, но сѫществуващъ врагъ.

И философствувашъ така:

Да знае султанътъ какво му се готви! По тоя пѫть, гдѣ днесъ или вчера сѫ се влачили неговите войници, сега се движимъ ние. Край Зелениче ще ни посрещнатъ наши хора — негови поданици, данъкоплатци и роби, които ще ни отворятъ вратите си и ще ни прибератъ като свои най-любими близки за да чуятъ нашата противодържавна проповѣдь. Мѣстни турци или случайно попаднали аскерлии могатъ да сноватъ подъ прозорците си, но тѣ нѣма да узнаятъ,

че надъ главитѣ имъ спокойно работятъ противъ турското владичество отявлени душмани. Нощта, природата и народътъ сѫ наши съюзници противъ тѣхъ.

Шумъ отъ падане на човѣшко тѣло прекъсва философствованията ти. Или нѣкоя войводска заповѣдь, пошепната на ухото ти отъ предния другаръ и повеляваща осторожность и тишина, поради предстояще прекосване на царски друмъ или друго опасно място, съсрѣдоточава те цѣлъ предъ извиканата въ въображението ти представа за едно премеждие, за една засада.

Два пжти вече изпитвамъ тия нови чувства: отъ Загоричани до Зелениче и отъ Зелениче до Ракита.

*

Зелениче е красиво, голѣмо гурбетчийско село, което не прилича на мориховските. Обстановката въ кѫщите е почти градска. Мнозина отъ мажетѣ носятъ панталони. Питоми, възприемчиви, радушни хора.

За пръвъ пжти тукъ видѣхъ Дѣлчева на работѣ. Времето си той разпредѣля измѣрено между труда, почивката и съня. Той е внушителенъ, когато работи, шегобиецъ и веселъ, когато почива. До обѣдъ той изпрати разни разпоредби до съседните села, следъ обѣдъ изслуша мѣстните ржководители и назначи за вечерта голѣмо селско събрание.

Следъ хубавия обѣдъ — зеленичени сѫ виртуози въ готварското изкуство — прекарахме мили, незабравими минути. На пукъ на стомашните болки, които го мѫчеха, Гоце бѣше веселъ и приказливъ. Веселото и сериозното, невинната шега и остритъ сарказъмъ се смѣняватъ у него естествено и плавно, както предутринната бѣлина се слива въ свѣтлината на ясния лѣтенъ денъ. Съ единъ инцидентъ, съ една описана сцена, комична или трогателна, той извика най-разнообразни типове и преживѣлици — познати на Марко и нови за мене — изъ токущо завършената си обиколка въ Костурско. Предателства, убийства на опасни шпиони и блудници жени; игри съ плънналитетъ потери; хитрувания на скжперници, изправени предъ него за да опредѣлятъ сами „доброволната си“ помощъ — хиляди истории, въ които страшното и комичното се преплитатъ и смѣсватъ въ една магическа картина.

Безъ да мога още да я обясня, азъ вече почвамъ да чувствувамъ непосрѣдствено върху си обаятелната сила, съ която тоя човѣкъ завладява хорскитѣ сърдца. Помжчихъ се да надраскамъ въ бележника си първигъ впечатления отъ него, но прозата се оказа несъстоятелна и бледна. И когато той ме запита, какво бележа, азъ не можахъ да надвия на изкушението и зачетохъ:

Бързай, младъ войводо, съ вѣрната дружина
И прехврѣквай тия пусти планини!
Всички зли премежди до сега премина
И нивга позорътъ тебъ не опетни.
Бдеша като тебе, чака те раята,
Жадна за разтуха, за гореща речь,
Но бѣрзай! че близка вече зората,
А селото още много е далечъ.

Вижъ, надъ тебе буря яростна се вие
И нощта е тѣмна, тѣмна като въ рогъ,
Задъ мъгли зловещи месецътъ се крие —
Околъ тебъ вредомъ мракъ цари дѣлбокъ.
Капнаха момцитѣ; жадъ гори гѣрлата
Нозетѣ треперятъ, подкосени вечъ, —
Но — напредъ! Умора не знае борбата!
Бѣрзай, че селото още е далечъ!

Що сѫ зарадъ тебе спѣнки и прегради,
Урви вратоломни, студове и гладъ?
Буритѣ, бореци, сѫ твойтѣ наслади,
А съ вѣрата крепка ти си вѣчно младъ!
О, носи се волно, като духъ победенъ
Надъ земята родна. Съ проповѣдъ и сѣчъ,
Страха — зълъ тиранинъ пагубенъ и бледенъ —
Отъ душитѣ робски прѣскай надалечъ!

Бѣрзай, младъ войводо, съ вѣрната дружина,
И прехврѣквай тия пусти планини!
Всички зли премежди до сега премина
И нивга позорътъ тебъ не опетни.
Но бѣрзай! че близка вече е зората,
А селото още много е далечъ:
Бдеша, като тебе, чака тамъ раята,
Жадна за разтуха, за гореща речь!

Бългите очи на Марко се възпламениха, а Гоце, моятъ вдъхновител, намери, че съмъ възпълъ образа на идеаленъ войвода, „какъвто всъки отъ насъ тръбва да се стреми да бъде“...

Привечеръ Марко се разпореди да ми се донесе оржжие — дълга гръцка Пушка Гра и коланъ патрони. Славко ми предаде първия урокъ по разглобяване, чистене и стрелба.

Куриери отъ Айтосъ донесоха, че отъ селото имъ потеглилъ внезапно аскеръ за Зелениче.

— Пуститъ му манафи... не щатъ да ни оставятъ на мира да си гледаме спокойно работата и туй то каза засмѣно Гоце и се посъветва съ Марко.

Заподозreno е предателство. Тръгваме веднага и ще се прехвърлимъ за нѣколко дни въ Кайлярско.

*

Когато се мъкнѣхме по планинското гърло за да излѣземъ въ полето, вѣтърътъ внезапно ни донесе разярения лай на зеленишките кучета: айтоскиятъ аскеръ влизаше въ селото.

Луната пилѣше млѣчното си сияние по безбройнитъ низки хълмове, които изпълватъ полето. Нашитъ чудати фигури се застигатъ и разделечаватъ ведно съ очертанията на пушките, чито цеви стърчатъ на страни като фантастични огромни колове. Задъ себе си чувамъ смѣха на Кице, който сочи на другаря си моята фигура и му дума:

— Види го, види го... цѣлъ дяволъ. Голъ е као пищолъ...

Взирамъ се на страни въ неговата фигура. Ухиленото му огромно лице, дългиятъ му показалецъ, който сочи на мене, сж не по-малко смѣши. И ме надува смѣхъ.

Татъкъ въ тѣнното очертание на планината блещука овчарски огнецъ. Тукъ-тамъ налитаме на тѣрла и извикваме тревожния лай на псетата. Още по-тревожно се обажда неопределениятъ викъ на нѣкой сепнатъ въ дрѣмката си овчаръ. За неговъ хатъръ ние се отбиваме на страна, потъваме въ сѣнката и правимъ не малко непредвидени досадни зигзаги.

Ето ни най-послѣ, капнали отъ дѣлгия путь, до селото. Залѣгаме въ угаритъ недалече отъ селските плѣвни, а Дине Клюсовъ съ още единъ четникъ отива въ Ракита, което добре

познава. Кучешки лай разпръсва безмълвието на превалящата нощь. Задръмалъ сладко въ угаритѣ, азъ се дигамъ неохотно, съ разтракани зжби ѹ следъ десетина минути сме настанени на квартири. Оставаме Дѣлчевъ и Марко да се разпореждатъ за работата на утрешния день и лѣгаме да спимъ съ Славко, увити и двамата въ неговата гуна.

Ракитяни никакъ не сж очаквали да прекаратъ Водици и Ивановденъ съ такива рѣдки и желани гости. Рѣдки, защото селото имъ се пада на страна и не се посещава често отъ леринската чета. Желани, защото само мили и желани гости могатъ да се посрѣщатъ така, както сме посрещнати ние. Ракита и още нѣколко села представятъ малко българско островче посрѣдъ турско море. Тѣ спадатъ между най-събudenитѣ и ученолюбивитѣ — сѫща крепость на самата граница на българското племе, която гърцитѣ всуе се мжчатъ да разбиятъ. Едва ли има македонско село, което да е дало повече учители.

Празднично облѣчени работници, стари и новопокрѣстени, идатъ на честитка. Всѣки отъ тѣхъ мѣкне отъ пояса си по нѣщо—ракия, сладки и го слага предъ насъ. Цѣлото село е на кракъ и празнува двоенъ празникъ. И най-неподатливитѣ снощи бидоха спечелени и покрѣстени. Въ Ракита вече нѣма освенъ наши хора.

Тукашната учителка, както и загоричанска, е много по-честита отъ тебе, Мянѧ. Тя обикаля четнишкитѣ квартири, а въпроситѣ, съ които ни отрупва, издаватъ възорга и наивността на нейнитѣ осемнадесетъ години.

— Ако случайно въ планината срещнете нощно време вълкъ, ще грѣмнете ли?

— Не, ще го оставимъ да ни изяде.

Тя е смутена отъ нашия смѣхъ, изчервява се и млѣква, за да ни разсмѣе подиръ малко съ другъ подобенъ въпросъ.

Азъ отъ сърдце ти пожелавамъ, Маня, да бждешъ на мѣстото на тая учителка, а още повече—на мѣстото на друга една, която миналата година учителствуvalа въ Прѣкопана. Марковитѣ четници произнасятъ името ѹ съ умиление и почитъ. Тя била мѣнинка на рѣстъ, но пъргава и лека, решителна и износлива. Тя посрещала и изпращала четите нощно време съ пушка на рамо; разнасяла писма и оржжие и била слушана и почитана отъ селянитѣ. Не ѹ ли завиждашъ?

Гоце и Марко съ много доволни отъ това наложено отъ манафитѣ отбиване въ Ракита. Изгубихме не ние, а сultanътъ: цѣлото село стана наше. Освенъ това нареди се една покупка на оржие при мѣстни турци.

Въ тая минута Гоце пакъ се гърчи отъ стомахъ. Цѣри го съ студено кафе. Изпразднилъ е вече нѣколко чашки.

VI.

Екши-Су,
11 януарий.

Отъ нѣколко дни сме разположени като царе въ най-голѣмoto, най-хубаво и най-богато село на леринския районъ. Четниците много обичатъ Екши-Су. Двамина другари, Кице и Дине Клюсовъ, съ екши-суйци.

Тукъ азъ се сдобихъ съ ново, по мѣрка ушито четнишко облѣкло — сива куртка и жълти шаечни панталони, сива каракачанска гуна, платнена раница и подковани арнаутски опинци съ шарени пуфки на носовете. Смѣнихъ си и пушката съ по-нова. Дотъкмихъ си патроните до двесте и си поръчахъ кожена чантичка за книжа. Славко ме предупреди, че новиятъ ми постояненъ товаръ тежи не по-малко отъ двадесетъ килограма.

Гоце работи тукъ денонощно и неуморно, все съ сѫщото увлѣчение и страсть, влагайки въ всичко душата си и запазвайки своята жизнерадост. Той се занимава пакъ съ агитация и уреждане канали; разглежда сѫдебни дѣла и разреши мѣстни спорове, много пѫти досега повдигани и зарѣзвани като неразрешими. Каждето и да отиде, той се чувствува еднакво свой и господарь, еднакво любещъ и любимъ. Всички райони и всички села съ негови, защото духътъ му обгръща цѣлата страна.

Гоце се държи сериозно и при най-комичните разправии, а когато останемъ сами, възпроизвежда като артистъ само куриозното и смѣшното. Другите пѣкъ обикновено се спиратъ съ самодоволство и гордостъ върху извѣршените дѣла и щастливо преживѣните опасности.

Последната му обиколка низъ Костурско е преображената съ приключения. Азъ слушамъ жадно всичко за тоя край, който познавамъ отъ две ученически екскурзии. И понеже вдѣхновителъ на всичко е Дѣлчевъ, ще ти предамъ нѣкои истории.

Миналото лъто Костурско е прекарало една страшна афера — Иванчовата афера. Четникът отъ първата полуухарийска костурска чета, Иванчо, заловенъ живъ отъ турцитъ, потурчва се въ Костуръ и почва да издава всичко, каквото знае. За да се спасята отъ изтезания и затворъ, множество селяни забъгватъ по планините или се скриватъ, ставатъ фирмари. Организацията се разтройва, частъ отъ населението се деморализира. Но раната е вече на заздравяване, а следъ Дълчевата обиколка тя може да се смъта съвсемъ излъкувана.

Забралъ съ себе си Марковата чета, Гоце тръгва за Костурско, и въ Кономлади става сръщата му съ костурчани.

Тукъ, въ Кономлади, бъше се образувало едно котило на развратъ, въ което бързо попадали мжже и жени отъ всички възрасти. Имало жени опасни поради любовните си връзки съ турци.

Гоце се заема да вразуми непокорниците и да тури край на разврата. За пакостниците, блудниците и шпионите настава страшенъ съдъ. Предъ появилия се съдия почватъ да се разкриватъ всъкакви прегръщения и простожки: разказани гръшници отиватъ при него на изповедь, люто уязвени майки и съпруги тичатъ да намърятъ утъха и възмездие за престъпните връзки на своите синове и мжже.

Нѣкаква Лена, млада и неотразимо красива безпѫтница, съблазнявала млади момци и шестдесетъ годишни старци, гощавала тайно турски бегове и получавала отъ тѣхъ скажи подаръци. Нѣкаква Риса, миловидна булка на забѣгналъ въ чужбина юнакъ, добродушна но болезнена и ненаситна, хранѣла необикновена слабость къмъ четниците и съ не единъ отъ тѣхъ имала вече приключения. Нѣкаква Митра, безпѫтница на младини, поддържала сношения съ старите си приятели турци отъ Костуръ и имъ предавала комитетски тайни.

— Единъ день, разправятъ другарите, вратата тихо се открепхва и се подава старческа женска глава.

— Да нѣма нѣкой тука? тайнствено прошепва тя и изглежда единъ по единъ четница.

— Никого нѣма, бабо, ние сме си сами. Какво има? запитва Дълчевъ и ни предупреждава, че пакъ има да се разкрие нѣкоя мистерия.

Бабата се заозърта пакъ, клѣква на петитѣ си предъ Гоце, дига отчайно ржце и извиква:

— Аманъ отъ! . . .!
 — Имали ги много въ селото?
 — Пълно е . . . цѣло село е пълно.
 — Ами знаешъ ли нѣкого отъ мжжетѣ? . . .
 — Всички. И моятъ гурелко — и той си има. . .
 — Хайде иди си, стрино, иди си, ние ще го направимъ тербие.

— Да ми те поживи Госпо, мило! . . . благославя жена и излиза.

— Ти, дѣдо, имашъ ли си любовница?

Докараниятъ гуреливъ старецъ се разтреперва предъ тоя неочекванъ въпросъ. После той признава, че „като човѣкъ може да е сгрѣшавалъ понѣкога“

— Не те ли е срамъ бе, дѣдо? Я се вижъ, не можешъ сополитѣ да си обѣршешъ, а си трѣгналь по чужди жени. На такива ли работи учишъ децата си? За това заслужавашъ голѣмо наказание, но сега ще минешъ само съ десетъ лири глоба. Не се ли поправишъ пѣкъ, ти знаешъ, какъ ние се разправяме.

Старецътъ изслушва покорно присѫдата, благодари за направената му милостъ, обещава да плати глобата и да се поправи.

Една вечеръ Марко и Циле (Чекаларовъ) трѣгватъ да ревизиратъ четнишките квартири. Отъ тѣмното изкоква женска фигура, ушипва Циле за крака и извиква страстно:

— Ууу . . . Кице! . . .

Циле се обрѣща и познава Риса. А Циле и Кице нали си приличатъ? И двамата сѫ сухи и високи.

Случката бива разправена на Гоце и той на часа извиква Кице на разследване:

— Ти си, Кице, единъ добъръ и преданъ четникъ. Ще те запитамъ нѣщо и ако ми се признаешъ, ще запазя това мнение за тебе; ако ли не, ще разбера, че ти не си такъвъ, за какъвто искашъ да минешъ предъ началниците си. Ти коя млада жена тукъ въ селото си закачалъ?

Кице се смущава.

— Дѣзъ, господинъ Делчевъ, никоя жена не съмъ закачалъ.

— Риса, отвръща Гоце. Кице потъва въ срамъ и признава, че самъ бил закачанъ и предизвикванъ от тая жена, която ходила въ квартирата му.

— Помисли, Кице, каква пакостъ и какъвъ срамъ се нанася на Организацията. Тоя народъ съвсемъ ще се отчае, ако ние, които ужъ работимъ за да го спасимъ отъ турските насилия и безчестия, сами посъгаме върху честта на жените му. Ти не излагашъ само себе си. Ти си четникъ на Марко, позорътъ пада и върху него и върху цѣлата организация. Който иска да живѣе като другите хора и да не се лишава отъ нищо, нека си върви, кѫдето му е воля. . . Хайде, сега иди си.

Токущо четата напуснала Кономлади, въ селото пристига многобройна войска, предвождана отъ прочутия бинбашия Мухтаръ-ага. Бинбашията заповѣдва да се обискиратъ всички кѫщи, въ които сѫ квартирували четници и подлага селяните на разпити и побои. Скоро се узнава, че предателството е извършено отъ шпионката Митревица, която обадила всичко на предателя Трайко отъ Руля.

За да се накажатъ предателите и се стреснатъ опасните блудници, Дѣлчевъ предлага да се извършатъ нѣколко екзекуции. Не една жена е била вече бита до посиняване въ Кономлади, но това се оказалось недостатъчно. При това, мислѣли сѫ, че съ екзекуциите ще може да се укриятъ следитъ на четата, като се заблуди аскерътъ.

Едно отдѣление по-добри четници заминава за Руля и убива бащата на шпионина Трайко, сѫщо шпионинъ. Мухтаръ-ага напуска Кономлади и потегля за Руля. Но веднага подиръ него въ Кономлади пристига друго отдѣление четници, които залавятъ, избиватъ и насичатъ на части Митревица и две отъ най-опасните блудници. Мухтаръ-ага разбира, че тукъ се демонстрира противъ него, отчайва се и се завръща въ Костуръ. Четата бива оставена на спокойствие.

Оставало да се накаже и самиятъ Трайко.

Неговото убийство бива устроено въ Загоричани. И ето какъ ми го описватъ.

Една вечеръ Дѣлчевъ събира всички четници. Той е възбуденъ.

Писма и изповѣди на единъ четникъ.

3

„Другари, казва той, нашата задача не е да проливаме кръвъта на българи, на хора, излъзли изъ сръдата на сжия народъ, комуто ние служимъ. Но вие знаете всички, на кого се дължи предателството въ Кономлади, което стана причина да бждатъ бити и изтезавани толкова наши братя и което можеше да има и други, много по-страшни последици, ако бъше напълно сполучило. Останатъ ли виновниците ненаказани, тъ ще продължаватъ своето мръсно дѣло и ще се множатъ като гъби следъ дъждъ. Върху насъ пъкъ ще тежи страшната отговорност, че съ време не сме отрѣзали пакостните и престъпни ржце, които постъгатъ къмъ светинята народна. Всички маловѣрници и слаби духомъ, българи или не, които сѫ въ услуга на турската власт, трѣбва да почувствуватъ, че отмъстителната десница на народната организация е дѣлга и достига навредъ извергите и че никоя човѣшка сила не е въ състояние да ги укрие отъ нейния безжалостенъ, но справедливъ сѫдъ. Нѣкои отъ пакостниците вече паднаха подъ ударите и. Редъ е сега на най-важния виновникъ-предател да изкупи съ кръвъта си извършеното спрямо народа престъплението“.

Той не имъ съобщава името на предателя, но всѣки въ себе си решава, че Трайко е, който трѣбва да заплати съ главата си.

Но Трайко живѣе въ Костуръ. Тоя градъ е разположенъ на единъ полуостровъ, който се вдава като клинъ въ езерото и се споява съ сушата чрезъ единъ много тѣсенъ ржкавъ. При входа на полуостровчето има стражарски постъ. При това въ Костуръ почти нѣма български семейства. Така че екзекуторътъ трѣбва да се счита предварително пожертвуванъ. Дѣлчевъ не се съмнява, че всѣки четникъ съ готовностъ би отишъ да изложи живота си, но е по-добре лицето да познава Костуръ и само да предложи услугите си.

Обаждатъ се веднага всички костурски началници, Марко и всички почти лерински четници, но Дѣлчевъ заявява, че предложението му не се отнася до началниците.

Единъ двадесетъ годишенъ момъкъ, скроменъ и срамежливъ, Христо отъ Леринъ, настоява повече отъ всички да бъде предпочтенъ. Ала Гоце и Марко сѫ по-наклонни да се спратъ на Кице. Христо, цѣлъ зачервенъ, пръсълзенъ отъ вълнение, се примолва на Марка и на Чекаларовъ да дей-

ствуватъ предъ Дѣлчевъ въ негова полза, защото той познавалъ най-добре Костуръ и билъ увѣренъ, че ще извѣрши успѣшно убийството. Предъ настояванията и молби гърбъ му и Дѣлчевъ и другите отстѫпватъ.

Христо се прощава, всички му пожелаватъ добра сполука и го изпрашатъ.

Подиръ два дни Трайко бива убитъ - всрѣдъ Костуръ. Убиецътъ, предрешенъ като селянинъ, използвалъ суматохата, съ стрелба си отворилъ пжътъ между стражата и се измѣкналъ невредимъ. Подгоненъ отъ стражаритѣ вънъ отъ града, той отвѣрналъ съ револвера си на изстрелитѣ имъ и успѣлъ да стигне планината. Но единъ стражаръ отнелъ коня на единъ случайно минуващъ кираджия, погналъ убиеца, пресѣкълъ му пжътъ и следъ дѣлга престрелка Христо падналъ отъ стражарски куршумъ.

Дѣлчевъ пакъ събира четниците, съобщава имъ за подвига на Христо и за неговата юнашка смъртъ и завършва съ думитѣ: „Христо нанесе смъртоносния ударъ и загина самъ. Той ни напомня, какво очаква и насъ, и азъ пожелавамъ на всички ни все тѣй юнашки да посрещнемъ смъртъта“.

Тѣга облада всички ни и се порониха сълзи по изгубения за винаги непрежалимъ другаръ.

Новата година Гоце прекаралъ въ Загоричани.

По старъ обычай, тоя дѣнь става низъ Костурско маскарадъ. Маскираните обикновено избиратъ хайдушки и арнаутски носии и се въорждаватъ съ пищови, кобури и чифтета. Маските обикалятъ низъ улицитѣ, а за центъръ имъ служи селскиятъ мегданъ, гдeto се върти и хоро.

Общото настроение заразява, разбира се, и четниците, всѣки отъ които гледа презъ нѣкоя зирка веселещия се народъ.

Въ една отъ квартиритѣ, безъ да подозира, че вжtre има четници, отива на новогодишна визита единъ гъркоманинъ, съмнителенъ поради връзките си съ костурския владика и съ турцитѣ. Маниакъ, фанатизиранъ православенъ, безъ да е попъ, той носѣлърасо и калимявка и проповѣдвалъ въ селата вѣрностъ къмъ „великата църква“ и къмъ доктрина на православието. Гостътъ събува кундурийтѣ си прекръстя се и влиза. И бива, разбира се, веднага

задържанъ. Началството заповѣдва да се държи пленникът до вечеръта.

Мѣстната учителка Маслина почва да го дразни и плаши, като го предупреждава, че нѣма вече да излѣзе живъ оттамъ.

Но пленникът използва единъ моментъ, когато момичетата сѫ захласнати подиръ маскитѣ, хуква навънъ и се озовава въ полето. Съ бѣрзината на човѣкъ, който бѣга отъ смъртъта, той тича непрекъснато, стига въ смѣсеното село Куманичево и се качва право на минарето на джамията. Гологлавъ, бось, разчорленъ, ужасѣнъ още отъ преживѣнитѣ страховти, той безумно завиква:

— Мюсюлмани! Тичайте въ Загоричани! Тамъ е пълно съ комити! Азъ бѣхъ тамъ и едвамъ се спасихъ отъ смърть.

Преди той да стигне въ Куманичево, войводите вече знаеха, че презъ нощъта или най-късно утре зарань въ селото ще пристигне войска отъ Костуръ.

Наоколо се поставятъ далечни караули, и началниците продължаватъ работата си до полунощъ, а после се прибиратъ въ планината.

Грамадни огньове освѣтляватъ четнишкия бивакъ. Пустиятъ върхъ Дива Череша, загънатъ въ снѣжната си дреха, бива раздрусанъ отъ пѣсните и буйните хора на неочекваните гости. Костурчани умѣятъ да се веселятъ, а хората и пѣсните имъ сѫ оригинални — приличатъ досущъ на арнаутските. Отсрамватъ се и Кице и Темелко отъ Леринско. Гоце имъ изпѣва любимата си пѣсень „Ой гори, гори балкански, гори неначети“. Така прекарватъ мразовитата нощ до сутринята.

Презъ деня четата вече наблюдава отъ върха прииждащия аскеръ. Войската обискира познатата четнишка квартира, разпитва, заплашва и арестува десетина души, на първо място учителката, разбира се.

Вечеръта войската си заминава и четата слиза пакъ въ селото.

(На другия денъ пристигнахме и ние съ дѣдо Яндре въ Загоричани.)

Първата чета, съставена главно отъ харамии, е била образувана въ Костурско презъ лѣтото на 1900 г. Нейна прѣка задача е била да изтреби нѣкои върли турски бегове: Абединъ, Нурединъ, Касъмъ и др.

Твърде скоро, обаче, бившитѣ харамии, негодни за агитационна работа, развращавани отъ бездѣлие, неподатливи къмъ дисциплина и вѣчно мечтаещи за обири и убийства, се обръщатъ въ една язва, краенъ резултатъ на която е била Иванчовата афера.

И мало е, разбира се, и непокварени момчета, като Лечо, Демира, Христо Цвѣтковъ и други, на които харамийски тѣ ламтежи не сѫ се нравѣли. Отъ друга страна, харамиитѣ оспорвали единъ другиму първенството и въ четата зацарували интриги и безначалие.

Комитетътъ решава да се справи съ тази язва и най-напредъ биватъ премахнати най-непоправимите: дѣмбенецътъ Иванъ и Наки отъ Шестеово. Трѣбвало е да се премахне и Коте отъ Руля, сѫщо непоправимъ харамия, който денонощно увешавалъ другарите си: „Деца, гледайте да удриме пари“... Но Коте е по-хитъръ и предпазливъ. Подиръ всѣки своеvolенъ обиръ или убийство, поставенъ на тѣсно, съумѣва да се престори на разказалъ се грѣшникъ и да моли прошка. Когато въ Костурско пристигналъ Гоце, надъ Коте тежала сѫщо смъртна присъда, която предстояло да се изпълни.

Гоце, обаче, отмѣня присъдата и нарежда новъ сѫдъ. Обвинителите, Лазаръ Московъ и Пандо Кляшевъ, изреждатъ всички своеволни убийства, обири, непокорства и закани на обвиняемия. Коте признава всичко, но поиска милостъ. Присъдата е пакъ смъртъ.

Но следъ като произнася присъдата, Дѣлчевъ добавя, че Организацията за последенъ путь дава милостъ на осуждения при условие, че той за винаги ще напустне Костурско и ще дойде съ него за да го остави въ нѣкой районъ оттъкъ Вардара.

Дѣлчевото великодушие не зарадвало костурчани, но тѣ не искали да му се противопоставятъ и мѣлчаливо се съгласили.

Преди нашето пристигане Коте бива изпратенъ, пакъ по милостта на Гоце, въ родното си село Руля, за да се види и прости съ домашнитѣ си, като имъ остави и известна сума, която му се отпуснала. Но като стига въ селото си, той събира своите ятаци и други въоружени хора, обръща пушките противъ придружаващия го старши четникъ Митре Влаха и му казва: „Да си вървишъ скоро, отъ гдето си дошелъ“. И напсува също и ония, които го бѣха сжидали и оня, който го бѣ помилвалъ.

Сега е той открыто противъ Организацията, която има да се справя съ него.

Така костурскиятъ началници излизатъ прави въ свойтъ опасения. И тъ още въ Костурско, като ми предаваха всички тия истории, които по тъхенъ разказъ ги възпроизведохъ, се произнасяха неодобрително за мекостъта и милозливостъта на Гоце, когато се касае за убиване на юначни хора, макаръ и претоварени съ престъпления и гръхове. Въ всички тия случаи Гоце се движки отъ мисълъта, че милостъта твърде често е способна да поправи, да прероди дори и престъпника.

Тоя пътъ той се бѣ изльгалъ. И даваше право на костурчани.

VII.

Гугово,
23 януари.

Сигурни, че сме разкрити отъ аскера, и съ недобри предчувствия напустнахме Екши-Су.

Хората бѣха угрожени. Промънениятъ цвѣтъ на лицата издаваше у едни уплахъ, у други грижа отъ предусъщана опасностъ.

Въ Пътеле, родно село на другаря ни Дине Абдурамана, трѣбаше да не се откриваме на мнозина, не защото тамъ квартируваше едно отдѣление стражари, а защото отъ Екши-Су се чакаха неприятни вести.

Настроението бѣ невесело. Марко упорито мълчеше. Гоце се забавляваше съ малкото Абдураманче, ученикъ отъ мѣстното училище и достоенъ синъ на баща си.

Чаушинътъ често запитвалъ момчето, кѫде е баща му, а то отговаряло:

— Баща ми е кѣмита.

— Ами имате ли хаберъ, че нѣкой денъ ще ви донесемъ главата му?

— Стига да можете! отвръщало въ такива случаи момчето, уверено че юначниятъ му баща нѣма никога да се даде живъ.

А когато чаушинътъ го запитвалъ лукаво: „До кога татко ти е стоялъ снощи у васъ“, давало му се такъвъ отговоръ:

— Той не си е отишелъ още, а си пие горе ракията.

Гоце се възхищаваше и гладеше по косата малкия си събеседникъ.

Той обича децата, върва въ фанатичната имъ върност. Той си спомняше за много такива свои върни малки приятели низъ разни краища.

— У децата нѣма слабоститѣ и пороцитѣ на възрастнитѣ, казваше той. И въ любовта и въ умразата си тѣ сж по-непосрѣдствени, по-силни и по-чисти отъ насъ. Тѣ схващатъ по инстинктъ смисъла на нашата борба и никой като тѣхъ не ненавижда народнитѣ врагове.

Дине Абдурамана, старъ работникъ отъ тоя край, се занимаваше по-преди (както и Дине Клюсовъ) съ пренасяне оржжие отъ югъ. Следъ разкритията по Иванчовата афера стоенето му въ село става невъзможно и той избѣгва при Марко. Между съселянитѣ си па и въ цѣлата околия той минава за малко авантюристъ, смѣль, веселякъ и женолюбецъ. Очите му, винаги влажни, дебелитѣ му бѣрни, които се червенѣятъ всрѣдъ буйно обрасналитѣ мустаци и брада, издаватъ епикурейски склонности, при все че е прехвърлилъ вече четирдесетъ и петтѣ години. Всѣкога готовъ да посрещне смѣло опасността, той се уморява отъ дѣлгитѣ походи и тѣрси удобствата, дори и когато сж свѣрзани съ известенъ рисъ.

Абдурамана се надѣваше, че ще прекараме повече дни въ селото му и ще поработимъ по-добре, отколкото въ Екши-Су. А сега бѣ разочарованъ. Омърлушеността на съселянитѣ, предусѣтили опасността, го съкрушаваше. И имаше защо: подиръ нашето заминаване Екши-Су било блокирано отъ войска, а сутринъта започнали обиски и арести.

Вечеръта ни обадиха, че частъ отъ екши-суйския аскеръ тръгналъ за Пътеле, т. е. по нашите дили. Ние прекъснахме вечерята, изпратихме въ Острово бѣрзъ куриеръ съ предизвестие, престегнахме се набѣрзо и излѣзохме.

Острово спада въ друга каза, Воденската, и въ другъ вилаетъ, Солунския. Гоце знае отъ опитъ, че турските преследвания ще се ограничатъ известно време съ Екши-Су — Пътеле и не ще минатъ веднага въ села, гдето се слуша гласътъ на други валии, каймаками и команданти. И ще бѫдемъ поне единъ-два дена спокойни.

Да се изкачатъ чукаритѣ, които се издигатъ между Пътеле и Острово, бѣ немислимо. А да ги заобиколимъ не биха ни стигнали и две нощи. За това, макаръ и не безъ рискъ, предпостохме желѣзния путь. Заповѣдъта бѣ да се върви бѣрже и безъ шумъ, за да се стигне на време въ Острово, смѣсено село и седалище на мюдюринъ.

Автоматично следва човѣкъ малката пѫтешка край релсите. Но на мѣста пѫтешката се губи и трѣбва да се върви по самия желѣзенъ путь. Краката затъватъ въ дребния гладъкъ каменакъ, който отскача и изпѣлва тишината съ рѣзко и досадно тракане. Безконечно дѣлъгъ и еднообразенъ путь. Отъ дѣсно заплашително се изправя надъ насъ планински масивъ. А когато линията завие край брѣга, ние се заглеждаме въ езерната площ излѣна сѣкашъ отъ разтопено олово. Далеко отсреща блѣщукатъ тукъ-таме свѣтлинки.

Прѣвъ путь изнасямъ, съ пъленъ четнишки товаръ, такъвъ дѣлъгъ походъ. Прегънатъ подъ бремето си, съ откъснати рамена, клатушкамъ се като пиянъ. Утешаватъ ме донейде Абдурамана и дѣдо Яндре, на които сѫщо не ще да е по-добре, — тѣ се тюфкатъ при свѣршека на всѣка кратка почивка.

Ето ни въ равнището край брѣга. Далеко отпреде примиамливо мѣждеятъ нѣколко свѣтлини на Острово. Още по-далеко, надъ тѣмнинъ върхове, се показва бледниятъ сърпъ на луната и едва ни достига съ слабитѣ си лжчи. И въ равнината се очертава цѣлата ни редица.

Дѣлчевъ не престава да командува: „по-бѣрже“, „тихо“! Той подпира цѣлата си снага върху нераздѣлния бастонъ, — и нему не е леко. Марко стѫпва твѣрдо и равномѣрно. Струва ми се, че тоя човѣкъ е съсрѣдоточилъ въ себе си сила и тѣрпение за нѣколко такива похода, докато му се каже да спре. Славко забравя собственитѣ си оплаквания и често се обрѣща да ме пита, какъ съмъ и да ме утеши, че скоро ще стигнемъ. Само Кице и Дине иматъ още сърдце да си шепнатъ весели шеги задъ мене.

Край Острово се целунахме съ шестима въоружени по-срецнаци. Между силнитѣ и мокри целувки на мустакати мжже азъ почувствувахъ милувката на едно нѣжно, голобрадо лице. После въ квартирата познахъ въ голобрадото лице

учителя Шаламановъ, и отъ първите размѣнени думи ста-
нахме приятели като да бѣхме били и пребили заедно.
Строенъ, високъ, съ млѣчно-бѣло малко и заостreno лице,
въ ясните му очи имаше много въодушевление и доброта.

И даскальтъ и другитѣ посрещачи, настѣдали около
насъ, позираха съ пушкитѣ си, сложени на колѣнетѣ.
Събитието дойде неочеквано и подави въображението имъ.
Ненадейната вѣсть, всенощното почти чакане на открито,
пристигането ни — всичко продължаваше да ги вълнува. На
нѣколко пъти въ хендека имъ се счуло, че се трака три-
кратно съ камѣкъ и дори, че се произнася паролата! Тѣ се
хвалятъ съ грижитѣ и приготвленията си и всѣки си при-
писва по една инициатива и предава като много интересни от-
дѣлни моменти отъ небивалото събитие. Тѣ се мѫчатъ да
предугаждатъ желанията ни, чакатъ заповѣди за да ги из-
пълнятъ, а ние сме просто стѣснени отъ тия прекомѣрни
грижи около особитѣ ни. Съ мѫка ги склонихме да отидатъ
да спятъ като оставяйтъ само едного при насъ.

Моятъ даскаль неуморно се разпорежда и тича, до-
карва младежи за обучение, а презъ свободните си минути
се присъединява и самъ къмъ обучаваниетѣ. Въ другата чет-
нишка квартира било пълно съ млади хора. Цѣлия денъ се
чували тамъ командитѣ: Огънъ—бий!

О, ние сме сигурни въ Острово. Подъ прозореца ни ми-
наватъ запии и мѣстни турци, а преди малко мина и самиятъ
мюдюринъ. Идилія!

*

Спомнямъ си, Маня, колко малко благодарна бѣше лани
нашата работа тамъ. Имаше сити чорбаджии или тѣжи ес-
нафи, които прибѣгваха къмъ всички хитрини за да отка-
жатъ исканата парична помощъ или друга услуга. Ще те из-
слуша съ присторена разсѣяностъ или съ високомѣрие, а после
ще се опита да се освободи отъ тебе, като ти каже: „Ще
видя“, „ще помисля“... Или ще ти отсѣче направо: „Време
нѣмаме“. Или пъкъ ще го удари на молба и пазарлѣкъ и
ще извади всичките си течтери за да ти докаже, че се на-
мира предъ прага на фалиментъ. Той въ края на краищата
ще отстѫпи, но не преди да се убеди, че Организацията не
моли, а иска, заповѣдва и отстоява съ ножъ исканията си
тамъ, гдето думитѣ не помогатъ.

Спомнямъ си също, колко бъха досадни поне кога разправи и тъ съ селяните. Довеждатъ ти, напримеръ, нови хора за покръстване. Изчертавашъ предъ тяхъ цѣлото си красноречие; говоришъ имъ за самопожертвуване, безстрашие, твърдостъ, послушание, преданостъ. И често пакти четешъ по лицето на кръщелника си недоумение, съмнение или уплаха. Човекътъ не знае нищо добро за тебе, освенъ че си единъ даскалъ, плащащъ на месецъ, че се обличашъ, ядешъ и пиешъ по-добре отъ него и че едва ли съчетавашъ въ себе си всички ония добродетели, които изисквашъ отъ другите. Ти диктувашъ клетвата, а той повторя думите ти като автоматъ. Свещениетъ актъ на революционното кръщение нередко се свежда къмъ една суха церемония. И ти оставашъ съ впечатление, че новопокръстените си е отишълъ безъ да почувствува ония тръпки на гордостъ и боязнь, оня поривъ на любовъ, себеотречение и съзнавано вътрешно прераждане, което ние нѣкога сме почувствували, целувайки револвера и камата.

А тукъ е съвсемъ друго.

Тукъ думите падатъ въ сърдцата като благородни семена върху богата почва. Това, което е безсилно да стори словото, постига го самиятъ видъ на четата. Когато войводата говори, че всички млади хора тръбва да се въоржатъ, слушателите неволно поглеждатъ къмъ нашите пушки. Примърите на себеотречение и на всички добродетели, изисквани отъ него, селякътъ ги вижда олицетворени въ четника. За щедростъ и материални жертви тукъ не му приказва нѣкакъвъ градски даскалъ или търговецъ, а хора, които всѣкачасно излагатъ нѣщо повече отъ имотъ — живота си, следъ като сѫ махнали ржка на домъ, родители и близки.

Ето, напримеръ, Кице. веселякътъ на нашата чета. Сега, облеченъ въ переста фустанела, напетъ, силенъ и пъргавъ, въорженъ до зъби, но добродушенъ и неизчерпаемъ въ шагите си, той е идеалътъ на всички селски младежи. А какво бѣ той вчера? Обикновенъ селски пѣдаръ. Кице притежаваше и тогава сѫщите качества, инакъ той не би повалилъ мъртъвъ единъ турчинъ, също пѣдаръ, и не би успѣлъ, съ тежка рана въ корема, да избѣга при Марко. Но кому той служеше тогава за идеалъ? Тръбаше да стане четникъ за да добие надъ селяните сегашното си обаяние на волна горска птица.

Онази вечеръ имахме въ Гугово селско събрание въ църквата.

Двета голѣми свѣщника и кандилото предъ разпятието горятъ. Гоце е застаналъ до владишкия тронъ. Ние сме се наредили подъ него, обърнати съ лице къмъ стеклия се народъ.

Вперили очи въ тайнствения човѣкъ, за когото сж слушали легенди, тѣ чакатъ съ напрегнато мѣлчание да отвори той уста. И съ първата дума „Братя!“, която той произнася задушевно и съ подкупваща, само нему свойствена усмивка, само съ тая дума тѣ сж вече въ властъта на неговото обаяние. Гласътъ на проповѣдника се бляска въ църковните стени и отиеква право въ сърдцата. Той отиекъ усъщамъ въ сърдцето си и азъ, за когото не се отнася проповѣдъта. Той се отразява по лицата на селяните, които изглеждатъ като озарени отъ божие откровение.

Настава най-тържествениятъ моментъ.

Нѣкогашниятъ харамия дѣдо Яндре взема въ рѣцетъ си икона. Марко кръстосва пушката и ножа. Неподвиженъ и съсрѣдоточенъ, той въ тая минута е вдѣхновенъ жрецъ — нѣкакъвъ новъ Кръстителъ, дошелъ да приобщи хората съ тайнствата на най-правата, най-вѣзвишената вѣра. Произнесли клетвата, покръстените пристѫпватъ единъ по единъ и целуватъ първо иконата, после пушката и ножа.

По-старите имъ другари имъ честитятъ, прегрѣщатъ се и се целуватъ.

— Богъ да ни е на помощь! казватъ всички. И чувствува съ цѣлото си сѫщество, че утре не ще сж вече това, което сж били вчера.

VIII.

Жерве,
25 януарий.

Снощи въ Гугово се простихме съ Гоце.

Мжчителна, но неизбѣжна раздѣла!

Четникъ на Марко отъ три седмици насамъ, азъ сподѣляхъ общата гордость отъ присѫствието на именития апостолъ между насъ. Ние се чувствувахме тѣй добре съ него...

Моите по-стари другари ми казватъ, че никога между тѣхъ не е имало такъвъ сдушеностъ и близостъ и никога

въодушевлението имъ не е бивало тъй окрилено, както презъ двета месеца, които тъ сѫ прекарали съ Гоце низъ Леринско и Костурско.

Неговото гостуване между насъ бѣ наистина едно празденство. Твърдото предчувствие, че то нѣма вече никога да се повтори, изпълваше последните часове на дружбата ни съ непонятна тѣга и сковаваше устата.

Презъ нощта, когато работата ни съ гуговци бѣ свършена, бидоха извикани при насъ момчетата отъ втората квартира.

Както всѣкога, Гоце бѣше заелъ дѣсния, а Марко лѣвия башъ край огнището. Ние, седъмъ души Маркови четници и Гоцевиятъ съпѣтникъ Иванъ, чакахме. Минутитѣ минаваха въ мълчание, но смѣтни чувства вълнуваха сърдцата.

Изведнажъ Гоце, който машинално ровѣше нѣщо въ огнището, направи единъ решителенъ жестъ, изправи се на колѣне — неговата любима поза, когато говори — и лицето му се оживи отъ страненъ огнь.

Всички погледи се вковаха въ него.

Гоце погледна часовника и промълви:

— Време е вече...

Колко бѣ пленителенъ той въ тая минута съ своята Хаджи-Димитровска носия и съ голѣмата си чалма на главата! Привикналъ на такива разлжки, той изглеждаше спокойно вдъхновенъ, но още при първите думи гласътъ му издаде вълнение.

— „Време е да се раздѣлимъ, другари! Нашите пѫтища сѫ различни. Вие отивате на западъ, а азъ на изтокъ. Но кждѣто и да се намираме, ние живѣемъ духовно свързани единъ съ другъ, свързва ни общиятъ дългъ къмъ нашия поробенъ народъ, комуто доброволно сме се обрекли да служимъ.

Азъ отнасямъ най-добри впечатления отъ вашия районъ. Семето, което вие посѣхте, даде много обещаващи резултати. Но нашата работа нѣма граници. Ние ще преследваме целъта си съ сѫщата енергия, докато подгответимъ народа за онай велика акция, която ще разтърси отъ основи това кърваво царство и ще докара свободата.

Вие, проче, можете да се гордѣете, че имате на чело най-добрая войвода въ Македония. Нека той ви служи за

примъръ във всъко отношение. Учете се отъ него, следвайте го във всичко и вие ще бждете истински революционери.

Никога недейте забравя, че ние не принадлежимъ на себе си. Нашиятъ животъ е вече пожертвуванъ предъ олтаря на дългото, и който отъ васъ изгуби това съзнание, той престава да бжде революционеръ. Нека, прочее, не се боимъ отъ смъртта. Гдето и да ни навести, нека да я посрещнемъ съ презрение — и да я победимъ!“

Гоце свърши. Марко, бившиятъ подофицеръ, му отговори съ тия прости думи:

— Господинъ Дѣлчевъ! Вашето впечатление отъ досегашната ни работа много ни радва. Ние направихме само това, което дѣлгътъ ни диктува. За въ бждеще ще се мжчимъ да използваме за успѣха на нашата борба всичко, на което можахме да се научимъ отъ васъ. Вашите съвети сѫ скажли за насъ. Смъртъта нѣма никога да ни уплаши. Ще се стараемъ да бждемъ истински синове на отечеството.

Марко е наследилъ отъ казармата навика да се подчинява безусловно на „началството,“ а въ лицето на Дѣлчева той виждаше не само съратника и другаря, но нача лника, преди всичко. Говорѣше му всѣкога на Ви. Никога не взимаше думата преди да му се даде. Напразно Гоце се опитваше съ чисто другарски прости обноски да го освободи отъ тѣзи навици. Марко поставяше Дѣлчева на недосегаема висота, и да му заговори на ти, значило би да се изравни съ него, което непртиворната му скромность не можеше да допустне.

Въ минутата, когато се почнаха прощалните целувки, Марко не можеше вече да скрие вълнението си. Той бѣше бледенъ и не смѣеше да дигне очите си, въ които забелѣзахъ, че блещѣха сълзи...

Пъргавиятъ Кице, който не даваше никому другиму, дори и на Гоцевия съпѣтникъ Иванъ да носи Дѣлчевата раница, излѣзе на изпроводякъ вънъ отъ селото.

Следъ малко се простихме съ гостоприемните домакини и се озовахме въ непроницаема тѣмнота. Марко, все още погълнатъ отъ мислите си, се упложи къмъ вратата, но вмѣсто да слѣзе по стълбата, кривна на лѣво и се струполи отъ площадката, която не бѣ оградена, на земята. Безъ да охне или да напсува султана, както правятъ всички почти въ такива случаи, той веднага се изправи и тръгна напредъ.

Никога, Маня, не съмъ изпитвалъ такива силни чувства въ време на раздѣла. Низъ цѣлия път образътъ на Гоце ме придвижаваше и неотстѫпно звучеха въ ушите ми последнитѣ му думи, и не загъхна тѣхното ехо:

— Да посрещнемъ съ презрение смъртъта и да я победимъ!

Всички се намираха подъ впечатлението на раздѣлата, всички мълчаха. Мълчаха и въ време на почивките. Идеята и дѣлгътъ съ всичкото си сурово величие, фигурата на Дѣлчева и неговите последни думи държаха въ пленъ съзнанията.

По пжтя Марко ненадѣйно се обрна къмъ менъ и ми каза:

— Какъ бихъ желалъ да му бѣда простъ четникъ и докатъ съмъ живъ да се не раздѣля отъ него...

Той не спомена името му и нѣмаше защо — и двамата въ тая минута мислѣхме за него.

О, тежко е другарь да се прощава
Съ другарь по участъ и по чувства братъ.
Но — все едно — една ни мисъль сгрява,
Единъ гори въ гърди ни огънь святъ.

Вървете вий — где западъ въ пламъ догаря,
А ний — зората сутринъ где свѣтлѣй! —
Надъ нашите надежди, мощъ и вѣра
Една идея като слѣнце грѣй.

Навредъ, кѫдето и да сме, о братя,
Една дѣлба ний има да дѣлимъ:
Смъртъта съ открыти всѣкога обята
Да срещнемъ и да победимъ.

Неговата сѣнка и днесъ е при насъ. Рѣдко нѣкой отъ другарите нарушава общото мълчание. Марко, часове вече лежи на грѣбъ и мълчи. Отъ снощното падане едната му буза е издрана и покрита съ застъхнала кръвъ.

IX.

Росенъ
30 януарий.

Отъ Жерве се отправихме за Чеганъ, усамотено ското-въдно село, живописно разположено върху единъ високъ склонъ на Нидже. Пътът не е дълъгъ, но главоломно стръменъ и изнурителенъ.

Посвикналь вече на трудни походи, азъ не се озадачихъ отъ предупреждението на другаритѣ, че отиваме въ най-високото село на нашия районъ. Но тѣ имаха право. Запомнихъ добре Чеганъ съ задъхванията си по стръмнината, съ първобитността на жителите му, съ гъстото кисело млѣко, което ни донесоха, и съ онай особена тежка миризма на овчи кожи и добитъкъ, съ която сѫ пропити и хората и всичкитѣ имъ вещи.

Отъ Чеганъ слѣзохме въ полето. По пътя за Горничево показаха ми единствения изворъ въ тая безводна околностъ. Макаръ и два часа далече, горничевци отъ него се снабдяватъ съ вода. Когато въ Горничево водата ненадейно спре, за селскитѣ ржководители това е знакъ, че четата се намира въ уговорено място и веднага се явяватъ при нея. Лани Марко не веднажъ си послужилъ съ тоя сигналъ.

Горничево, Баница, Росенъ и другитѣ околни села сѫ добре организирани та въ тѣхъ работата ни се ограничава съ изглеждане на спорове, разглеждане сѫдебни дѣла, обучение. Обстановката, особено въ чифлишкитѣ села, далечъ не напомня тая въ Екши-Су и Зелениче, но радушността и гостоприемството на хората сѫ сѫщитѣ.

Днесъ за пръвъ пътъ имамъ честъта да прекарвамъ заедно съ добитъка. Само една низка ограда ни дѣли отъ двата вола, кравата и магарето на нашия домакинъ. Нашитѣ рогати и клепоухи съжители, изненадани отъ присъствието ни, мучатъ и реватъ неистово. Мѣстото, предназначено за хора, е тѣсно и едва побира домочадието и нась. Въ огнището непрекъснато пушатъ нѣколко главни, надъ които още отъ сутринята къкри, увиснало на верижка, бакърено котле съ бобъ. Щипливъ димъ прави още по-гъстъ полумрака. Очите непрестанно сълзятъ. Невисоко надъ главите ни се преплитатъ въ безпорядъкъ неприветливи, окадени греди.

Край вратата демакинята мълчаливо преде. Бърше съ лъсналия си ржкавъ очите и носа си и пакъ преде. Тѣ-

постъ и примирение изразява цѣлата ѝ фигура. Гурелясали, сопливи, примирени като майка си, две невръстни деца се свиватъ до ската ѝ.

Сегизъ-тогизъ вратата се отваря и заедно съ нахлуващата вълна отъ сънговитъ вѣтъръ влиза стопанинътъ за да ни каже, че въвселото нѣма нищо и че кметътъ добре забавлява кехантѣ, пазачи на чифлика. За да убиятъ скуката, другаритѣ се мѫчатъ да задрѣмятъ; само Темелко, свитъ въ гуната си, хѣрка.

Какъ бавно текатъ минутитѣ въ такива дни. Всѣки поглежда часовника, и недоволенъ отъ малкото време, което е минало, втика го въ пояса си за да го извади следъ малко пакъ.

*

Струва ми се, Маня, че азъ по-лесно отъ другите понасямъ тая скуча.

Когато нѣмамъ причини да съмъ огорченъ отъ нѣщо, азъ заживявамъ съ споменитѣ си, само съ хубавитѣ си спомени. И по цѣлото ми сѫщество се разлива усъщане на доволство, като топлата струя на най-финъ напитъкъ. Другъ пжътъ се замислямъ надъ своите другари, надъ стопанинитѣ на квартирата ни, надъ най-новите приключения. А най-често турямъ на колѣното си бележника и по цѣли часове драща редове като тия. Не знамъ, да ли нѣкога ти ще ги прочетешь, но за мене е достатъчно, че въ душата си съмъ ги посветилъ на тебе.

Има нѣща, които не бихъ посмѣлъ да довѣря на никого отъ другаритѣ. На Славко, старъ приятель и само нѣколко години по-възрастенъ отъ мене, не винаги бихъ посмѣлъ да кажа всичко, което мисля и чувствувамъ. На Марко пъкъ — още по-малко. Той е другъ човѣкъ; свързва ни само четничеството, и азъ не мога да бѣда за него повече отъ добъръ другаръ и примѣренъ четникъ.

Но дори и тебе, Маня, едва ли бихъ могълъ да вмѣкна въ всички потайни кѫтища на душата си. Има минути на интимни, много интимни преживѣвания. Има понѣкога нечисти помишления, пориви на най-отвратителенъ egoизъмъ, съблазни и слабости, които те биха отвратили, както отвращаватъ от-после и мене самия. А хартията ги тѣрпи... И азъ все пи-

ша, безъ да ме смущава мисълта, че ти никога, може би, нѣма да прочетешъ моите изповѣди. Моливътъ замѣства езика, бележникътъ — моята събеседница, задушевната ми приятелка отъ миналата година, и азъ добивамъ пълна илюзия, че ти си до мене жива, тѣжно замислена, изслушваща съ снизходително участие приказката ми.

Онзи денъ, напримѣръ, — сега, съмъ въ припадъкъ на искреност и мога да ти разправя това, — онзи денъ въ нашата квартира имаше нѣколко млади жени. Една отъ тѣхъ затъмняваше всички други съ пищната си красота: крѣглолика и румена, съ тѣмна, буйна коса, устни малки, алени, наподобявящи налени отъ сокъ вишни. Искрещитѣ ѝ очи издаваха нѣщо силно и порочно. Възбудена отъ радостно любопитство, тя не бѣше мигнала, очаквайки до подиръ полунощ рѣдкитѣ гости. Това прочетохме въ свежото ѝ замѣно лице и въ смѣлия погледъ, съ който ни стрелна приржкуването. Въ сладкия ми сънъ, подиръ уморителния походъ, се примѣси неизчезналото прелестно видение. . .

Сутринта тя ни поднесе ракия и кафе. Закрѣгленитѣ ѝ форми леко трептѣха въ свободното селско облѣкло. Очите на Абдурамана, влажни обикновено, овлаожнѣха още повече. Разбрахъ, че само Марко—въ това съмъ напълно увѣренъ—не бѣше упоенъ отъ силния грѣховенъ ароматъ, който пилѣше около насъ младата жена.

На обѣдъ другитѣ жени заслагаха, а нашата хубавица се яви съ легенъ и менче. И азъ на реда си се почувствувахъ плененъ, когато ме полѣхна съ дъха си приведената надъ главата ми жена. Стори ми се, че съ най-голѣмо внимание тя удостоява Славко, нашия хубавецъ. Спрѣла, погледъ въ неговата хубаво сресана смолиста коса, тя му поливаше нѣкакъ разсѣяно, по-бавно отколкото на другитѣ. Обхвана ме нѣщо като завистъ къмъ моя другаръ, като че ми бѣше отнель нѣщо, което само на менъ трѣбва да принадлежи.

Раздигайки после софратата, хубавицата ни стреляше при всѣко влизане съ по единъ неотразимо силенъ погледъ. Очевидно, възбуждението отъ близостта на нѣколцина млади и обикновено интересни мжже и желанието да пококетничи сѫ у нея по-силни отъ старанието да посрещне и нагости добре народни хора, като насъ. И тя имаше всички основания да

се мисли за тъхна покорителка. Не само по общото възбуждение, което у Абдурамана бъде най-силно и най-мъжко скрирано, но и по своя собственъ гръховенъ поривъ разбрахъ, че сме във властьта на една нечиста сила.

Следъ обедъ Марко заспа. Абдурамана използува първото влизане на жената за да ѝ поискъ игла и конецъ. Тя му ги донесе и подаде. Стариятъ женолюбецъ ги пое съ леко разтреперена ръжка. Лицето му сега изразяваше нескридана похотъ. Той я измъри съ дързъкъ продължителенъ погледъ, а тя му отвърна съ тържествуваща усмивка. Това го насърдчи и той тръгна подире ѝ, отиде до прага на другата стая, където работеха женитѣ и залюбезничи съ тъхъ.

Чакъ тогава азъ се сепнахъ и се отвратихъ повече отъ себе си, отколкото отъ Абдурамана.

Ако можеше Марко да прочете въ душитѣ ни! Какъ би се разгнѣвилъ той отъ нашето падение! Та съ какво право ние ще екзекутираме блудници като кономладските и свои собствени другари, уличени въ блудство? Нима отъ помишлението до деянието има повече отъ една стъпка? Не. Това е моето първо и последно падение.

Така увѣрявахъ себе си презъ нощта, когато, напустнали вече дяволската кѫща, се движихме низъ тъмнината.

Но има и по-други припадъци, по-мъжителни, понеже не сѫ общи.

Понѣкога, напримѣръ, всички другари ми се виждатъ чужди, съвѣршено чужди. Присъствието имъ ме гнете. Иска ми се да заприкажа съ много близъкъ човѣкъ за разни мили дреболии безъ страхъ да бѣда веднага уличенъ въ нѣкаква слабостъ.

По-рѣдко, наистина, но все пакъ идатъ и минути, когато животътъ ми се струва по-безцененъ и отъ самото дѣло, на което съмъ се посветилъ. Да, Маня, има припадъци на животински страхъ отъ смъртъта, както има и пориви на бодростъ и смѣлостъ, когато се чувствувамъ яко привързанъ къмъ другари, народъ и идея. Когато отивамъ патраулъ — напоследъкъ почнаха да удостояватъ и мене съ тая честь — азъ дебна, слухтя, душа, готовъ всѣка минута да залегна и да дамъ първия решителенъ отпоръ, да завардя съ гърдите си своите другари. Съзнателно и честно изпълнявамъ

патраулната служба. Но случи се единъ пътъ, че внезапно се ужасихъ отъ своята самота. Стори ми се, че четата е останала много назадъ, изгубила се е или нарочно се скрила отъ мене — за да ме подиграе... Забавихъ хода за да ме стигнатъ другаритѣ, и щомъ дочухъ шума на стълките имъ, забързахъ пакъ, изплашенъ, че може да се догадятъ за моите маневри и да ме подозрятъ въ страхливост... Но щомъ се почувствуваамъ самъ всрѣдъ нощното безмълвие, ето ме пакъ завладѣнъ отъ сѫщия суевѣренъ страх... И пакъ сѫщите вътрешни мѫчения, докато, следъ почивката, станахъ пакъ другъ, закрачихъ смѣло по гъстата полска каль и дори зatanаникъ въ ума си пѣсень.

Нерѣдко се запитвамъ: иматъ ли и моите другари своите сѫтреши колебания и борби? Носи ли всѣки единъ отъ тѣхъ въ душата си по една неизповѣдима трагедия? За другите не знамъ, но колкото за Кице и за Темелко отговарямъ: не.

Какъ искрено понѣкога завиждамъ на тия двама млади хора. Желалъ бихъ да имамъ тѣхната здравина и простота, тѣхното безгрижие и веселост. Четничеството удовлетворява напълно амбициите имъ на юнаци, жаждата имъ за мѫжествени подвизи и любовъта имъ къмъ народното движение. Тѣ изглеждатъ винаги доволни отъ другите и отъ себе си. Всѣка изпитня или премеждие сѫ за тѣхъ добре дошли, защото поглъщатъ част отъ енергията имъ и имъ даватъ възможност да се отличатъ.

Преди да убие турчина-полякъ Кице е гурбетувалъ въ Цариградъ, гдето е мъкналъ на гърба си градинарски кошъ. Свѣршилъ е само две или три отдѣления въ селото си. Плещестъ и силенъ 22—23 годишенъ мѫжъ, съ костеливо лице, което наподобява незнамъ каква птица, съ играви малки очи и съ веселост на голѣмо дете. Винаги пристегнатъ и изконтенъ по хайдушки, съ сребъренъ къостекъ на гърдите, той е своеобразно красивъ въ своята фустанела — когато ходи часовий или патраулъ, когато играе съ пушката, или когато разсмива другаритѣ си съ разни имитации и шеги. Азъ не мога да си го представя въ друго облѣчение. Облѣченъ като селянинъ, той би билъ като всички селяни, а облѣченъ въ панталони, би мязалъ, сигурно, на бакалски слуга. Кице е

най-услужливиятъ другаръ въ четата. Услужва на всички безъ разлика, а въ трудни минути не дава никому да го пререди.

Темелко е отъ Битолско, но е предпочелъ Марковата чета само за да биде заедно съ Кице и Дине, съ които се познава отъ Цариградъ. А станалъ е четникъ само отъ любов къмъ четничеството и отъ умраза къмъ турцитѣ. Просто е смѣнилъ градинарския кошъ съ пушката и ятагана. Той е здраво набитъ, съ приятенъ матово-бѣлъ цвѣтъ на лицето. Облѣченъ е въ арнаутска носия, която сѫщо му прилѣга. По здравина държи първо място — слави се съ това, че въ Цариградъ е носилъ на гърбъ до двесте оки товаръ. Въпреки привидната си тромавостъ, той обича страстно хорото, играе пъргаво и съ увлѣчение на артистъ. По-мълчаливъ отъ Кице, шегитѣ не му се отдаватъ, но ги обича отъ сърдце. И той е услужливъ, желае винаги да носи най-тежкитѣ нѣща, да ходи часовий и патраулъ. Като дѣдо Яндре, и той е неграмотенъ.

Каква е грижата на тия млади хора, когато пристигнемъ въ село? — Да се наспятъ; следъ като се наспятъ — да направятъ четническия си тоалетъ, после да изчистятъ оръжието си и най-после да изкаратъ всички точки на обучението. Амбицията имъ е: пушката и патроните да свѣтятъ като джамъ. Тая грижа ги поглъща до тамъ, щото, дори въ време на агитация тѣ машинално, по цѣли часове търкатъ единъ по единъ патроните о своите потури, навуща и чорапи. Ядатъ, разбира се, мжжки. Когато обучаватъ селяните, тѣ сѫ важни и горди, а при една войводска похвала или предпочтение тѣ сѫ просто блажени.

А азъ, четникъ като тѣхъ, съмъ съвършено чуждъ на тѣхните амбиции, грижи и радости. Всичката ми амбиция като че се изчерпва съ желанието да не падна въ очите имъ. Въ четничеството тѣ сѫ намѣрили себе си, а азъ като че ли съмъ пожертвувалъ най-съкровената част отъ себе си, като че ли съмъ се самоизличилъ, самопогребалъ. Азъ никога нѣма да се почувствува като тѣхъ воленъ, цѣlostенъ, свободенъ и щастливъ.

Добре, Маня, че не всѣкога съмъ жертва на такова себеизмъжване.

Х.

Росенъ,
31 януарий.

Баница е чифликъ на Изетъ паша. Управлява го Шинасъ, единъ неизвестно отъ где дошелъ турчинъ, общителенъ, приказливъ и твърде хитъръ. Той дружель съ всички селяни, интимничелъ особено съ женитъ и децата и знаелъ доста много за организационните работи. За революционното движение говорѣлъ съ присторена симпатия и неведнажъ билъ изказвалъ желание да се срещне съ Марко.

Двама отъ надеждните наши младежи, Дзоле и Геле, сѫ служащи въ чифлика. Помжчихме се да ги склонимъ да изпълнятъ желанието на Шинасъ — да ни устроятъ среща съ него. Така бихме узнали, кои сѫ неговите най-главни орждия и бихме го лишили отъ всѣка възможност да се интересува и да се занимава съ насъ. Но Дзоле и Геле настояха да се отложи срещата за другъ, по-удобенъ случай.

Въ замѣна на това, види се, тѣ ни устроиха малка веселба. Кице и Темелко се отличиха въ хората, а Абдурамана въ пѣсните.

Развеселени закрачихме по селските улици и скоро се намѣрихме на открито. Тънкъ снѣжецъ покриваше още тукъ-таме помръзналото поле, ярко освѣтено отъ пълната луна. Върху облия върхъ на хълма Райковъ-Разъ намѣрихме пусто овчарско тѣрло и се настанихме върху меки постели отъ сѣно, което миришеше на влажна земя.

Това бѣ първото ми нощуване на открито.

Приятно е да се любувашъ на зимното слънце следъ толкова дни, прекарани подъ полуутъмни стрѣхи. Скрити задъ плета на тѣрлото, ние съзердаваме разтланото подъ насъ Леринско поле и срещните разхвърлени върхове на Бигла, надъ които се издига Вичъ, примамливъ и недостъпенъ.

Скитащъ все по мракъ отъ село въ село, азъ забѣркахъ дори и старитѣ си познания по географията на Леринско както и впечатленията си отъ пѫтуването по желѣзницата. И сега, упѫтванъ отъ Марко, можахъ донегде да се оправя върху четирите части на свѣта и върху изминатия пѫтъ.

Сѫщия денъ, насырдчени отъ топлотата на февруарското слънце, направихме отъ Райковъ-Разъ бойно поле, и цѣли

часове се сражавахме противъ малкитѣ душмани, които винаги и всѣкѫде носимъ съ себе си.

Макаръ че своето паразитно богатство дължимъ на селяните, неприятно е да се разправяме съ него по селата, предъ очите на домакините ни. За това ние дебнемъ да извардимъ моментитѣ, когато сме сами, а по нѣкога нарочно изпращаме домакина по работата. Най-често пъкъ изчакваме полунощъ. Тогава ние сдружаваме усилията си и изтѣрсваме една по една дрехитѣ си надъ жеравата. Макаръ и не ради-каленъ, тоя начинъ на борба все дава резултати: малкитѣ гадини капятъ въ огъния и пукатъ като кукурузени зърна.

Ядъ ме е, когато това става въ чисти къщи. Но се утешавамъ съ туй, че ние не сме първоизточници, а само разносачи — взимаме ги, отгдeto ги има, и ги оставяме гдето ги нѣма.

Ние всѣкакъ се стараемъ да не издадемъ своето качество на разносачи, макаръ че не винаги тия старания сѫ необходими. Една нощъ, решили да се поочистимъ, чакахме съ дѣдо Яндре да си отиде домакинътъ та да почнемъ сражението. Но домакинътъ не си отиваше. Дѣдо Яндре изгуби тѣрпение и си разкри картитѣ:

— Айде сега иди да си легнешъ, а ние ще си поистѣрсимъ малко ризитѣ.

Домакинътъ не се изненада неприятно, а зарадванъ ни отвѣрна:

— Наистина, и азъ отъ кога не съмъ се пощилъ! — съблѣче си ризата, приближи се до огъня и ни очуди съ богатството си.

Трѣбва да ти кажа, че нашитѣ досадни храненици не обичатъ еднакво всички ни и не всички ние се отнасяме еднакво враждебно къмъ тѣхъ. Кице, Дине Клюсовъ и Абдурамана, напримѣръ, — тѣ сѫ тримата фустанелоносци — не могатъ се похвали съ особено изобилие. Тѣ не ператъ широкитѣ си ризи, а само ги потапятъ отъ време на време въ врѣла вода. По обичая у старите харамии, широкитѣ ржкави на ризата и полигѣ на фустанелата изпълняватъ ролята на кърпи. И колкото е по-голѣмъ пластътъ отъ мазнина по тѣхъ, толкова по-необитаеми ставатъ тѣ за османогитѣ. Тѣкмо за това ли, или защото кожата имъ е по-малко нѣжна, или кръвътъ имъ не е тѣй сладка, тѣ, и тримата, сѫ най-оскѣдни откъмъ паразити и се оплакватъ най-малко.

Славко, Темелко и дълдо Яндре носятъ северно-албанско, гегалийско облъкло, а азъ и Марко — панталони и куртка. Славко не е само хубавецътъ, но и чистникътъ на нашата чета. Той си има ароматиченъ сапунъ, огледалце, гребенъ, хубавъ голъмъ пешкиръ, дори и четка за зъби — всичко грижливо скътано въ раницата му. И всъки денъ намира време и възможност да се насапуниша. Грижата около тоалета му често извиква закачките на другаритъ, но Славко сериозно отвръща: „Като има възможност, защо да се не мия?“ Той не дава на хранениците си да се размножаватъ, сражава се всъки денъ и ги унищожава единично.

Дълдо Яндре и Темелко също не сѫ много плодовити. По-рѣдко, но редовно тѣ изтръсватъ дрехите си надъ огъня.

Най-некаенъ къмъ стоката си е Марко. Той никога не се оплаква отъ нея, нито пъкъ прибѣгва до систематична война. Лови ги само когато се натъкнатъ на пръстите му сами. И не си дава трудъ да ги унищожава, а просто ги отстранява отъ себе си. Понѣкога се дръгне подъ мишниците много продължително. А често пѫти, когато приказва на селяните, азъ следя дългите екскурзии, които правятъ по панталоните му отдѣлни, заблудили се негови храненици.

И все пакъ азъ едвали му отстѫпвамъ по богатство. Сражавамъ се сравнително често, но стоката не намалява. Осмоногите и студътъ — това сѫ двата мои врага, които едва ли нѣкога ще победя. Славко има всичкия интересъ да ми помога въ борбата, понеже обикновено спимъ единъ до другъ, и ми помога често. Но за пръвъ пѫть днесъ, на открито, дадохъ генерално сражение на врага, който удиви всички съ множеството си. Кице ми се притече на помощь и взе да ги дѣли на породи. Уморихъ се и се потърсихъ отъ кръвопролитието, и се въоръжихъ, най-после, съ две камъчета. Другарите ми се изсмѣха.

— Съ пушката! Съ пушката! извика Абдурамана.

Така — въ съзерцание на природата и... въ кръвопролитна борба прекарахме тоя денъ.

XI.

Стинска планина,
2 февруари

Ето ни пакъ на балкана. Настанени сме въ една овчарска колиба. Непосрѣдствено до насъ започва печална оголъла горица.

Вчера въ Забърдени прекарахме деня въ особени вълнения и мисли, и азъ ще ти разправя тази дребна нагледъ история.

Сутринъта Марко бѣ въ добро разположение. Неговите настроения сѫ отъ голъма важност за насъ, понеже се отразяватъ върху всички ни. Весель ли е Марко, и четата е весела. Мълчеливъ и мраченъ ли е той, — мълчание царува и наоколо.

Веселиятъ денъ за него се започва съ една гимнастика. Така и вчера. Той взе пушката, застана всрѣдъ стаята правъ и твърдъ, изпъчи широкитѣ си гърди и изреди всички хватки. После се настани до огнището и затананика.

Момчетата сѫщо грабнаха пушкитѣ и изкараха чевръсто единъ бой съ ножъ.

После азъ се отдѣлихъ при Кице и Темелко и ми се удаде да изслушамъ едно Темелково приключение съ цариградски кадъни, което ме развесели.

Следъ обѣдъ куриерътъ донесе нѣколко писма и връзка вестници. Докато Марко четѣше писмата, азъ разтворихъ вестника — най-новия брой отъ окръжния хектографиранъ вестникъ „На оръжие!“

Подиръ нѣколко месеца се навършватъ двадесетъ и петъ години отъ защитата на Шипка, и България се готови да отпразнува тържествено тая историческа дата. Уводната статия въ „На оръжие!“ бѣ посветена на това събитие. Авторътъ — новъ нѣкакъвъ гимназияленъ учитель, по всѣка вѣроятностъ, — съпоставяше свръхчовѣшкитѣ усилия и съзвателната борба на тогавашното поколѣние, което въ априлското въстание и на Шипка се е показало пораснalo за свобода, съ „апатията“ и „скотското примирение“ на съвременните македонски роби. И се обръща къмъ тия роби: „Оти подло, малодушно племе!“

Марко се разправи съ преписката и взе вестника.

Ние изпитвахме съ Славко едно и сѫщо чувство на възмущение и недоумение, втренчили очи въ Марко.

Марковото лице постепенно се покриваше съ ледена, прозрачна почти бледина. На края захвърли вестника и измърмори презъ зъби една своя псувня. И безъ да ни погледне, легна на гръбъ, опръ на дветѣ си ръце темето си, впери въ тавана пронизителенъ погледъ — и остана така.

Той сега не размишляваше, не кроеше планове. Той се гнѣвѣше за жестоката обида, която се нанесе на нашия народъ.

Той страдаше.

И колко заразително бѣ настроението му, и колко не-пристѫпенъ бѣ той въ тая минута! Неговото студено мълчание изпълваше само щатата стая. И съкашъ всички се вслушвахме само въ него.

Темелко и Кице се прибраха като виновни въ кюшето. Тѣ шушукаха предпазливо нѣкое време, после се свиха въ гунитѣ си и скоро захъркаха.

Ние съ Славко стояхме неподвижни на мястата си — пригласяхме на Марковото мълчание.

Низъ пътя, презъ нощта, Марко бѣ все тѣй мълчаливъ и недостѣженъ. Той вървѣше като конь, комуто капацитетъ пречатъ да вижда настани, падаше и ставаше еднакво невѣзумимъ.

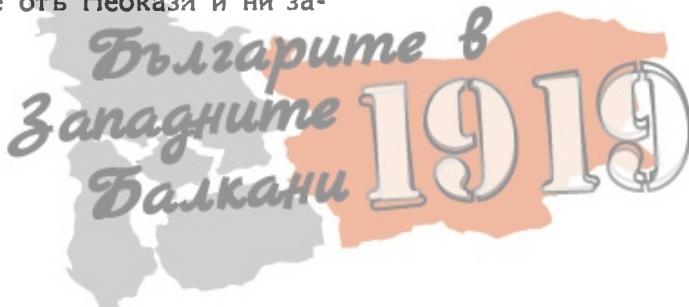
Извѣрвѣли бѣхме близу два часа, а почивка все се не даваше. Па и никой отъ настъ не я очакваше: въ мрачно настроение Марко мрази стоеято и почивките, предпочита да върви, непрекъснато да върви.

При рѣката Елешница, между Неокази и Вощарапи, се даде сигналътъ, и веднага, като изневидѣло, се изправиха двамина съ пушки и тръгнаха къмъ настъ. Тѣ бѣха наши работници отъ Неокази.

Разположено всрѣдъ голото поле и населено отчасти съ турци, това село само веднажъ, и то много отдавна, бѣ посетено отъ четата. Тая вечеръ ние само минавахме край синура му за да прехвърлимъ рѣката и вземемъ възвишенята на Нидже.

Двамата неоказци доложиха, че всичко е благополучно и може да се мине отвѣде.

До самия брѣгъ, единъ следъ другъ наскочаха изъ тѣминната десетина въоръжени мѫже все отъ Неокази и ни за-

прегръщаха. Предложиха ни павурчета съ ракия, изпразниха предъ насъ торби пълни съ баници и други провизии, достатъчни да нахранятъ петъ чети като нашата.

Марко извика на страна неоказските ржководители. Презъ това време останалиятъ селяни трескаво работеха: събуваха цървули, запретваха се до бедрата, готвеха се, очевидно, да цапатъ ръката, когато то не бъше необходимо за всички.

На тръгване, до самия бръгъ, предъ всички четникъ застана по единъ отъ селяните, съ крачоли дигнати високо надъ колънетъ, сви се на две и му предложи гърба си. Марко почти грубо блъсна селянина и пръвъ зацепа. Същото, разбира се, направихме всички.

— Оти правите така? Ние така и така се собуфме, оти да мръзнете сетне по пъто, бе бракя?... протестираха осърбени селяните. И безъ двоумение зацепаха веднага по-диръ насъ.

На срещния бръгъ тъ настояха да вземемъ цѣлата провизия, що бъха донесли. Недоволството имъ се усили, когато се видяха принудени да нарамятъ пълни повечето отъ торбите. Всички отъ насъ биде прегърнатъ и целунатъ отъ всички посрещачи. Церемонията излезе доста дълга, но Марко не се раздразни отъ това, както другъ пожъ. Той вече не бъше мраченъ и съ добродушка усмивка извика:

— Хайде, стига вече. Връщайте се и гледайте да ви не забележатъ читателъ.

— Добро видение, бракя, . . Къе ви чекаме. . .

Тия прощални думи бидоха произнесени съ вълнение и сълзи.

Продължихме пожъ, освободени отъ нѣкакво тежко бреме, което презъ цѣлия пожъ до ръката притискаше душите ни. Марко стана другъ, — ледътъ бъше се стопилъ.

Слѣдъ половина часъ се даде почивка при самите поли на планината, въ една добре прикрита падина. Момчетата запушиха, а ние съ Славко отидохме при Марко и веднага му заговорихме за статията. И докато негодувахме и си пѣхме хули срещу автора, предъ насъ стояха като живи протести противъ него готови да газятъ ръката селяни.

Днесъ щомъ се събудихъ, напустнахъ своето място легло отъ слама и съно и отидохъ при Марко. Той се разправяше съ единъ куриеръ. Като ме видѣ, усмихна ми се блажено и каза :

— Да изпратимъ на Гоце вчеращия вестникъ.

И следъ малко добави :

— А на тоя даскаль пиши да дойде да прекара нѣкое време съ насъ, за да пише по-умни работи.

Азъ изпълнихъ веднага своя секретарски дѣлгъ.

XII.

Сетинска планина,
3 февруарий.

Снощи до къмъ полунощъ нашата овчарска колиба кънчаше отъ пѣсни и смѣхове.

Това сѫ нашите развлѣчения, малко монотонни, но своеобразно възхитителни. Тѣ сѫ желани малки празденства, защото сѫ рѣдки.

Само единъ часовий пазаше колибата. Двама овчари бѣха съ насъ. Дѣдо Яндре отъ рано бѣше натъкмилъ огъня.

Да кладе лесно огънь върху мокра земя, всрѣдъ дъждъ, вѣтъръ и снѣгъ, и да го кладе така, че димътъ да не издава хората, когато сѫ на открито — това е едно отъ изкуствата, което дѣдо Яндре дължи на харамийското си минало. Такова грѣчко огнѣ, както той го нарича, имахме надъ Баница въ Драйковъ-Разъ. За такова огнѣ се събиратъ малки тѣнки сѫчки, които се изравняватъ по дължина, после се подпиратъ вертикално една до друга и се подпалватъ отъ долу. Преди да се издигне, димътъ се разпрѣсва надъ самите сѫчки, бѣло-прозраченъ, невидимъ и безопасенъ за харамията и за неговия приемникъ въ царството на гората — четника, който си стопля вкоченѣлитѣ рѣже.

Тая вечеръ това не бѣше огнѣ, а буенъ огънь отъ голѣми, добре разгорѣни пѣнове. Марко се обтѣгна малко на страна. Зачервено отъ жеравата, лицето му сега изразяваше безгрижие, — какъвъ рѣдъкъ случай! Кице, Дине Клюсовъ и Абдурамана заведоха на турски жаргонъ разговоръ между цариградски кюрдъ и анадолецъ. Единъ разговоръ, въ чито комични реплики се осмиваше расовата тѣжост и тромавостъ на турчина. Смѣсенъ въ компанията имъ, азъ се

смѣхъ отъ сърдце, Дѣдо Яндре играе винаги ролята на публика, но обича тия развлѣчения толкова, колкото и ракията.

Смѣхме се всички до насита. После настѫпи продължителна пауза: преходъ къмъ втората част на нашето забавление — музикалната.

Кице смушка нѣколко пѫти Абдурамана за да възбуди въ него настроение. Абдурамана се усмихна, съсрѣдоточи се и се приготви:

Отъ сънъ сладъкъ кой ме буди?
Сладка майко, послушай,
Какъвъ ли е гласъ любезенъ,
Що ме буди посредъ нощъ?

· · · · · · · · · · · · · · · · · ·

Ангелътъ ме горе вика,
Сбогомъ, майко, прощавай!

Абдурамана пѣе съ чувство. Едъръ човѣкъ, съ прошарена коса и съ полуогола глава, а гласътъ му излиза крехъкъ и мекъ като изѣ дѣтско гърло.

Своя репертуаръ той започва винаги съ „Отъ сънъ сладъкъ кой ме буди“. Тази наивна сантиментална пѣсень, която съмъ срѣщаъ не помня въ коя стара пѣснопойка, много се харесва не само на пѣвеца, но и на цѣлата публика. Дѣдо Яндре я слуша съ зяпнали уста и неговото плоско, брадато лице се залива отъ умиление. Все тъй умилително се разчувствуватъ и останалитѣ закоравѣли на гледъ мои стари и млади другари. И менъ ми е тогава много драго да ги гледамъ и да имъ се любувамъ, — тѣ ми ставатъ по-мили отъ всѣки другъ пѫть.

Ботевата „Не плачи, майко, не жали“ се изпѣ въ хоръ, съ пламнали очи и буйни жестове, Кице и Дине просто се надвикваха. Темелко не знаеше ни думитѣ, ни гласа, но това не му пречеше да вика, колкото и другитѣ. Насърдчени, последваха примѣра му и двамата ни компаньони-овчари. Бедния Темелко, той не знаеше пѣсенъта, но разбираше всичкия ѝ съкровенъ дѣлбокъ смисълъ и бѣ заразенъ отъ плененното чувство, съ което тя е пропита.

Въ хоръ се изпѣ и „Живъ е той, живъ е...“

При куплета „Тозъ, който падне въ бой за свобода“ въодушевлението стигна до самозабрава. Тогава и Марко се присъедини съ своя басъ. Въ тая минута всъки отъ нась би посрещналъ съ радостъ една изненада отъ турските потери и би погиналъ за свободата като истински герой. „Би посрещналъ съ презрение и би победилъ смъртъта,“ както ни бѣ казалъ Гоце.

Има още една обична пѣсень, вариантъ на народната пѣсень за Манушъ-войвода, която е нѣщо като маршъ на четата.

Подъ влиянието на арнаутските напѣви, стигнали отъ югъ презъ Костурско, мелодията и на тая пѣсень е по-превлѣчена и тѣгата въ нея засилена. Съчетанието на скрѣбъта по родината и на борческия подемъ нигде не заразява съ такава сила, както въ тая пѣсень:

Нашитѣ майки —
Въ черно подбрадени.
Развѣвай байракъ,
Бре Марко войвода !

.

Скромността на Марко се борѣше отчайно съ пробудилата се у него гордость. Предателската усмивка, свѣтналиятъ погледъ и червенината го издадоха. Нашиятъ незамѣнимъ вождъ бѣше напълно заслужилъ тая минута на върховно блаженство.

Близъкъ ли е или далеченъ тоя оживѣлъ на сърдцата ни многоочакванъ моментъ, когато ще скжсаме булото на тайнствеността и ще сберемъ робитѣ подъ Марковия байракъ, на който ще бѫдатъ написани словата: „Свобода или смърть“? Ще го дочакаме ли ние, скромнитѣ му вестители, или хищни птици ще сж оржфали вече месата ни богъ-знае низъ кой балканъ?...

Всички мълчаха. Въ полуутъмнината лъщѣха отъ тлѣещата жерава цевитѣ и патронитѣ на насъдалитѣ другари. Нѣкой въздъхна изъ дѣлбоко. Пѣсеньта възбуди у всички сѫщата сладостна тѣга, сѫщия копнежъ. И никой вече не наруши тишината.

XIII.

Попадийска планина,
5 февруарий.

Прекарахъ една страшна криза, и едвамъ сега, трети денъ подиръ станалото, дойдохъ на себе си. И мога по-спокойно да ти разправя всичко.

Отъ Сетинско слѣзохме право въ Борешница, на полето.

Бай Желѣзъ, най-сиромашкиятъ и най-вѣрниятъ ни човѣкъ въ селото, ни посрещна самичъкъ и ни въведе въ кѫщата си. Пъргавата Желѣзовица постла две рогозини върху голата земя. На нѣколко крачки отъ добитъка имъ, ние се сгушихме въ гунитѣ си и заспахме.

Сутринята като си отворихъ очите, видѣхъ Марко простиранъ на гърбъ, съ погледъ фиксиранъ нѣкѫде въ тавана. Разбрахъ, че не бѣше спалъ и че днесъ ще бѫде въ настроение.

— Добрутро, Марко... студено... казахъ азъ нерешително и не получихъ, разбира се, никакъвъ отговоръ.

Другаритѣ единъ по единъ се трупаха около огъня, а Марко оставаше все тъй неподвиженъ.

Почувствувахме се като негови пленници, пленници на мълчанието му. Какво друго можехме освенъ да мълчимъ и да обуздаваме полета на своята мисъль, която, изтървана, като птичка отъ нашата воля, хвърчи и ни пренася далеко задъ душната ограда и ни навѣва приказки и излияния, които замиратъ преди да се изкажатъ — преди да се сблъскатъ съ сгжстената атмосфера на мълчанието?

Природата съкашъ нарочно се съюзи тия дни съ нашия вождъ. Къмъ обѣдъ надъ квадратния отворъ на тавана притъмнѣ съвсемъ и въ стаята ни стана сжинска нощъ. Едри капки затракаха по стѣклото. И това настойчиво, зловещо тракане се слѣ съ следобѣдните равномѣрни хъркания на Темелко. Стана ни непоносимо душно. Марко бѣше просто страшенъ. Струваше ми се, че, нарушимъ ли мълчанието му, той ще скочи разяренъ за да се разправи съ насъ като съ врагове.

Привечерь дъждътъ спрѣ. Снопове радостни лжчи озариха нашата мрачна стая. Безъ да бѣхме въ съприкосновение съ разведената атмосфера, ние като че поемахме въ гърдитѣ си свежия, силния, ободряващия въздухъ, който из-

пълня подиръ дъждъ ширинитѣ. Ето че и на рогозината се изписа едно чудно красivo съчетание отъ нежни шарки: съ бледо отражение небесната джга ни известяваше, че настъпва нашиятъ денъ... .

Мълчанието на Марко изгуби изведенажъ своята магическа сила. Момчетата наскочаха. И всѣки, въздъхналъ съ облегчение, каза това, което бѣ цѣлия денъ тайлъ въ себе си.

Бай Желѣзъ обади, че Елешница придошла, залѣла дворове и отъ два часа насамъ фучала като бѣсна.

Марко, най-после напустна кюшето. Въ него изведенажъ заговори дѣлниятъ човѣкъ. Той извика на страна бай Желѣзъ и зашушука нѣщо.

Славко винаги се досѣща по-скоро отъ другитѣ за кроежитѣ на Марко. Той ми пошелна:

— Тази вечеръ май ще имаме работа... .

Изгледахъ го любопитно.

— Да, да, повтори увѣрено той и, искрено обиденъ, продължи:

— Виждашъ ли го! Не трѣбаше ли поне намъ да съобщи това съ време?

Непредизвестени отъ никого, другитѣ момчета сѫщо знаеха, че тази вечеръ предстои нѣщо: дружбата имъ съ Марко ги приучи да тѣлкуватъ безпogrѣшно настроенията на своя водителъ, който поради солдатскитѣ си привички, или въ интереса на самата работа, разкрива решенията си чакъ въ последния моментъ.

Желѣзовица сложи за вечеря бобъ и пържена сланина. По съвѣта и примѣра на дѣде Яндре момчетата прибраха въ раниците си хлѣба и сланината. Никому не се вечеряше. Погледитѣ нетърпеливо се отправяха къмъ Марко. Той наруши на време мълчанието и ние най-после разбрахме: предстои да туримъ на ржка трима членове на Организацията, върху които тежатъ страшни обвинения, да ги закараме въ планината и тамъ да ги сѫдимъ.

Бѣхме пристегнати и готови за пътъ, когато бай Желѣзъ докара първия обвиняемъ, — учителя Червенковъ. Върлинообразенъ, русъ мжжъ съ червени почти мустаци, той мязаше на нѣмецъ или чехъ, но съ хитри ориенталски очи.

— О-о-о! Добре дошли! Добре дошли! проточи той и съ една фамилиярност, би казаль човѣкъ съвсемъ искрена, подаде ржка на Марко и наведе лице къмъ устата му. Марко, безъ да си дръпне лицето, обтегна като лостъ ржката си, опрѣ я на гърдитѣ му и избѣгна цѣлуването. Но той запази спокoenъ и приятелски видъ и покани даскала да седне. Бузитѣ на госта изгубиха естествения си розовъ цвѣтъ, по челото му изби потъ.

— Дома ли си е дѣдо Янаки, запита го Марко.

— Да, дома си е. Азъ бѣхъ у него на ракия и се готовѣхъ да излѣза, когато дойде Желю и ме покани при васъ.

— Ще ни заведешъ при него, но безъ да го предупредявашъ. Ще му извикашъ, ще отворятъ, и ние ще влѣземъ подиръ тебе. Разбра ли?

— Да, господинъ Марко, разбрахъ.

Остъръ вѣтъръ ни брулна по лицата. Селото бѣше вече се прибрало. Елешница лудо бучеше. Прекосихме нѣколко улици и се намѣрихме предъ кѫщата на дѣдо Янаки.

Наредихме се отъ страни, край стената. Следъ третото почукване, надъ настъ се откряхна прозорецъ и се чу женски гласъ:

— Ти ли си, даскале?

— Азъ . . .

Подиръ нѣколко минути ние се качвахме по дървената стълба. Накевица ни вѣвде въ стаята, гдето бѣше и самъ дѣдо Янаки. Нищо повидимому не интересуваше въ тоя моментъ бабата, освенъ да посрещне достойно гоститѣ си. Дѣдо Янаки бѣ малко смутенъ отъ ненадейното посещение. Яви се едно младо момиче съ павурче въ ржка. Подъ бѣлата зарадка, която покриваше челото и странитѣ й, подаваха се две кротки срамежливи очи, а на тѣнките ѝ устни играеше свѣнлива усмивка. То посегна къмъ ржката на войводата, но Марко я дръпна. Моментътъ бѣше решителенъ. Домакините три пѫти вече ни канѣха да седнемъ, а ние все стояхме прави. Момата предложи павурчето.

— Остави, моме. Другъ пѫть ще дойдемъ у васъ за ракия. . . . Сега ще поизлѣзнемъ малко съ татка ти.

Тия думи Марко произнесе съ явно усилие.

Клети жени! Тѣ нищо не подозираха. Зарадвани, че сме имъ посетили кѫщата, тѣ бѣрзаха да ни обсипятъ съ грижи

и внимание, като гостоприемни българки, които също радиатъ за общата работа, които също не сът страхови.

Д ние?

Марко веднага се обърна къмъ домакина и съ едно силно потупване, което по-скоро приличаше на насилиствено избутване, го изведе отъ стаята. Дъдо Янаки нъма дори време да си вземе кожуха. На излизане майката ни свъртеше съ лампата въ ржка, а момичето, застанало на стълбата, стискаше подъ редъ ръцетъ ни и, като по навикъ, ги поднсяше къмъ устните си, които едва чуто шепнеша:

— Пакъ да повелите!

Подавайки ржка, азъ се взръхъ за мигъ въ това миловидно детско лице, но нъмахъ сила да го доизгледамъ. Ако тя дигнеше тая минута очи, щеше да забележи моето вълнение и моите... сълзи.

Подлеци ли сме ние, или рицари на нъкакъвъ дългъ?

— Какъ да повелите! шепнеше клетата мома безъ да подозира, че кани пакъ у дома си ония, които подло извеждатъ баща й за да пролъятъ подиръ малко кръвта му!

На вратата се погледнахме съ Марко — и се разбрахме.

— Жестокъ дългъ! прошепна ми той съ въздишка.

И веднага повелително каза да се върви бърже.

Тая заповѣдь като че мигновено изличи у всички ни впечатленията отъ покъртителната сцена. Кице и Темелко взеха помежду си дъдо Янаки, Дине и дъдо Яндре — даскала, и, брулени отъ мразовития вѣтъръ, тичешкомъ стигнах ме рѣката.

Поприбрана вече, тя все още страшно бучеше, хукнала стремително богъ-знай накъде. Безъ да спира, Марко загази пръвъ, но къмъ срѣдата се залюлъ и насмалко щеше да бѫде завлѣченъ, ако не бѣше го придържалъ дъдо Яндре. Хванати здраво единъ за другъ, потопени до поясъ въ водата, тѣ минаха отсреща. По същия начинъ минахме и ние съ Славко. Дъдо Яндре и Славко се върнаха веднага обратно, образуваха съ останалите момчета две групи отъ по трима души и прекараха плениците.

Отдалечени достатъчно отъ рѣката, седнахме всрѣдъ полето. Марко прикова върху плениците студения си погледъ и бавно произнесе:

— Върху васъ тежатъ голѣми обвинения, за които Организацията не може да ви не потърси смѣтка. Утре ще бѫ-

дете сждени и ще ни е приятно, ако успѣете да се оправдаете.

И следъ кратка пауза добави:

— А сега дайте да ви вържемъ!

Дѣдото покорно даде ржетѣ си. Кице ги взе, изви ги назадъ и добродушно каза:

— Ти си старъ човѣкъ, дѣдо, ще ти ги вържемъ по-слабо.

Даскалътъ помоли да го не връзваме, подъ честна дума, че не ще се опита да бѣга.

— Какъ не те е срамъ да искашъ такова нѣщо! Вземи примѣръ отъ стария човѣкъ, пресѣче го Дине и безцеремонно му застегна ржетѣ.

Оставаше ни да туримъ на ржка, пакъ съ помощта на даскала, третия обвиняемъ — Петъръ Бардака отъ съседното село Неокази.

Ние почти тичахме низъ полето и не чувствувахме студа. Забелѣзахъ само, че докато тѣлото ми се облива въ потъ, навущата, панталонитѣ и частъ отъ гуната станаха корави като камъкъ. Дори частъ отъ патронташа бѣше покритъ съ ледена кора. Помислихъ си: ако бѣше водата до шията, сега щѣхъ да се чувствувамъ рицарь, стегнатъ въ желѣзна броня. И тази мисълъ ми се видѣ забавна.

Приближили вече кѫщата, стана нужда да цапаме още нѣколко пѫти язоветѣ на Бардаковата воденица. Заобиколихме кѫщата. Марко съ две момчета и съ даскала отиде на вратата.

Не се минаха петъ минути, групичката вече се връщаше заедно съ Бардака. Третиятъ обвиняемъ не се даде веднага. Заподозрѣлъ примка, той се яви съ зарѣзана пушка, готовъ да стреля. Но Марко, щомъ се отвори вратата, залови пушката и подканни Бардака да се предаде.

Петъръ Бардаковъ не мязаше нито на даскала, нито на дѣдо Янаки. Босъ, по риза, заобиколенъ почти отъ цѣлата чета, той гордо се даде да го вържатъ. И веднага понесе своята едра снага на левентъ. Марко пакъ заповѣда бѣрзъ ходъ.

На мене и на Славко се падна да конвоираме даскала. Предъ насъ пѣкъ Кице и Темелко приджуваха Бардака, който съ своя рѣстъ, широкъ гърбъ и самоувѣренна походка мязаше по-скоро на тѣхенъ войвода.

Даскалътъ отъ време на време ни се оплакваше, че е силно стегнатъ. По-нататъкъ ни замоли направо да му поотпустнемъ малко ржетѣ.

— Чакъ като хванемъ планината, ще поискамъ разрешение отъ Марко, отвърна Славко.

— Ами далеко ли е планината? попитахъ азъ.

— До Попадия има още часъ и половина, ако ходимъ все така.

— Ами после?

— После до попадийските търла тръбва да има два часа.

Отъ кога азъ се канехъ да питамъ даскала, колко пътъ ни остава още, но . . . честолюбие. Пошушнахъ на Славчо, колко бъхъ доволенъ, че той, а не другъ нѣкой бъсъ мене сега, — че ще остана малко назадъ. Поостанахъ, спирахъ и пакъ кретахъ, докато ме застигна задниятъ патраулъ, сетинецътъ Кръсте (Преди нѣколко дена четата ни се увеличи съ двама души; новите другари сѫ Кръсте отъ Сетино и Траянъ отъ Каленикъ). Кръсте се посрѣ малко.

— Дай си гайретъ, баремъ докато минемъ полето, измърмори сухо той и закрачи пакъ.

Славко загриженъ се спрѣ и ме дочака.

Въ полетъ на планината ни чакаше дружината, седнала на почивка. По усмивките, малко иронични у нѣкои, разбрахъ, че предметъ на приказката бъхъ азъ. Ядосанъ страшно, седнахъ на страна.

Още два-три часа пътъ и все нанагорнище! А азъ още въ полето успѣхъ да се изложа. . .

Марко дойде при мене и кратко ми обясни това, което знаяхъ, че тръбва да се бърза, и ме посъветва да си дамъ още малко куражъ.

Каква физическа мжка и колко вѫтрешни терзания изпитахъ, докато изкараме тая пуста планина!

Поглеждашъ — предъ тебе се чернѣе издигнатиятъ ѝ силуетъ. Ще ти се — и непремѣнно тръбва — да я прехвърлишъ. Ти ламтишъ, въздишашъ, напрѣгашъ всички остатъци отъ сила дано раздвижишъ краката си, и отъ последенъ да се озовешъ между първите. Но краката вече не сѫ твои и на пукъ на твоите ламтежи и ядосвания тѣ оставатъ скованы и ти едвамъ се мѣкнешъ.

До половинъ пътъ азъ все упорствувахъ. Всички ми поискаха да ми поносятъ гуната, пушката, раницата, но никому нищо не дадохъ.

Стигнахме подъ едни високи карпи, отъ които зъеха големи дупки, като чудовищни очи на гигантъ. Марко дойде при мене да ми донесе утешението, че остава още само единъ часъ.

— Не, Марко, отвърнахъ азъ решително, не. Нѣмамъ вече сили, изчерпахъ се и нравствено се ужасно измъжихъ. Азъ ще остана въ тия карпи, а ти после ще изпратишъ хора да ме взематъ. Само единъ часъ да си почина. Не ща повече да се излагамъ предъ момчетата. Трѣбваше да преживѣя тая ноќь, за да се убедя, че . . .

— Какъ можешъ да ми предлѣгашъ подобно нѣщо? Допушашъ ли, че бихъ те оставилъ? Помисли, че утре могатъ да тръгнатъ по диритѣ ни потери. Живъ или мъртъвъ, ще вървишъ съ насъ. Ставай! Ела, пийни малко ракия.

И ке понесе. Шишето на Абдурамана обикаляше отъ ржка на ржка. Най-старь между насъ, той най-много се изморяваше. Може би за това той ме посрещна най-съчувствено и ми подаде шишето. У нѣкои съзрѣхъ злорадство. Тамъ бѣ и Бардакътъ. Боситѣ му крака бѣха се подули и зачервили. Голъ бѣ почти, а не треперѣше.

— Хайде! изкомандува Марко.

Марко и Славчо ме приповдигнаха и повлѣкоха. Марко мълчаливо взе пушката и раницата ми. Кице видѣ това и отне цѣлия ми товаръ. Съ гуната той наметна Бардака. Азъ знаехъ, че Бардакътъ остана доволенъ, но каква мжка ми навѣ мисълъта, че го покриватъ съ моята гуна не отъ състрадание, а защото съмъ безсиленъ да я нося. . .

Марко трѣбваше да отиде напредъ. Извикаха и Славко за да замѣсти Абдурамана, който сѫщо билъ капитулиралъ. Азъ посрещнахъ едва ли не съ радость стария човѣкъ и, хванати за ржце, еднакво немощни, повлѣкохме се по настналото бйло на планината.

— Е, старостъ, брате. Търпѣхъ, търпѣхъ, ама не можахъ повече! въздъхна бедниятъ човѣкъ и ми посочи колѣнетѣ си.

Разбрахъ, че сѫ вдървени като моите, но съвсемъ не бѣхъ недоволенъ, защото сега имахъ другаръ, макаръ и старъ човѣкъ.

Напустнахме бйлото и се спустнахме по полегатия склонъ. Краката ми се малко пораздвижиха. Дине Абдурамана продължаваше да се оплаква, но не го слушахъ.

Дъзъ не бихъ могълъ да преживѣя още единъ пътъ тоя срамъ. Станахъ жалъкъ въ очите дори на тримата пленници, а това е най-страшно! Можеше даже поради мене да пропадне цѣлата работа. Ето, други сега носятъ пушката ми; какво бихъ направилъ, ако отнѣйде се зададе аскеръ въ тая минута? Не. Дъзъ трѣбва да се оттегля, докато не съмъ се още опозорилъ съвсемъ, докато не съмъ нанесълъ нѣкоя пакость на дружината, на Организацията. Мисионери и мѫченици! Щастливи Гоцевци и Марковци! Какво могатъ силниятъ духъ и беззаетната преданостъ, когато тѣлото е изнѣжено и слабо? Отъ тебе не се иска безропотно въ единъ мигъ да се простишъ съ живота; иска се да побеждавашъ умората, студа и всички нестгоди и тогава, когато не ти е останало ни капка сила. Всѣки селянинъ, привикналъ да робува безропотно, е по-честитъ, защото физически е по-силенъ отъ мене. Да, да, по-добре сега, отколкото по-късно. Пѣ-врага мълчаливите подигравки на другарите, пѣ-врага злорадството на Кръсте! Още утре заявявамъ на Марко, че не мога повече и поисквамъ даскалско място нѣгде, гдето никой не ме познава. Така: мисионери и мѫченици.

Вървейки все така по склона, озовахме се въ една долина, запазена отъ вси страни. Изведнажъ ни повѣ мекъ лъхъ на подранила пролѣтъ. Вслушахме се и не повѣрвяхме: пѣсень на славей огласяваше гѣсталака. Дѣрветата, подманими отъ ранна предпролѣтна милувка, бѣха вече показали пижки. А позлатениятъ отъ слънцето върхъ на изтокъ ни предвещаваше хубавъ, слънчевъ денъ.

Даде се последната почивка.

— Ето една награда, на която само ние можемъ да се радваме. Ако бѣше въ града, ти, наистина, нѣмаше да цапашъ рѣки и да капнешъ отъ умора, но нѣмаше и да чуешъ славей сега, въ началото на февруарий, нали?

Спомнихъ си, какъ преди единъ часъ молѣхъ просълзенъ Марко да ме остави въ карпитѣ, а сега се изчервихъ отъ тия свои думи.

Дружината бѣше се развеселила. Кице и Дине пригласиха въ хоръ на славеитѣ, имитираха пѣсните имъ. Дѣдо Яндре съ отворена уста и засмѣнъ съ цѣлото си лице зяпаше сѫщо къмъ храсталака. Дѣхъ на гора, на младостъ и на воля повѣваше оттамъ.

Виждаха се вече колибите, въ които щяхме да денуваме. Още една височина — и край. Последен аз се прибрахъ въ колибата. Въ огнището пърщеше буенъ огънь, а отсреща беше наредена цѣлъ купа суhi дърва.

Марко се изсмѣ съ своя равномѣренъ, гърлестъ смѣхъ, посочи ми лумналитѣ пламъци и каза:

— Виждашъ ли, това е за насъ.

И после, като посочи дървата насреща:

— И всичко това е на наше разположение.

Дѣдо Яндре и Славко вече сладко спѣха върху мека слама. Побѣрзахъ да се наредя и азъ до тѣхъ.

*

Каква изненада!

Въ огнището свѣти цѣлъ кулъ жерава, а предъ насъ е сложена богата трапеза: ракия, медъ, печени пилета, орѣхи вино . . .

Всичко това дължимъ на богатия скотовъдецъ бай Дине отъ Попадия, едно планинско село отъ нѣколко семейства, всѣ близки и роднини на Дине. Между него и Марко сѫществуватъ особени отношения: Дине обожава нашия вождъ и не може да му се нагледа и нарадва, а Марко му отвръща съ една шегаджийска интимност, привилегия, съ която той удостоява само първите между любимците си отъ селяните.

Но и видѣтъ на тая трапеза не можа па раздразни претъпения апетитъ. Организъмътъ беше още петименъ за почивка и сънъ.

Следъ обѣда Марко направи нѣкои разпоредби и легна да спи като ми заржча да го събудя въ два и половина.

Излѣзохме на съседната полянка. Ярките слънчеви лжчи падаха върху околните планини и се отразяваха отъ блестящата имъ снѣжна покривка. Цѣлиятъ хоризонтъ се къпеше въ ослѣпителенъ блѣсъкъ, който мъжно издържа окото. Да грѣешъ изнуреното си тѣло на такова зимно слънце е истинска благодатъ и заслужена награда подиръ изпитни като снощи.

Точно въ два и половина събудихъ Марко. А той извика веднага Славко и дѣдо Яндре.

Извадиха сѣното отъ една съседна малка колиба и тамъ заеха мѣстата си сѫдии. Почна се разпитътъ на обвиняемите. Двама четници въведоха най-напредъ дѣдо Янаки.

Той се поклони низко, като допрѣ дѣсната си ржка на гърдите, сви колѣне и седна на петитѣ си предъ Марко.

— Я си скрѣсти хубаво краката и седни, както рекълъ господъ!

Тия думи го малко успокоиха.

— Ние, дѣдо, джелати не сме. Нашата работа не е да колемъ християнитѣ. И ако снощи те вземахме отъ жена и деца, вързахме те и те карахме по горитѣ, това не сме го направили за кефъ. Ти видѣ, — ние не малко се измъжчихме. Но нашата работа е такава.

Лицето на стареца оставаше все оловено сиво, но че-
люстъта му вече не треперѣше.

— Ти, дѣдо, знаешъ ли, що е Комитетъ?

— Знамъ, господинъ Марко.

— Знаешъ ли, кои селяни сѫ вѣтре?

— Цѣлото село, господинъ Марко.

— Ами ти не си ли въ Комитета?

— Не, не съмъ, ама всичко знамъ. Братята ми, внукитѣ
ми — всички сѫ вѣтре.

— А ти защо не си вѣтре?

— Искалъ съмъ, господинъ Марко — единъ господъ
знае. Много пжти съмъ искалъ да се срещна съ васъ, да се
покрѣстя и азъ. Мило ми бѣше и менъ. Ама ржководителътъ
нѣмаше вѣра въ мене. Скрито, по брата си, съмъ ви пра-
щалъ и азъ хлѣбъ и каквото далъ господъ въ кѫщи, за да
ви го носи като отъ себе си.

— Ти съ Хасанъ-ага въ града не си ли приказвалъ за
нашитѣ работи — за ржководителя, за Кольо, за другитѣ?

— Да чува господъ!

— Е, тука не ни казвашъ право, дѣдо. Самъ Хасанъ-
ага се е хвалилъ предъ селянитѣ онъ петъкъ, че преди ме-
сецъ и половина-два сме идвали въ Борешница.

— Не, господинъ Марко, жими тоя крѣстъ, — дѣдото
се прѣкрѣсти. Две деца имамъ — мъртви да ги цѣлувамъ,
господине.

— Ами ако излѣзатъ ей сега хора, предъ които самъ
Хасанъ-ага се е хвалилъ, че...

Дѣдото скочи на крака и извика:

— Да дойдатъ тия хора тукъ! Да ми го кажатъ въ
очитѣ.

— Седни, седни, дъдо, не скачай!

— Ако това е върно, обесете ме още сега.

— Ами защо си разпитвалъ Коля за нась — съ кого сме се срециали, у кои сме били? Защо си искалъ да ни видишъ?

— Защото и азъ мога да сторя нѣщо за общата работа.

— А Хасанъ-ага не те ли е питалъ за нась?

— Абе то, кучето, все пита, ама азъ му казвамъ, че нашето село е чисто. Преди две недѣли ми каза, че въ Борешница ще дойде потера за баскъни (обиски) и азъ веднага обадихъ, по брата си, на ржководителя да се пази.

— Ами ти, каква работа имашъ съ Хасанъ-ага?

— Нали ни е чифликътъ общъ? Искамъ или да ми го продаде, или да му го продамъ. Съ турчинъ ортаклъкъ не бива. Азъ бера грижата, а той взима цѣлия кяръ на зелено.

— Ами, ако ей сега даскалътъ излѣзе и признае, че си му говорилъ да се остави отъ тѣзи работи, защото си щѣль и него и цѣлото село да предадешъ на Хасанъ-ага?

— Кой, даскалътъ ли? Да дойде! извика старецътъ позеленѣлъ отъ ядъ. Хмъ... Ами азъ пари съмъ му давалъ за народната работа. Разписка искахъ — не ми даде. Затова сега иска да ме разсипе. Ама азъ все си казвахъ: той не е добъръ човѣкъ...

— Иди си, дъдо.

Двама часови откараха стареца въ друга колиба.

Доведоха даскала.

Той скръсти крака и зяпна въ устата на Марко.

— Колко разписки за пари си взель отъ града?

— Десетъ, господинъ Марко.

— Раздалъ ли си ги всичкитѣ?

Даскалътъ се смути и не отговори веднага:

— Шестъ раздадохъ... не — осъмъ... Не помня добре...

— Така, не помнишъ. Ами колко пѫти сѫ те канили отъ града да имъ дадешъ смѣтка за взетитѣ пари?

— Два пѫти.

— Право казвай! изкрешѣ Марко. Не два пѫти, ами четири пѫти!

— Възможно е, господинъ Марко, не помня добре.
 — А защо не си имъ представиль смѣтка?
 — Смѣтката ли? . . Тя е готова. . . Заетъ бѣхъ съ работа.

— Така, заетъ бѣше. Но ти си имъ отговорилъ съ писмо и си ги ругалъ. Дирили сж те изъ града, а ти си се крилъ и си ги избѣгвалъ. Вѣрно ли е?

— ?

— Така. Ами на колко души си взелъ пари, безъ да имъ дадешъ разписки?

— Пари безъ разписки не съмъ взималъ, господинъ Марко. Азъ знамъ, Ване ме е клеветилъ.

— Остави ти Ване на страна. И за него ще дойде редъ. . . Та така, а? Отъ никого не си взелъ пари безъ разписка?

Марко се обѣрна къмъ часовоя:

— Да дойде дѣдо Янаки!

Даскалътъ си закри лицето съ ржце. Чу се нѣщо като хленчъ.

— Колко лири ти е взелъ даскалътъ, дѣдо? { попита Марко влѣзлия дѣдо Янаки.

— Петь лири.

— Защо ти ги е взелъ?

— Така решили отъ голѣмoto мѣсто. По меджидия, по две съмъ му давалъ и другъ пжть. Все за народната работа.

— Разписка давалъ ли ти е?

— Не.

— Искалъ ли си му?

— Искалъ съмъ, бе брате, ама той все: „Ти съмнявашъ ли се въ мене, каже, ти благодари, че те спасихъ. . .“

— Така ли е, даскале?

— ?

— Така ли е, даскале? — изкрешѣ пакъ надъ главата му Марко.

— Така е, простена даскалътъ презъ хленчъ.

— Иди си, дѣдо.

Даскалътъ откри лице, сгърчено отъ ужасъ и страдание, и каза:

— Да, господинъ Марко, азъ взехъ отъ нѣколцина пари безъ разписки, но все мислѣхъ, като си видимъ смѣтката въ

града, да поискамъ други разписки и да дамъ на всѣкжде. Прошка! .. Азъ ще се изплатя до пара... И азъ съмъ направилъ нѣщо за това дѣло... Прошка! ..

— Така. Какво е твоето мнение за убияния Ване, като членъ на Организацията?

— Добъръ работникъ бѣше... Богъ да го прости.

— Ами като бѣше добъръ, защо си го убилъ?

Даскальтъ се вцепени като блъснатъ отъ гърмотевица.

— Не съмъ...

— Какъ не си? Бардакътъ казва, че го убилъ, защото ти си му заповѣдалъ това отъ името на Организацията.

— Бардакътъ ли? Знайте тогава, че той го е убилъ съ мартинката си самъ, на своя глава, и после ми обади, а азъ го укорихъ.

— Така. Ами защо като те запитали отъ града, си отговорилъ, че нѣмашъ хаберъ отъ тая работа?

Мълчание.

— Опасявахъ се... Нали въ града ме мразѣха заради разписките?

— Така. Ами петтѣ пушки, които ви се изпратиха? Тѣхъ кой ги е продалъ и задържалъ за себе си паритѣ — ти или Бардакътъ?

— ... Бардакътъ!

— Така. Иди си.

Подиръ малко Петъръ Бардакътъ изправи предъ насъ Крали-марковската си снага.

Поканенъ два пъти да седне, той сви стжалпообразните си крака, подути и покрити съ рани. На видъ бѣ съвсемъ спокоенъ. Само отъ време на време пухгѣше като духало.

— Е, Петре, ние вече знаемъ всичко...

Бардакътъ посегна спокойно къмъ сложената предъ дѣдо Яндре табакера и свивайки бавно-бавно цигара изслуша съ намръщени вежди обвиненията на Марко.

— Ти, Петре, защо не послуша даскала, когато той те съветваше да не убивашъ Ването? Ако го бѣше послушалъ, сега нѣмаше да изпаднешъ на това дередже. Помнишъ, когато те кръщавахъ, азъ бѣхъ се похвалилъ, че ще станешъ най-страшниятъ комита за турцитѣ, а ти стана най-страшенъ пакостникъ. Ти уби най-честния ни работникъ въ селото. Е, Петре, казвай, защо не послуша даскала?

Бардакът изтежко изфуча и изпустна облакъ димъ изъ устата си.

Марко продължи:

— Искамъ отъ тебе, Петре, да ми разправишъ още, колко пари сте събрали съ разписки и безъ разписки отъ хората, и само ти ли си взель парите отъ продадените петъ комитетски пушки или сте ги разделили съ даскала?

Бардакът дигна най-сетне своите малки тъмни очи и спокойно каза:

— Що да се лъжемъ, господинъ Марко, въ ръцете ви съмъ. Знамъ, че Комитетът не прощава за такива работи. Всичко съмъ направилъ, какво да ви разправямъ...

— Не, ние сме длъжни да те изслушаме, ама чакай да дойде и даскалътъ.

Изправенъ лице съ лице срещу Бардака, даскалътъ стана просто неузнаваемъ.

— Е, разправяй сега, Петре, за Ването, за разписките, за пушките.

— Всичко сме направили заедно съ тоя — хе, подие Бардакът и посочи съ пръстъ даскала, но безъ да го погледне. Взехме пари и отъ пушките, и съ разписки и безъ разписки. И все си ги дълъхме. Ването убихъ азъ съ мартинката, когато беше съ овцетъ на къра, а даскалътъ вардеше. Убихме го, защото той ни следеше, знаеше всичко, що вършимъ, и се готовеше да обади на началството...

Бардакътъ млъкна, после умисленъ прибави:

— За убийството на Ване — кой знае... ако даскалътъ не ме наследчаваше, можехъ и да не го направя... Ама що ви тръбва, виновати сме си — и свършено.

— Има ли да кажешъ още нѣщо, даскале?

Даскалътъ размърда устни, приготви се да възрази нѣщо, но едва чуто прошепна:

— Нищо.

И се разхленца пакъ.

— Хайде сега си идете.

Всичко се изясни. Излишно стана да чакаме до вечерта да пристигнатъ извиканите свидетели. Двамата обвиняеми бѣха извършили всички престъпления, за които знаехме.

Участъта имъ се реши безъ да се размънятъ много думи.

Дъдо Янаки пъкъ не оправда съмненията на съселяните си. Той не бъ издалъ Организацията, дори следъ като е билъ, въ нейно име, изнуденъ отъ даскала. Оставаше да разберемъ отъ брата му, когото очаквахме да пристигне до вечеръта, да ли наистина е билъ предупреденъ отъ дъдото за обиските, станали преди два месеца въ Борешница. Ако и тукъ не ни е излъгалъ, той е оправданъ.

*

Оправданиятъ и осъдените прекараха при насъ нѣколкото мжчителни часа до екзекуцията. Дъдо Янаки бъ още дълбоко замисленъ. Бардакът упорито мълчеше и непрекъснато пушеше. Даскалът все разправяше нѣщо несвързано и мѣняше предмета на разговора заедно съ цвѣта на лицето си.

— Бай Дине, обърна се той по едно време къмъ Абдурамана, спомнихъ си, че едно време пѣеше една хубава пѣсень. Имаше нѣщо такова: „Ангелът ме горе вика“ . . . Спомняшъ ли си?

— Ха . . . , отгде ли пъкъ ти дойде това на ума?

— Ей тъй. . . Запѣй, моля ти се. Изпълни ми тая молба. Нѣма още много да живѣя.

Никой не му възрази. Абдурамана му отвърна съ скръбна усмивка, но нѣмѣ сърдце да запѣе.

После, подаденъ, може би, на суетна надежда, смъртникътъ се опита да узнае отъ Славко взетото решение.

Немѣ той се съмняваше? Едва ли. Какво друго наказание можеше да има за убийство на безкористенъ и примѣренъ работникъ освенъ смърть! И все пакъ, увѣренъ въ сѫдбата си, той искаше да я чуе и отъ устата на своя сѫдия.

Свидетелитъ отъ Борешница и Неокази пристигнаха по мракъ. Дойдоха и почти всички възрастни селяни отъ Попадия. Братът на оправдания, посрещнатъ на пътя, призна, че за обиските въ селото е билъ предизвестенъ отъ дъдо Янаки.

Настана фаталниятъ зз осъдените часъ. Ние стояхме съмѣсени съ селяните, прави и гологлави. На страна останаха тримата ни снощи пленници, а до тѣхъ, обърнатъ къмъ селяните, се изправи Марко, по-бледенъ отъ обикновено, но твърдъ и решителенъ.

— Братя! започна провлѣчено той всрѣдъ мъртвото мълчание. Снощи докарахме тукъ тия трима души. Повечето отъ васъ сигурно ги познаватъ. Единътъ, дѣдо Янаки, бѣше човѣкъ съмнителенъ. Селянитѣ се опасяваха отъ него, мислѣха го за шпионинъ на турцитѣ. Днесъ ние го сѫдихме и разбрахме, че той не е извѣршилъ нищо лошо, той даже е помагалъ съ пари, а единъ пѫть е направилъ и едно по-голѣмо добро: научилъ, че въ село ще дойдатъ потери и съобщилъ веднага на началството. Много ни е приятно, че той можа да се оправдае. Тая вечеръ ще го пустнемъ да си отиде дома и да зарадва своитѣ. Надявамъ се, че той ще стане добъръ и преданъ работникъ, каквито сте вие всички. Отъ днеска нататъкъ можете да го считате за свой братъ. Ако пъкъ се окаже, че сме јсе излѣгали, тогава ще си омиемъ ржцетѣ отъ него и той нѣма да ни избѣга нашата ржка е дѣлга . . .

— Да пази Господь! извика презъ сълзи старецътъ.

— А сега, понеже самъ той ни каза, че иска да стане народенъ човѣкъ, нека даде клетва, каквато сте дали и всички вие,

Дѣдо Янаки, плачещъ като дете, произнесе клетвата. После се прекрѣсти предъ малката икона, която Марко носѣше въ раницата си и я целуна, целуна и кръстосаниятѣ пушка и ножъ. Селянитѣ плачеха, плачеше съ припадъчни хълциания и даскалътъ. Бардакътъ, надвишилъ всички ни съ снагата си, стоеше като вкамененъ и само отъ време на време изпъльваше колибата съ своитѣ тежки и дѣлбоки въздишки. Всички селяни се разцелуваха презъ сълзи съ новопокрѣстения. Особено бѣ трогателно, когато дѣдо Янаки се разцелуна съ ржководителя на селото.

— Прощавай, брате! Богъ нека ми е свидетель, не искахъ да ти затворя кѫщата, не те мразѣхъ. Азъ само се съмнявахъ . . .

— Нищо, брате, нищо, отвѣрна дѣдо Янаки. Така стана по-добре. Сега азъ видѣхъ съ очите си и повѣрвахъ . . . Да бѫдемъ братя.

Общото вълнение бѣ тѣй дѣлбоко, щото самъ Марко нѣмѣ сила да продѣлжи и излѣзе. Излѣзохме и ние.

Подиръ десетина минути всѣки бѣ пакъ на мѣстото си. Марко продѣлжи:

— Е, братя, всички сме радостни, че сме спечелили за народната работа единъ човѣкъ вмѣсто да го погубимъ. Но вие знаете, че комитетскиятъ законъ е строгъ спрямо ония, които престъпятъ клетвата си и тръгнатъ по лоши пътища. Не може да бѫде народенъ човѣкъ оня, който краде народни пари, убива народни хора и ругае началството.

Между селянитѣ настана смущение. Погледитѣ неволно се приковаха върху осъденитѣ.

— Тия двама комитетски хора, които виждате тукъ, сѫ сторили голѣми грѣхове. Тѣ сѫ събириали за народната работа отъ селянитѣ пари, а сѫ ги задържали за себе си; продавали сѫ комитетски пушки и сѫ си турили парите въ джоба, когато народнитѣ хора продаватъ и воловетѣ си за да купятъ пушки. Началството имъ поискава смѣтка, тѣ не искаха да чуятъ. Началството ги кани де се опомнятъ, а тѣ му отговарятъ съ псувни и се хвалятъ предъ селянитѣ, че никой нищо не може да имъ направи. Вѣрно ли е това или не, кажете! обѣрна се Марко къмъ осъденитѣ.

— Вѣрно е! прошепна даскалътъ.

Бардакътъ кимна съ глава.

Селянитѣ зашумѣха. Едни зацѣкаха, други извикаха съ негодуване:

— Тю бре!...

— Не е само това, братя.

Селянитѣ изпулиха очи.

— Нѣкои отъ васъ познаваха Ването отъ Неокази. За какъвъ човѣкъ го имате вие него?

— Чудо човѣкъ бѣше, богъ да го прости.

— Да, той бѣше най-честниятъ ни, най-народниятъ ни човѣкъ въ Неокази. Знаете ли кой го е убиль?

Селянитѣ неволно погледнаха пакъ осъденитѣ.

— Ето — тѣзи. Вие ли убихте Ването?

— Ние...

— И знаете ли, защо го убиха? Защото имъ е казвалъ, че сѫ тръгнали по лошъ пътъ, че народнатаара изгаря ржката на тоя, който я краде, че Организацията кога да е ще имъ дойде дѣхаки. И като се обѣрна къмъ осъденитѣ, попита:

— Така ли бѣше?

— Така.

Ужасъ и погнуса се изписаха по лицата на селяните.

— Тю... Язъкъ да ви е, обади се единъ.

— Другъ направи крачка къмъ осъдените и плю.

Марко продължи:

— Ние всички, когато се клехме, казахме: ако не работимъ честно, ако издадемъ нѣщо, или ако напакостимъ съ нѣщо на Организацията, или се покажемъ непокорни къмъ началството, да бѫдемъ убити съ оржието, което целуваме. Тия хора, не само че сѫ грабили народни пари, лъгали сѫ началството и не му се покорявали, ами още сѫ убили и най-народния човѣкъ. Кажете сами, какво наказание сѫ заслужили тѣ?

— Както съмъ убилъ, нека бѫда убитъ... Който ножъ вади, отъ ножъ умира...

— Така, братя. Тѣ още тази вечеръ ще бѫдатъ наказани съ смърть: нали знаете, ние нѣмаме затвори. Това чака всѣкиго отъ насъ, който престъпил клетвата си. Съ смъртъта си тѣ ще изкупятъ своите грѣхове. За това, хайде прощавайте се съ тѣхъ.

Ужасътъ и погнусата отъ извѣршените престъпления отстѫпиха сега място на безпомощна жалостъ. Целувайки се съ осъдените, селяните сега възклициаха:

— Оти бе, бракя, го направихте?... Како не ви бѣше грѣхъ, бе бракя?

Попадийци препоръчиха за лобно място нѣкаква Овчарова дупка, подземна яма безъ изходъ, съ отворъ широкъ, колкото да се впустне вътре човѣкъ. Макаръ и въ недрата на балкана, Марко реши екзекуцията да стане не съ куршумъ, а съ ножъ — за да се не вдига никакъвъ шумъ.

Нѣколцина охотници за подобни подвизи поведоха Бардака. Язъ останахъ съ групата, която обгради даскала. Току-що потеглихме, помоли ни да вървимъ полека:

— Изпълнете ми тази предсмъртна молба. Нищо не ще изгубите, ако поживѣя нѣколко минути повече...

Никой не посмѣ да му се възпротиви.

Групата съ Бардака се изгуби: тя бѣрзаше... Па и Бардакътъ не държеше за нѣколко минути животъ повече.

По-нататъкъ даскала ни помоли за малка почивка. Седна само той и се загледа въ новата луна, току-що над-

никнала иззадъ срещния върхъ. После прошепна на Славко:

— Това е божи сѫдъ...

Когато стигнахме при Овчаровата дупка, Бардакътъ вече не бъше живъ.

— Къде се бавите? попитаха ни нетърпеливо.

— Е, сега даскалъ даскала ще коле! обърна се Марко къмъ мене.

— Не, Марко, моля ти се, освободи ме отъ тая задача.

— Какъ тъй?

— Не настоявай, моля те. Виждашъ, че охотници има доста.

Самъ даскалътъ помоли да се натовари другъ нѣкой, по-опитенъ, за да се не измъчи много.

— Тогава другиятъ даскалъ! обърна се Марко къмъ Славко.

Славко запретна ржавитѣ на червения си джемаданъ, съкашъ му предстоеше да заколе кокошка, и се въоржжи съ Кицевия ножъ, винаги наточенъ като бръсначъ и оцапанъ вече съ кръвта на Бардака.

— Поне съ куршумъ ме убийте! простена плачливо даскалътъ. После се наведе къмъ Кице и шепнишкомъ се примоли:

— Нѣти часовника ми!... Вземи го за единъ куршумъ!...

— За такъвъ като тебе, ние не си хабимъ куршумитѣ, отвърна нѣкой на тия последни даскалови думи.

Заставиха го да седне надъ самата дупка. Славко, дръпналъ съ лѣвата си ржка косата му отзадъ, поднесе съ другата ножа къмъ гръцмуля. Чу се смътенъ, прекъсналъ викъ и съ единъ неестественъ скокъ на цѣлото тѣло, даскалътъ, недокланъ, се сгромоляса съ главата на доле въ дупката. Славко едвамъ успѣ да му нанесе още единъ-два удара по черепа.

На мѣстото, гдето преди мигъ седѣше изчезналиятъ човѣкъ, задими прѣсна струя кръвь.

Връщайки се безредно къмъ колибата, седнахме да причакаме Кице, Дине и Темелко: тѣ бѣха слѣзли на рѣката, за да омиятъ отъ кръвта ржчетѣ и ножоветѣ си. Тѣ идѣха шумно, препирали се и разправяйки подробности по екзекутирането на Бардака. (Несолучливото клане на даскала

бъше ги нѣкакъ... разочаровало). Потресни бѣха тѣзи подробности. Въ последния моментъ Бардакътъ турилъ ржка връзъ рамото на Марко и му казалъ:

— Не ме убивайте вие. Кажи ми да отида да убия каймакамина въ Леринъ, валията въ Битоля! Да го убия и да загина отъ турски куршумъ. Азъ заслужихъ смърть. И така — и така ще се мре.

— Късно е вече.

Щомъ чулъ тия думи на Марко, Кице моментално замахналъ съ ножа си и почти откъсналь главата отъ трупа. Така поне той настоява и счита Бардака за свой, изключително свой. Но трупътъ се преметналь, повалилъ съ себе си Динето и взелъ да подскача по урвата. Затичали се по него нѣколцина съ ножоветѣ си. Трупътъ билъ домъкнатъ до дупката и пуснатъ вътре. После — главата.

Ужасно бѣ, Маня, да слушашъ препирната около това, кой е нанесъль първия смъртенъ ударъ. Въ тая препирня моите другари не влагаха нищо друго освенъ едно съревнование на джелати. Нито нотка отъ жалостъ на човѣшко сърдце при това проливане на човѣшка кръвь.

Обзе ме безкрайна жалостъ за Бардака, тоя човѣкъ-планина, който не трепна предъ смъртъта, а само съжали, че не умрѣ по-достойно. И го оплакахъ въ себе си, скрито отъ другаритѣ, безъ никому да спомена дума.

XIII.

Попадийска планина,
6 февруарий.

Да, азъ скрито оплакахъ снощи Бардака.

Днесъ виждамъ, че съмъ падналъ въ очите на другаритѣ. Отказътъ ми да заколя даскала, признакъ на страхливостъ и мекушавостъ, се прибави къмъ слабоститѣ ми отъ оная нощъ и ги убеди окончателно, че съмъ негодникъ.

Какъ самодоволно Кице днесъ ми се похвали, че съ Бардака убититѣ отъ него ставали вече петь! А азъ нѣмахъ снощи куража да запиша първия номеръ въ своя борчески активъ!.. Все пакъ Кице е сниходителенъ и по-добъръ къмъ мене.

Писма и изповѣди на единъ четникъ.

6

Съвсемъ друго ми говорятъ погледитѣ и презрителните усмивки на новия другаръ Кръсте. Въ тѣхъ азъ чета:

— Комита, а единъ даскаль не може да заколе!

Струва ли за мене нѣщо мнението на Кръсте? Не, разбира се. Не се кая, че не съмъ собственоржично заклалъ даскала, но все пакъ не бихъ желалъ да минавамъ предъ Кръсте и предъ другитѣ за страхливецъ и некадърникъ. Не бихъ желалъ това, макаръ че не съмъ ни спартанецъ, ни храбрецъ, ни главорѣзъ.

Но нима е само мнението на другаритѣ, което ми причини мжката на последната кошмарна нощ и което продължава да ме държи и днесъ омотанъ въ своята мрежа? Не. Преживѣното бѣ твърде силно и твърде много. Умората и отчаянието презъ нощния походъ, разпитътъ на пленниците, народниятъ сѫдъ, екзекуцията, видътъ на кръвята, шурнала отъ гърлото на даскала, препирнитѣ на убийцитѣ...

Но бѣше ли то по-силно отъ мене? И важно ли е да ли азъ съмъ дорасълъ за него, ако необходимостта и животътъ го налагатъ?

Сблъскване на две еднакво силно съзвани стихии, които азъ неминуемо трѣба да примиря. Ужасно до безумие, но... трѣба.

Какъ бихъ могълъ да отрека азъ борбата, когато разумътъ ми казва, че тя едничка дава известенъ смисълъ на живота? Тя е неизбѣжна като срѣдство за приближение къмъ по-хубаво и по-добро. А сърдцето я прегръща не вече като срѣдство само, а и като самоцѣль, или — все едно — като привлѣкателна залъгалка въ твоя личенъ животъ, който инѣкъ би те ужасилъ съ своето безсмислие и празнота!

И ето, разумътъ и сърдцето се съединяватъ за да примирятъ дветѣ истини. Защото и разумътъ и сърдцето ги чувствуватъ като истини.

Азъ се уморихъ, изложихъ се, страдахъ, изпадналъ въ отчаяние. Какво отъ това? Що съмъ азъ предъ великата и бессмъртна идея, която обединява въ едно толкова хора, различни, непознати единъ за другъ, но близки и родни чрезъ нея? — Едно пѣсъчно зѣрно. А какво значи едно пѣсъчно зѣрно повече или по-малко при строежа на тая сграда, която поколѣния има да издигнатъ съ мищцитѣ, кръвята и сълзите

си? Какво значатъ моите скрити терзания, моите съмнения, моята раздвоеност? Тълько могатъ да иматъ значение само за мене и за никого другого. Азъ тръбва да се самоизлича, да стана номеръ въ легиона отъ други безимени лица като мене. Народътъ, когото сме повели подире си — най-после, само защото ние сме го повели — заслужва, изиска и налага тая нищожна жертва и на тебе, както и на толкова други. Не можешъ ли да се самоизличишъ съвсемъ, да станешъ номеръ, слѣпо орждие на борбата като Кице и Дине, не можешъ ли да не сѫдишъ и да не контролирашъ на всѣка стжлка себе си, толкова по-зле за тебе. Ти ще изпълнишъ малко по-зле отъ другитъ мъничката роля, която ти се е паднала въ общото велико дѣло. За това стреми се по-малко да робувашъ на вѫтрешнитъ си съмнения, самоизличай се, сливай се съ другите, и понесениятъ кръстъ ще ти се струва по-лекъ. Свѣтътъ нѣма да знае, какво става въ дѣлбочинитъ на твоята душа — тамъ никой, за щастие, не може да проникне. Свѣтътъ ще те сѫди само по твоите външни постежки и по твоите думи. И ако ти се поисква да минешъ предъ хората за закоравѣлъ борецъ и за герой, макаръ, че самъ не се мислишъ за такъвъ, и това ще можешъ, донѣйде поне, да постигнешъ. И когато намѣришъ нѣкѫде своя безкръстенъ гробъ, ще останешъ въ паметъта на съвременниците си като нѣщо друго, съвсемъ не това, което си билъ, стига да искашъ да заблудишъ хората. Ти можешъ да постигнешъ това, защото тебъ не ти липсва вѣра въ идеала, на който служишъ. Липсва ти вѣра въ себе самия. Помжчи се да повѣрвашъ малко повече въ себе си. Ти не си най-слабиятъ духомъ, — само не се раздвоявай и не гледай на назадъ!

Пофилософствуvalъ така, ти наистина, не се издигашъ въ собственитъ си очи, но ти намирашъ загубената опора и можешъ по-нататъкъ, чрезъ разума си, да се помиришъ съ всичко друго.

Подло и некрасиво било да задигнешъ дѣдо Янаки отъ кръгла на домашнитъ му. Но нема е важно, да ли той е задигнатъ отъ дома или отъ къра, щомъ борбата наложи неговото залавяне? Усилие на животъ и смърть: унищожавай врага вредъ, гдето го намѣришъ и преди да те е унищо-

жиль той. Дъдо Янаки излѣзе невиненъ. Но той можеше да излѣзе и предателъ и — единъ човѣкъ да напакости на сто, на хиляда други хора, повече потрѣбни отъ него.

Можехме ли ние, отъ състрадание къмъ невинното момиче или отъ благсдарностъ къмъ гостоприемната Янакевица, да се откажемъ отъ решението си и да оставимъ на спокойствие подозрителния старецъ? Где биха останали тогава нашите строги закони, нашите проповѣди, нашиятъ дѣлгъ?

Но кой ви е даль право да сѫдите, осаждате и убивате?

На тоя въпросъ, който ме мѫчеше снощи, когато се връщахме отъ лобното място, сега азъ имамъ готовъ, ясенъ и задоволяващъ ме отговоръ. Ето го:

Борбата, въ която вѣрваме, е нашата сила, която се крепи върху волята на най-страдателната, най-добрата и най-надеждната част отъ нашия народъ.

Немѣ нашата власт е по малко законна, разумна и необходима отъ онай, противъ която се боримъ, па и отъ която и да е друга организирана властъ, била тя и модерна и просвѣтена? Кой философъ би могълъ да ни посочи точно, где се свършва законната власт и где се почва нашата, не легалната? Не е ли достатъчно, че нашата власт се признава и доброволно понася отъ онай, надъ които се простира, а се преследва до смърть отъ мракобѣсната сила, която искаеме да разрушимъ? Да, ние ще сѫдимъ и ще осажддаме или оправдаваме.

А Бардакътъ и даскалътъ трѣбаше да се умъртвятъ. Где ще остане крепкостта на сградата, която строимъ, ако тя се събаря отъ самите строители? Па и общата човѣшка правда изискваше да се пролѣе кръвта имъ. Немѣ обикновенитѣ, законнитѣ сѫдии се терзаятъ и съмняватъ въ своето право, когато изпращатъ осъденитѣ на бесилка, или ги занимава мисълъта, дали жертвите на правосѫдието имъ иматъ свои майки и дѣщери?

Престраши се и ти, като мене, Маня, отъ вида на пролѣтата човѣшка кръвь и каки:

Не бѣха ли заседателитѣ въ колибата — Марко съ непознаването на никакви закони и процедури, дъдо Яндре съ своята простотия, Славко съ своята екзалтация и препряностъ — раздавачи на висша правда, равни на най-безпристрастнитѣ и най-праведнитѣ между всички земни сѫдии?

Събраниятъ въ колибата народъ одобри нашата присъда.
Убиецътъ на нашъ невиненъ и полезенъ човѣкъ трѣбва да
се накаже съ смърть. — Така разсѫждава той.

Орждие на висша правда, изпълнители на жестокъ дѣлгъ...

Сѫ ли такива и ония мои другари, които се увличатъ
отъ потресните перипетии на кървоизлиянието? Които се
надпредварватъ, кой да изиграе ролята на палачъ? Които се
гаврятъ съ смъртъта?

Тѣ размахватъ ножоветъ си съ артистични жестове, за-
щото въ тая минута тѣ се чувствуватъ артисти, а действието
си считатъ за спортъ, единъ видъ фехтуване съ опредѣлена
човѣкоубийствена цель. Но въ тоя моментъ, когато тѣ сѫ въ
стихиията си, тѣкмо въ тоя моментъ искритъ на размахваното
желѣзо освѣтляватъ бездната между твоята психика и тѣх-
ната. Ти си чуждъ за тѣхъ и тѣ сѫ чужди за тебе. Но мис-
лишъ-мислишъ и ще ти се да решишъ, че разликата не е въ
твоя полза, а въ тѣхна. . .

Та кой, не е ли борбата — нашето начало на всички
начала — която създава тия артисти? Не е ли крайната
цель на нашата проповѣдь да очистимъ народната душа отъ
робския страхъ? Не убеждаваме ли всѣки денъ ние робите,
че пушката и ятаганътъ и изкуството да се манипулира съ
тѣхъ не сѫ привилегия само на турчина? Не ги ли канимъ
да отвръщатъ винаги на удара съ още по-силенъ ударъ?
Кице, Кръсте сѫ рожби на нашата проповѣдь. Тѣ сѫ убили
турци и сѫ постѫпили въ четата, съгласно съ закона и морала
на нашата борба. Тѣ сѫ извѣршили подвигъ, който ги изди-
га надъ обикновенитѣ работници. И тѣ ще се издигнатъ тол-
кова по-високо, колкото повече се отличатъ въ изкусна
стрелба и безстрашно въртене на ножа. Тѣ не сѫ учили и
чели. Борбата, безъ всѣка вътрешна съпротива отъ тѣхна
страна, формира душитѣ имъ по единъ образецъ. Какво чуд-
но, че душитѣ имъ кръвясватъ: нали борбата е на животъ и
смърть?

Разликата между тебе и тѣхъ е тамъ, че ти способству-
вашъ за създаване на артисти, безъ самъ да можешъ да
станешъ такъвъ, безъ да си способенъ да усвоишъ нѣкога
като тѣхъ фехтуването, необходимо за борбата, и да се
увлѣчешъ отъ него. За това всѣки единъ отъ тия артисти е

натура по-цѣлостна отъ тебе. Тѣ не познаватъ твоите колебания и твоята вѫтрешина борба. Арената, гдѣо артистътъ може да се прояви, сѫ физическитѣ разправии съ врагове, вѫтреши и турци, екзекуциитѣ и сраженията. И когато всички роби, достигнатъ изкуството и безстрашието на Кицевци, тогава проповѣдъта ще стане излишна, тогава ще удари многоочакваниятъ часъ на последната разплата.

Да, и тѣ сѫ орждия на висша правда. Какво значи, че тѣ играятъ ролята на топора или на вѫжето въ ржцетѣ на убиеца, когато убиецътъ е облѣченъ въ ослѣпителната мантиня на идеята, на борбата — безпогрѣшна като срѣдство и несравнено прекрасна като самоцель?

А Марко?

Той не се увлича отъ кръвопролитията като артистъ, но ги устройва, безъ да му трепне око, защото ги устройва по жестокъ дѣлгъ. А той е напълно израсълъ за тоя дѣлгъ, той е самото негово олицетворение. Видътъ на дѣдо Янакевото момиче, когато то става жертва на нашето коварство, го трогва и вълнува, защото неговата душа на борецъ не е формирана по образеца на Кицевата и Диневата. Но той не се трогва ни най-малко отъ предсмъртните сълзи и отъ шурналата кръвь на даскала, защото негодницъ, като даскала трѣбва да умрать.

Вчера, легнали единъ до други на сълнце предъ колибиата, ние пофилософствувахме съ него върху всичко това. Азъ имамъ сѫщия компасъ въ борбата, но не мога да си служа като него съ тоя компасъ. Азъ нѣмамъ и спартанската му коравина ни военното му изкуство. Завиждамъ му и му се удивлявамъ.

Тази вечеръ напушчаме колибитѣ. Душата ми е още пълна съ горесть и се червя, че презъ онай паметна нощъ, макаръ и минутно, бѣхъ намислилъ да се дѣля отъ другари и да мѣня четничеството съ учителство. Течението, което ме е завлѣкло, е по-силно отъ моята слабость, и азъ се оставамъ на волята му.

Добре, че вѣрата въ борбата е още крепка.

XIV.

Сетинска планина,
14 февруари.

Хубава и разнообразна е Нидже-планина.

Въ нашия районъ тя спушта последни разклонения, по-лекати къмъ Леринското поле, главоломно стръмни къмъ рѣката Църна. Нѣкѫде е суха и безводна, другаде се прорѣзва отъ буйни потоци, които бучатъ между ржбести чукари, а на мѣста е покрита съ гѣста гора, главно букъ и джъбъ. Отъ Попадия видѣхме най-високия ѹ съседенъ намъ връхъ Барбешъ, който раздѣля трите района откъмъ северо-изтокъ: Лерински, Воденски и Прилепски.

Нидже е хайдушка планина. Нейнитѣ ущелия и непристѣжни чуки сѫ пълни съ спомени за Колегиза, Катракя, Капитанъ Наумъ и други прочути харамии. Оттукъ тия загинали властелини сѫ предприемали своите набѣги къмъ полето, връщали сѫ се съ богата плячка и сѫ се предавали после на луди оргии. Десетина и повече години подиръ руско-турската война тѣ сѫ върлували по цѣлата околностъ, отъ мъщавайки еднакво люто на потеритѣ и на шпионитѣ, и сѫ загивали почти винаги безславно, подъ коварнитѣ удари на собственитѣ си укриватели — ятаци.

Съ нѣколко убийства на върли турци и съ нѣкои юнашки сражения срещу царския аскеръ тѣ сѫ оставили добъръ споменъ между населението. Но въ народната душа тѣ още живѣятъ и съ едно непобедено още чувство на уплахъ съ примиесъ отъ почить и удивление. Овчари и поляци ни показватъ зѣберитѣ, отъ които харамийското оржжие е бълвало смѣртоносенъ огънь срещу низамската паплачъ, изворитѣ, гдето хвѣрковатиятъ Катракя е напойвалъ морната си дружина, усоитѣ, въ които, около грамадни огньове, пепельта на които и днесъ се сочи, волнитѣ обитатели на гората сѫ въртѣли буйни хорѣ и сѫ прегрѣщали красиви каракачанки.

Мнозина отъ най-смѣлитѣ стари наши работници сѫ бивши харамийски ятаци и куриери. Едни сѫ служили отъ страхъ, други отъ користолюбие, трети отъ духъ на волностъ и юначество. Когато истинските харамии очистиха горитѣ, тѣхнитѣ най-предани съюзници низъ селата продължиха известно време сами харамийството и то се изроди въ жалко конекрадство и кокошкарство. Нидже се очисти отъ

харамиитъ преди още да се появятъ нашите чети, та не стана нужда, както другаде, Организацията да изтръбва последните имъ останки.

Съ оставените по тукашните села спомени нашиятъ честити предтечи допринасятъ не малко за успеха на агитацията ни. Неволно се съпоставя нашата скромна носия съ тъхните златни и сребърни накити; нашата бедност — съ тъхното богатство; нашето доволство отъ това, що ни се поднася за храна — съ тъхните пиршества; нашиятъ братски обноски — съ тъхната грубост и насиличество. И великиятъ смисълъ на нашата дейност се подсказва и на най-примитивните селски души съ силата на откровение.

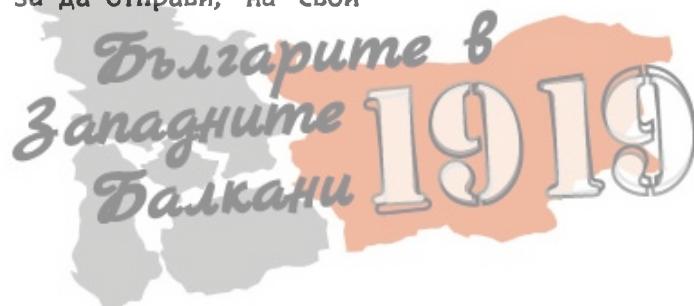
Завчера прекарахме пакъ въ едно сетинско търло. Двадесет и четири часа ни правеще компания деветдесетъ годишниятъ старецъ дъдо Танасъ.

Годините съ послабили гъстата му запазена коса, но не съ накърнили свежата червенина на закръглените му бузи. Той е още тъй здравъ и хубавъ, казалъ би човекъ, че има да живее още половинъ въкъ. Неговиятъ внукъ, Найдо, ни увърява, че дъдото само единъ или два пъти, на младини, е отивалъ въ Леринъ. Въ селото слизалъ по големите празници за да запали въ черквата свещъ. Ялъ, колкото му се донесе и каквото завари, зиме спълъ въ кошарата при овцетъ, а лъте въ нашата калиба. Познавалъ всъко камъче на сетинската планина. Съ хората приказвалъ само за две нѣща: за овцетъ и за храната. Но овцетъ и кучетата, негови неразделни съжители, обичалъ като баща и дългъ съ тъхъ приятностите презъ пролѣтъта и лѣтото, несгодите презъ зимата. Въ харамийско време билъ е неволенъ прислужникъ, малтретиранъ и изтезаванъ отъ харамиите толкова, колкото и отъ турцитъ.

— Колко кътекъ е ялъ той отъ харамиите! казва Найдо, като ни обяснява тъжния животописъ на своя дъдо.

И при все това той не се откажна отъ овцетъ и планината.

Помжчихме се да се сближимъ съ тоя подивълъ но интересенъ старецъ. Напразно. Той не нарушаваше мълчанието си, само ни изглеждаше изподъ вежди, сурово и недовърчиво. Отъ време на време излизаше за да отправи, на свой

особенъ езикъ, нѣкоя заповѣдь или мъмрене къмъ овцетѣ и кучетата, и пакъ се връщаше при нась.

Вчера на обѣдъ трѣбаше да се задоволимъ съ каквото се намѣри въ раниците: клисавъ кукурузенъ хлѣбъ и остантици отъ засъхнало сирене. Въ котела съ кипяща вода пустнахме листа отъ нѣкаква трева, която тукъ наричатъ мориховски чай. Дѣдо Яндре великолушно отпустна своето парче захаръ, запазено въ дѣното на тагарджика му (единъ видъ кожена раница, прилична на гайда) и напоено съ дѣхъ на сланина и сирене. Използувахме и двата дѣлбоки прѣстени сѫда, които заварихме, и подъ редъ се сервирахме съ чай. Особено подиръ походъ цѣло блаженство е да се пие на едри глытки това питие, което наподобява силния дѣхъ на чубрицата. Разпрѣсването на нашите раници прикова изведнажъ вниманието на стария овчаръ. Лицето му за прѣвъ пѣтъ сега се изкриви отъ необикновена усмивка. Той се развѣлнува и почна да хѣлца.

Помжчихме се да разберемъ, какво го е разчувствувало, но нищо не можахме да схванемъ. Чувахме само недоизказани отдѣлни думи, дѣлбоки въздишки, възклициания и виждахме необясними ржкомахания. Притече ни се на помощъ Найдо и тогава разбрахме всичко. Старецътъ е знаялъ, че харамийтѣ сѫ отдавна очистили роднитѣ му планини, но ето съвсемъ неочеквано една харамийска дружина попада въ колибата му. Той е слушалъ да разправятъ за комити, но си ги представлявалъ пакъ като харамии: насилици, сурови, ненаситни, потънали въ разкошъ. Нашиятъ видъ и обноски не малко го очудили, но той все се съмнявалъ, че тука става една небезопасна за овцетѣ му игра. Но когато видѣлъ, че гриземъ коравото сирене вмѣсто да го накараме съ прикладитѣ да ни заколе най-хубавата овца отъ стадото, той изведнажъ отгатналъ тайната и се трогналъ до хленчъ.

Дѣдото се съгласи вече да запуши отъ нашия тютюнъ. Той се сприятели съ нась и ни изтрѣгна обещание, че ще дойдемъ пакъ при него подиръ две-три седмици, и той ще ни опече тогава нѣколко сугарета.

Презъ нощта дѣдо Танасъ ни изпроводи до сегашния бивакъ и на прощаване ни целуна по редъ.

Намѣрихме излишно да закълнемъ новия членъ на Организацията, когото дѣлжимъ на нѣкогашнитѣ харамии отъ харамийската Нидже-планина.

XV.

Добровени,
11 февруарий.

Отъ две седмици насамъ Славко се вълнуваше. Окръжниятъ комитетъ го тъкмѣше за войвода въ Ресенско. И той би вече заминалъ отдавна, но Марко се противѣше — искаше да го задържи още нѣкое време при себе си.

Неопределеноността — ни тукъ, ни тамъ — изчерпи търпението на другаря ми и той вчера настоя да замине сѫщата вечеръ. Марко се раздразни и се умълча въ своето кюше.

Заедно съ Славко предстоеше да замине, като старши неговъ четникъ, и Темелко. Той и цариградските му другари Кице и Дине Клюсовъ останаха въ нашата квартира за да прѣкаратъ последния денъ заедно.

Азъ искрено завиждахъ на Славко, завиждахъ му, че може съ готовность и безъ колебание да приеме предлаганото му място. Той е чакалъ съ нетърпение този денъ и сега се радваше на новия си чинъ. Азъ участвувахъ въ радостта му, макаръ че рискувахъ да изгубя най-близкия другаръ, отъ когото презъ първите дни на четничеството можехъ, безъ да се смущавамъ, да приемамъ съвети и услуги. Радвахъ се още, че така бързо се разбива легендата, че даскалитъ били изобщо мекушави и мъжко приспособими къмъ четнишкия животъ. Методи Патчевъ само два месеца е ученичествувалъ преди мене при Марко и сега е башъ войвода: прилепчани не могатъ да се нахвалятъ съ него — ти знаешъ много добре това. Славко пада малко бързъ, не-предпазливъ и нетърпеливъ (тъкмо за това Марко искаше да го задържи още нѣкое време при себе си), но той е преданъ, честолюбивъ, жаденъ за работа, и ще стане добъръ войвода и добъръ нелегаленъ началникъ на районъ — неизменно по-добъръ отъ преживѣлиците на харамийското време, които въ края на краишата все си оставатъ прости, своенравни, неизлѣчими отъ нѣкои свои стари навици.

Прострѣни единъ до другъ на чергата, ние цѣли два часа извиквахме шепнешкомъ общите спомени, които ни свързватъ. Спомнихме си, какъ, подиръ кратковременно другаруване въ Прилепъ бидохме една зарань събудени отъ полицейски тропотъ, задигнати и хвърлени въ затвора. Спомнихме си — и ни напуши смѣхъ — за свойте съгласувани лъжи,

когато, после, ни изправиха и двамата предъ началника на битолската полиция. Азъ му припомнихъ своя повторенъ арестъ и му стиснахъ съ благодарностъ ржката за грижитъ, които той положи тогава за мене, а той ми припомни деня, когато полицейските нахълтаха въ класната стая, прекъснаха урока му, откъснаха го отъ ученици и другари за да го изпратятъ въ Кичево, гдето прекара цѣла година като затворникъ. И — каква игра на сѫдбата! — ето ни после пакъ заадно четници-ученици при Марко.

— Ти ще стоишъ тукъ още нѣкой месецъ, а после поискаj си районъ, съседенъ на моя. И тогава често ще си устройваме срещи, ще се виждаме и ще си помагаме. Все едно, че ще бѫдемъ заедно, казваше ми той, решилъ тъй бързо за себе си, че и азъ съмъ единъ отъ бѫдещите интелигентни войводи.

Азъ стиснахъ още по-силно ржката му, трепналь предъ извиканата страшна съблазънъ.

— Знаешъ ли що? За да си спомняшъ всѣки денъ за мене, азъ ще ти оставя дрехитъ си, каза ми той, зарадванъ отъ щастливата си мисъль.

Съблѣкохме се веднага и двама. Азъ въ мигъ се преобразихъ въ арнаутинъ-гега, нахлузихъ на главата си черния Славковъ калпакъ и се опасахъ съ ножа му. Той надена моята куртка. Вънъ отъ скжпия споменъ, азъ печелѣхъ не само по-здрава и по-внушителна, но — което бѣ по-важно за мене — и съвършено чиста откъмъ паразити форма, каквато, разбира се, съвсемъ не бѣше моята. Славко отива въ Битоля и тамъ може лесно да се премѣни и изчисти.

Вечеръта, когато всички другари се сбраха при насъ за да се простятъ съ двамата пѫтници, моята арнаутска фигура ги изненада и разсмѣ.

Марко цѣлъ денъ мълча, не размѣни дума, не погледна дори нашия пѫтникъ. На тръгване той предложи на Славко да остави пушката, понеже била собственостъ на единъ работникъ отъ Костурско, и да си избере друга между нѣколкото комитетски пушки, които се намиратъ въ Добровени.

Славко бѣше се привързалъ къмъ своята дълга гръцка пушка. Цевъта и машината ѝ свѣтѣха винаги отъ чистота, лъщѣше дори и прикладътъ. Не му се искаше да се раздѣли съ нея. И той, като другите момчета, бѣше срастналъ съ

илюзията, че пушката, тъй грижливо пазена и чистена от него, е по-хубава, по-щастлива и ще му усълужи, кога дотъба, по-върно отъ всѣка друга. И помоли да му се остави. Марко остана непреклоненъ. Славко настоя.

— Казахъ, пушката е костурска, частна и трѣбва да се върне на стопанина, отговори малко сопнато Марко.

— Можете да му изпратите друга обща пушка отъ тукъ. На ли е все пушка?

--- Като е все пушка, остави нея и вземи друга, тукашна.

Славко кипна и захвърли пушката и патронташа предъ войводата:

— Нà, вземете си я! Ще отида въ Битоля безъ пушка, само съ револверъ.

Марко позеленѣ, но не отвърна нищо.

Ние гледахме съ стиснато сърдце тая неприятна сцена. Поискахъ да се намѣся въ полза на другаря си. На негова страна, знаехъ, бѣха и другите момчета. Но не сторихъ това. За пръвъ пътъ заповѣдничеството и суворостта на Марко ме прободоха съ ледени игли. Защо той не удовлетвори единъ тъй безобиденъ капризъ на нашия Славко тъкмо сега, на раздѣла?

Всички излѣзохме да изпроводимъ до нейде двамата другари. Само Марко се не помръдна. Токуто прекрачили прага, азъ посъватвахъ Славко да се върне и се сбогува съ Марко. Той се поколеба, повърна се, но махна рѣка и тръгна пакъ. Низъ пътя той поомекна, и ако бѣше поне малко увѣренъ, че не ще се натъкне на новъ афонтъ, би се върналъ за сбогомъ. Укротенъ съвсемъ вече, той ми пошепна:

— Добъръ е, преданъ е, но ей така се впроклетява понѣкога.

Лзъ се задължихъ да предамъ сбогома.

На прощаване се целунахме нѣколко пжти.

— Гледай да се не похарчишъ скоро...

— Хемъ, като се похарчишъ, пиши...

— Не, азъ ще чакамъ та да ми се обадишъ понапредъ...

Тия груби излияния замрѣха на устнитѣ ни, задушени отъ дѣлбока тѣга, когато двамата другари се изтрѣгнаха отъ отбятията ни и закрачиха подиръ куриера.

Мѣлчаливо следѣхме отдалечаващите имъ се сѣнки, докато съвсемъ потънаха въ тѣмнината.

XVI.

Добровенските висоти,
18 февруари.

Подъ страховити отвесни чукари, на единъ завой, гдето Църна клокочи съ последенъ напънъ преди да се разлъе въ полето, е разположено Добровени.

Азъ ще запомня това село, не само защото тукъ се раздѣлихме съ Славко, но и по разнообразието на впечатленията, съ които го напустнахме.

По нравъ, говоръ и носия, добровенци и нѣколкото съседни нему, около завоя, села се приближаватъ къмъ морицковските и доста рѣзко се различаватъ отъ леринските.

Добровенци сѫ рѣдко весели бедняци. Тѣ нѣматъ нищо свое — кѫщите и земята сѫ бегски. Смѣхътъ, сърдечень и поривистъ, е оставилъ постояненъ отпечатъкъ на подвижните имъ лица. Тѣ се смѣятъ винаги, а твърде често — за нищо. Тѣ сѫ своеобразно духовити. Говорътъ имъ е образенъ, преображенъ съ сравнения и пословици. Тѣ падатъ малко и поети: фигуративната имъ речь, особено при наздравиците и пожеланията, става измѣрена и римувана. На обѣдъ около пититѣ настѣдаха, освенъ домашните, и всички други заварени гости. Павурчето тръгна отъ ржка въ ржка, и въ цвѣтистиите наздравици, се изказаха къмъ душманите — бегоитѣ — пожелания да бѣгатъ гологлави по брѣгите така, както козитѣ бѣгатъ по ридите.

Добровенци не носятъ потури и минтани, а широки беневреци, които се вързватъ низко, домашна открита риза и широкъ халатъ, дѣлъгъ до надъ колѣнета. И беневрецитѣ и халатитѣ все сѫ отъ сиво-пепелява вълнена материя. Около фесовете си овиватъ дѣлги шалове като чалми.

Добровенци се катерятъ по чукаритѣ съ лекостъта на своите кози и тамъ сѫ пълновластни господари. Тѣ сѫ и добри стрелци, съ воленъ, малко харамийски духъ. Нашиятъ Кръсте, следъ като убилъ единъ турски кехая, се е крилъ нѣколко месеца по добровенските чукари и презъ това време добровенци заедно съ него сѫ изтрепали изъ засада още нѣколцина турци.

Но най-оригиналното е, че добровенци и съседите имъ, у които нѣма ни следа отъ грѣцко влияние и култура, които сѫ отрицание на всичко грѣцко, и до днесъ сѫ останали гъркомани!

*

Презъ голѣмия отворъ на тавана февруарското слѣнце описваше свѣтълъ четиreichгълникъ върху почернѣлата стена и освѣтляваше веселитѣ лица на нѣколцина едри селяни, настѣдали въ полукрѣгъ около войводата. Единъ по единъ, тѣ сами опредѣляха срока, въ който ще се снабдятъ съ пушка и патрони.

— Е, бай Цвѣтане, тебе кога ще те видя съ пусатъ? Запита засмѣнъ Марко, увѣренъ, че отговорътъ ще бѫде задоволителенъ и нѣма да стане нужда отъ увѣщания.

— Кѫде Гьоргъовденъ, ако рече господъ.

— Така, така, брате . . . трѣбва . . .

Двама други селяни взеха срокъ до Гьоргъовденъ, двама до гумно, а единъ до Димитровденъ.

Дойде редъ на бай Коле.

Той досега седѣше до войводата и мълчеше. Широко открита, почернѣла отъ времето риза обграждаше изпъченитѣ му гърди, обраснали съ буйна растителностъ. Цѣrvулитѣ, прикрепени на боси крака, и прошаренитѣ отъ закрѣлки беневреци издаваха у него последенъ беднякъ. За пушка той миналата година си билъ продалъ кравата. Останало му само едно магаре, съ което продава въ града дѣрва.

Марко го изгледа. Очитѣ му спрѣха върху голитѣ стѣпла, които цѣли почти се подаваха отъ продѣненитѣ цѣrvули.

И двамата се изсмѣха.

Бай Коле посегна къмъ Марковата табакера и засви цигара.

— Ами твоятъ Найдо, бай Коле, започна Марко нерешително, съзванийки, сѣкашъ, че упражнява едно право, равно на насилие, нѣма ли и него да видимъ съ пушка?

Найдо, щомъ чу името си, напустна компанията на Кице и се озова до баша си.

— Я го вижъ, какъвъ юначина! потупа Марко по рамото босоногото аргатче, прекалено едро и високо за своите осемнадесетъ години. Иска ли ти се пушка, бе юнакъ?

— Кой не сака пушка? отговори изведенажъ Найдо и умолително погледна баша си:

Погледътъ на башата се помрачи. Въ душата си той сега решаваше единъ въпросъ, който, за пръвъ пжътъ, откакъ се бѣ покрѣстилъ, пораждаше у него нѣщо като двоумение.

Но рѣзката отъ челото му бързо изчезна и съ обикновената си широка усмивка на човѣкъ, за когото нѣма рискове, отговори:

— Кье му го е... на магарето. Сетне, сакашъ-некъешъ, кье ме вземешъ со тебе.

Общъ грѣмъ отъ смѣхове поздрави решението на бай Коле.

Въ Добровени се разхвѣрли и известенъ данъкъ — по една-две лири на човѣкъ. Едни броиха сумата изведенажъ, други внасяха частъ, а за остатъка искаха срокъ. Никакви огорчения и разправии. Благословии и пожелания въ измѣренна речь изпровождаха всѣко даване.

Съ шесть лири бѣ обложенъ само единъ, Трайко, най-имотниятъ, добровенскиятъ чорбаджия. Ржководителите ни предупредиха, че Трайко е упоритъ и скжерникъ. За да мине всичко гладко, опредѣли му се малъкъ вносъ — само шесть лири, а за да се подействува на честолюбието му, Трайко бѣ оставенъ най-после.

Външността на Трайко отблъскваше, главно съ преголѣмия носъ и съ двата голѣми зѣба на горната челюсть, които се подаваха навънъ, като на нѣкое хищно животно.

— Дойде и твоятъ редъ, дѣдо Трайко.

Трайко, който до сега седѣше на страна, присторено небрежно, смръщи веднага вежди и се загледа предъ себе си. Паузата се продължи доста.

— Ти, дѣдо Трайко, си прѣвъ човѣкъ въ селото и нѣма да искашъ да останешъ по-назадъ отъ другитѣ. Ти си старъ, отъ тебе не искаме да си купишъ пушка, стига, че синъ ти си е купилъ вече. Далъ ти е господъ имане, и ти ще помогнешъ на народната работа съ шесть лири.

Трайко нито се помрѣдна. Тоя пжть паузата се продължи още повече.

— Е, казвай, дѣдо Трайко! произнесе спокойно Марко.

— Що да кажа... Не е дипъ време за даване пари, ама кье ти дамъ две лири.

— Слушай, повиши гласъ Марко, на мене ти нѣма да дадешъ нищо, а ще дадешъ шесть лири на Комитета. Азъ нѣма да ги взема съ себе си, а ще останатъ въ селската комитетска каса. Ние знаемъ, каква е силата на всѣкиго. Ако на Петра турихме една лира, а на бай Божина три, на тебе

тръбаше да туримъ петнадесетъ лири. Но Комитетътъ ти опредѣли само шестъ, за да ги дадешъ отъ сърдце.

— Всѣкой самъ си знае... За две лири чинимъ кайлъ. Ако сакашъ, още сега да ти й дамъ.

— Слушай! извика Марко, не на мене, а на Комитета ще ги дадешъ, чу ли?

Никакъвъ отговоръ.

— Чу ли? извика още по-силно Марко и се изправи на колѣнетѣ си.

— Е, чуфъ, де... отвърна съ досада стариятъ чорбаджия.

— Като си чуль, разбери се и не казвай вече къде ти дамъ.

— Е, къде ти дамъ две лири, рекофъ веке.

— Ти рече, но и ние рекохме. Вземи примѣръ отъ другитѣ. По-бедни сѫ отъ тебе, ама никой не отказа. Народъ не се освобождава лесно. Пушки, пари, човѣци — всичко тръбва. Затворитѣ въ Битоля и Леринъ сѫ пълни съ наши хора, които сѫщо иматъ като тебе жени, деца. Ей тия момчета, видишъ ли ги, и тѣ иматъ като тебе кѫща, жена, ама сѫ ги зарѣзали, не да печелятъ пари и да добруватъ. Не шестъ лири, а и всичко що имашъ, ако дойде време да ти се поискано, ще го дадешъ. И цѣлиятъ народъ всичко ще даде, кога дотръбва, за да се освободи отъ душманите. Отъ тебе се поискана шестъ, ти десетъ тръбаше да дадешъ, за да покажешъ, че си народенъ човѣкъ и че милѣшъ за народната работа и за свободата.

— Айде, вземи три лири и да се свѣрши.

Мълнии свѣтнаха въ бѣлитѣ очи на Марко, но той сдѣржа гнѣва си. Стана даже мекъ, умоляващъ почти. Той се приближи до стареца, сложи на рамото му ржка и рече:

— Слушай, дѣдо Трайко. Дай колкото ти иска народътъ, отсрами сина си и селото. По-старъ си отъ мене... Не е работа да се караме.

Трайко не се трогна, Марко не се отчая и продължи увещанията си въ сѫщия мекъ тонъ, но къмъ края въ гласа му зазвуча закана.

— Рекофъ, къде ти дамъ три лири, вземи ги и — айде... сопнато издума старецътъ.

— Ти ще разберешъ ли, че паритѣ не ги искамъ азъ, а Комитетътъ? изрева грозно Марко, хвана за рамото ста-

реца и го разтърси съ страшна сила. Чалмата на Трайко отскочи и лъсна едно бъло търкало на главата му.

Раздразнени отъ дълготърпението на войводата, момчэтата заобиколиха Трайка, готови да се нахвърлятъ върху му.

— Я ми кажи, ще дадешъ ли ти на Комитета шестъ лири или не? Казвай!

— Чувай, що къе ти речамъ: четири лири къе дамъ. Свършено.

Презъ шума на шамара, изпаленъ ненадейно по бузата на Трайко, се чуха думитѣ:

— Сукинъ синъ! Азъ не съмъ дошелъ тукъ да се циганя съ говеда като тебе!

Трайко не очакваше удара и се струполи на пода. Но той бързо се дигна, оправи чалмата си, взе предишната си поза и твърдо произнесе:

— Четири къе дамъ. Отъ умирачка повеке нѣма я!

Нѣколко нови плесници преметнаха стареца. Бузитѣ му пламнаха.

— Четири! изръмжа той още преди да се изправи.

— Колко ще дадешъ?

— Четири!

По главата му се стовари съ всичка сила стиснатия юмрукъ на Марко, който вече не приказваше. Но ударитѣ не действуваха никакъ, и старецътъ подиръ всѣки ударъ отсичаше все по-твърдо:

— Четири!

Паритѣ вече не важеха. Важното бѣ и за дветѣ страни, кой ще победи: Трайко или Организацията.

Марко, за да поуталожи яростъта си, стана и заходи по стаята. Четниците заобиколиха Трайко и безъ забикалки го предупредиха да отстъпи съ време, докато не е загубилъ и паритѣ, и главата си.

Марко се повърна и пакъ зададе първия си въпросъ:

— Ще дадешъ ли паритѣ?

— Четири! изцеди презъ зѣби Трайко и се приготви за ударъ, но вместо плесница, по лицето му се залепи една пълна храчка.

Марко сега избухна въ остроти и проклятия противъ предателитѣ, бездушниците, скжперниците и всички съзнателни и несъзнателни крепители на турското робство.

Отъ тая разправия, която продължи цѣли два часа, селянитѣ бѣха изтерзани много повече отъ нась. Гнѣвътъ на Марко, плесниците, храчката и проклятията му държеха плахитѣ имъ сърдца въ напрегнатостъ и вълнение. Лицата имъ издаваха ту уплахъ, ту огорчение. Добри и чувствителни хора, тѣ не удържаха, когато Марко се излѣ въ буйни нападки. Нѣкои отъ тѣхъ захленчиха като деца.

Марко заповѣда:

— Вържете го! Ще го вземемъ съ нась.

Трайко спокойно се изправи и извѣрна самичѣкъ рѫцетѣ си оназадъ.

Но когато момчетата захванаха да опъватъ вѫжето, селянитѣ решително застанаха между тѣхъ и съселянина си. Развълнувани, презъ сълзи, тѣ заявиха, че селото имъ не може да понесе тоя срамъ и че сами ще внесатъ, вмѣсто Трайка, паритѣ въ комитетската каса.

— Не се огорчавайте, братя, обѣрна се Марко къмъ тѣхъ. Всѣка коза за свой кракъ. Тоя човѣкъ не срамоти вѫшето село, а себе си, името си. Той не е достоенъ да ви бѫде съселянинъ. Вие сте истински народни хора, и ние се гордѣемъ съ васъ. И, ако за сега тоя окаяникъ остане ненаказанъ, това ще го дѣлжи само на васъ.

Едвамъ сега Трайко се почувствува смазанъ. Неподвиженъ, съ рѫце отзадъ, приготвенъ за връзване, съ оплюто лице и съ безуменъ погледъ, той имаше жалъкъ видъ. Прегръщанията, целувките, благопожеланията на селянитѣ съ добро видение го съкуриха съвсемъ, и той имаше видъ на победенъ, ако и да не бѣше обещалъ тѣрсената сума.

Облѣни въ потъ и изтерзани душевно, ние си отдѣхнахме и закрачихме срещу острия вѣтъръ.

Куриеритѣ ни, между които бѣха и бай Коле и синъ му Найдо съ чужда пушка, заприпкаха предъ нась.

Внезапно задъ нась се потрака. Единъ добровенецъ се приближи запъхтѣнъ и ни каза, че Трайковиятъ синъ грабналъ пушката и подгонилъ четата за да убие Марко и да отмъсти за баща си.

— Иди си въ село! извика му сурово Марко и даде знакъ да се продължи пѫтя.

И презъ цѣлия пѫтъ вече не продума дума.

XVII.

Монастиръ Св. Харалампи,
3 мартъ.

Втори пътъ намираме гостоприемство въ малкото манастирче Св. Харалампий, недалеко отъ село Крушоради.

Посрещна ни пакъ попъ Танасть, крушорадскиятъ свещеникъ съ голѣмитѣ зжби. Метналъ наназадъ високата си, сплескана къмъ половината платнена калимявка, той се щура низъ стаитѣ и пакъ се вестява, повторя полугласно думитѣ ни и ни зяпа въ очитѣ. Той е така обърканъ и смутенъ отъ необикновеното събитие, че мжно схваща разпорежданията ни и още по-мжно ги изпълнява. Това ни дразни. Но още повече ни дразни държането на манастирския прислужникъ, единъ дрипавъ ленивецъ, който се е заклель да не приказва съ никого и се прави, че нито забелязва присѫтствието ни.

Продълговатата стая, която тъй весело шумѣше миналия пътъ, сега има посърналъ видъ. Тегота и мълчание царятъ въ всичкитѣ й кюшета, макаръ че по стенитѣ висятъ сега двойно повече пушки и по пода се търкалятъ двойно повече колани и торби.

Нашето число се удвои.

Дѣла като екзекуциитѣ въ Попадийската планина рѣдко минаватъ безъ изкупителни жертви. Десетина дена следъ изчезването на Бардака, властите обискирали нѣколко кжши въ Неокази, но не открили ни една пушка. После извикали на следствие мѣстния учителъ. Турцитѣ не сж имали още сериозни улики, но ефектътъ отъ обискитѣ и започнатото следствие е билъ тъй силенъ, че десетина отъ най-вѣрнитѣ ни работници решаватъ да избѣгатъ. Това сж сѫщите хора, които преди месецъ, запретнати до колѣне, ни предлагаха гърбоветѣ си, за да не цапаме рѣката, прегръщаха ни и плачеха на прощаване. Ето ги сега по участъ приравнени съ насъ, зарѣзали всичко, взели само пушкитѣ, патронитѣ и торбитѣ си. Марко почти не се опита да ги склони да се върнатъ. Нѣколко дена вече тѣ липсватъ отъ селото, което е смѣсено съ турци, и връщането имъ е рискувано.

Бѣжанцитѣ се предвождатъ отъ неоказския попъ, възстаръ човѣкъ, който, въ великото си смирение, се е предоставилъ само на бога и на . . . насъ. Той е и съ тримата си синове. Стефо, най-стариятъ, е и най-събудениятъ отъ тѣхъ

— ходилъ е въ България и въ селото ималъ шивашки дюкянъ. Срѣдниятъ, Ване, е образъ на кротостъ — като баща си. Най-малкиятъ, Георги, здраво и хубаво ергенче, само се забавлява съ четниците и непрекъснато разглобява и чисти пушката си. Тукъ е селскиятъ шивачъ Илия. При насъ сж още единъ снаженъ селянинъ, Василь, нѣкой си Иванъ, поченъ селски домакинъ, нѣкой си Коста, чието лице, поради изгаряне, е наполовинъ покрито съ червена опъната кожа — добъръ човѣчецъ, способенъ всѣкиму да услужва и да прави добро, да умре спокойно за дѣлото, но едва ли нѣкога и да се ожесточи и накървави. Тукъ е и неоказското даскалче Ал. Джиковъ, твърде младо, кривогледо момче, което е тръгнало съ пардесюто си и отъ цѣлата тази история само се възхищава. То се върти около мене и не знае, какъ да прояви голѣмата почтъ, която храни къмъ особата ми.

Когато се наредихме около дѣлгата манастирска маса, молитвата на неоказския свещеникъ се разнесе като печаленъ шепотъ и сгъсти общата замисленостъ. Монотонното тракане на лъжиците не трая дѣлго. Бобътъ, сгответъ по-скоро, за да насити многото гърла, отколкото поради великитъ пости, биде изсърбанъ и следъ полугласно прочетената молитва всѣки се дръпна на страна.

*

Да се турятъ въ безопасностъ или да се използвуватъ десетина забѣгнали работници не е трудна работа. И не това ни бѣше озадачило. Бѣгството на неоказсци ни се разкриваше подъ друга, застрашителна свѣтлина.

Ще се спре ли аферата до тукъ? Примѣрътъ на избѣгалитѣ не ще ли зарази по-слабите духомъ и по-изложенитѣ на подозрение селяни? Ще остане ли събитието безъ откликъ по другите села, когато хората видятъ между насъ хрисимия неоказски попъ съ пушка на рамо? И защо сж всички тия голѣми преждевременни жертви? — За единъ престѫпникъ, който трѣбваше неминуемо да изкупи съ кръвта си своите грѣхове!

Нашата седъмдневна работа въ Екши-Су се заплати съ осажддането на седемнадесетъ екши-суйци, все наши първи хора, Чековци и други, които, осаждени вече по на нѣколко години, чезнатъ сега въ битолския затворъ. Слабостъта и

бездушието на единъ Иванчо разнебитиха миналата година Костурско. Йосифовата афера преди нѣколко месеца ни лиши отъ нѣ малко първи работници... И не само по насъ, на всѣкажде слѣпиятъ случай или злиятъ духъ на роба намиратъ за своето разрушително дѣло Йосифовци, Иванчовци, Бардаковци...

Жертвите сѫ наистина предвидени, написани предварително въ кървавата книга на борбата. И не е борецъ този, който ги не понася безропотно. Не е борецъ този, чиято твърдостъ се поколебава предъ неумолимата дань на изкупление.

Но какъ болезнено се свива сърдцето прѣдъ тия напасти! Ние искаемъ да запазимъ непокojтната нашата сила за въжделения часъ. Когато тоя часъ удари, ние ще настимъ чудовището, което ще зине, съ всичката си кръвъ и съ кръвъта на народа, ще го замаемъ съ отровенъ димъ отъ горящи тѣла и родни стрѣхи. Вместо живитъ гробове по близки градища и незнайни далечни крепости, ние искаемъ да дочакамъ всички великия часъ и да запълнимъ родни, поznati trapiща, като герои — не като мъртвеници. Ние оплаквамъ всѣка наша заловена пушка, защото всѣка заловена пушка значи, че на уречения часъ едни селяшки ржце ще стоятъ скръстени. Ние искаемъ всички орисани гробове да зинатъ изведенажъ на уречения часъ.

Обладани отъ такива тревоги, сбрахме вечеръта около насъ всички.

На дѣдо попа се предложи да замине по каналъ въ Гърция, а оттамъ да се прехвърли въ България.

Той поклати покорно глава.

— Вие вече не можете да се върнете въ Неокази, обѣрна се Марко къмъ другите бѣжанци. Който иска, нека замине за България. Комуто Македония и борбата за освобождение сѫ по-мили, нека остане при насъ. Избирайте!

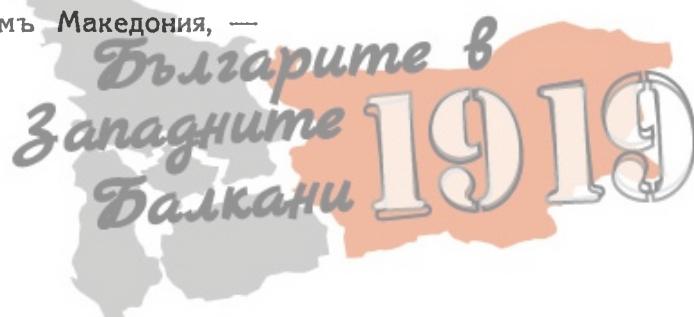
— Азъ ще остана! извика най-малкиятъ синъ на дѣдо попа и умолително се загледа въ войводата.

— И азъ! едновременно почти се обади даскалчето.

— И азъ!

— И азъ!

— Господинъ Марко! Ние сме избѣгали, за да не попаднемъ въ затвора, но не за да напустнемъ Македония, —

взе тогава думата най-голъмиятъ синъ на дѣдо попа. Ние сме още неопитни, но ще свикнемъ на всичко и ще станемъ добри и послушни ваши четници. Ние ви молимъ да ни приемете въ четата си.

— А ти^{въ}бай Иване? Ами ти Коста?

Добриятъ, мижещиятъ човѣче съ изгореното лице изпревари Ивана и се изстжпи предъ войводата. И той не иска да напустне Македония, Леринско, домашнитѣ си. Той предпочита да бѫде убитъ отъ самитѣ настъ, отколкото да напустне борбата. За какъвъ го взимаме ние него? Кѫдето е цѣлъ народъ, тамъ иска и той!

Очитѣ му мижатъ, лъсналата му червена кожа се бърчи, устнитѣ му потреперватъ. Поиска ми се да го целуна за това трогателно огорчение и обидена гордость.

Свършено. Леринско ще има вече не една, а две чети.

XVIII.

Чеганска планина,
7 мартъ

При раздѣлата нѣмаше излияния и сълзи. Може би, защото дветѣ чети се раздѣлиха набързо, ненадейно и нѣкакъ неочеквано.

Дори по мургавото лице на Стефо не капнаха сълзи. А той се прощаваше, и може би, за винаги, съ стария си баща и съ двамата си братя. Продължителната си прегръдка и нѣколкото бѣрзи безшумни целувки издаваха твърдостта, съ която баща и синъ посрѣщатъ изпитанието на сѫдбата...

Полунощъ бѣ минала. И тѣ и ние трѣбващъ да бѣрзаме. Особено тѣ, защото имъ предстоеше по-дълъгъ путь. Азъ се отдѣлихъ отъ редицата, обърнахъ се назадъ и ги изгледахъ, какъ бѣрзаха всрѣдъ сивото поле, което ми се стори необятно. Зърнахъ лъскавата цевъ на Марковата манлихерка, насочена право срещу луната. Въздъхнахъ и закрачихъ пакъ подиръ плоския гърбъ на дѣдо Яндре.

Азъ съмъ увѣренъ, че не за винаги се раздѣляме съ Марко. Ако утре дори се научимъ, че другаритѣ сѫ се наѣкнали на засада и само малцина отъ тѣхъ сѫ се отървали, азъ пакъ ще зная, че Марко е оцѣлѣлъ — за да се видимъ

още веднажъ. Толкова е силно предчувствието ми и тъй ми е приятно да се оставямъ на него.

Тъкмо за това, може би, изчезнаха скоро отъ очите ми бързащите силуети на Марковата дружина. Замечтахъ за живота и за усилията, които ме чакатъ при дъдо Яндре и новите другари. Отъ старите четници Марко отдъли съ себе си само Дине Клюсовъ и допълни четата си съ бъжанци, а въ нашата дружина остави четири първостепенни боеви сили — дъдо Яндре, Абдурамана, Кице и Кръсте, трима бъжанци и мене. Той ще действува въ долната часть на полето и северните разклонения на Вичъ, а ние — въ горната часть на полето и по Нидже.

Азъ нѣмамъ вече близъкъ другаръ. Съпътниците ми сѫ все хора, съ когото ще дѣля общо бивакъ, обща работа и мѣки, но съ никого отъ тѣхъ не мога да завържа задушевна приказка. Мъжно ми е за Марко, съ когото, особено подиръ заминаването на Славко, се бѣхме много сближили. Но, види се, азъ съмъ вече достатъчно закоравѣлъ, защото мисъльта за моята пълна самота не ме смущава много. Струва ми се дори, че така ще е по-добре.

Дъдо Яндре е войводата на четата, но работитѣ на района ще ржководя азъ. Агитацията е изцѣло оставена на мене, а азъ съмъ тъй ожаднѣлъ за проповѣдь. Ще се наговоря предъ селяните и ще се сближа съ тѣхъ. Цѣлото ми време ще се поглъща отъ работа. Изтощенъ отъ умора, ще заспивамъ сладко и нѣма да остава ни минута за вътрешни колебания и съмнения. Да, азъ ще стана вече човѣкъ само на работата.

А когато за другите настѫпятъ часове и дни на бездѣлие, низъ горитѣ, азъ ще се отдѣлямъ на страна съ своя единственъ и най-задушевенъ другаръ — съ своя бележникъ, и тогава по цѣли часове ще бесѣдвамъ съ тебе, Маня!

XIX.

Острово,
19 мартъ.

Ние посетихме Сетино, Крушоради и други села и после забродихме известно време по Нидже. Отгамъ се впустнахме въ Пътеле.

Работитѣ въ това голѣмо и богато село не вървѣха много добре. Марко бѣше се наканилъ да го уреди, но неоказската афера му попречи и той възложи тая задача намъ. Настояванията на Абдурамана, когото родното село привличаше съ неотразима сила, ни заставиха да ускоримъ отиването си.

Язъ предварително знаехъ, че всички страхове и колебания на пътелейци идатъ само отъ единъ човѣкъ, Петър Ляковъ, пръвъ чорбаджия, най-уменъ и най-влиятеленъ между селянитѣ. Той управлявалъ единъ мѣстенъ чифликъ, собственостъ на цариградски гъркъ. Биль на почитъ предъ мѣстните стражари и командувалъ нѣколцината арнаути-кехай, пазачи на чифлика. Шпионинъ ли е той? Това никой не твърди, но всички се боятъ отъ него, защото сѫ увѣрени, че Ляковъ всичко знае и всичко може.

Втората вечеръ извоювахме квартирата си съ измама. Стариятъ баща на десетника Димо билъ противъ такива гости. Изпратихме при него мѣстния даскалъ, съ когото той обичалъ да приказва за старитѣ му арабета, за история и география. Въ заговоръ съ всички останали домашни, ние отворихме ненадейно вратата и пристъпихме право къмъ стареца. Той се сепна и угади коварството на даскала, но нашата фамилиярност не му даде време да поиска смѣтка. Вместо това, той скоро ни каза, че кѫщата му е винаги отворена за такива любезни гости, като нась, а подиръ малко азъ продължавахъ вече съ него прекъснатата беседа по история. И синътъ и снахата бѣха въ възторгъ и ни благодарѣха за извършеното чудо.

Въ тая двоетажна каменна кѫща намѣрихме маси и столове. Да знаешъ, какъ се зарадвахъ при мисъльта, че утре ще мога да свърша на маса всичката си писмена работа!

Най-маловѣрните и най-съмнителните оставихме за последния денъ. Него денъ свършихме и съ Лякова.

И той бъвкаранъ съ измама въ квартирата ни. Отъ безстрашие ли, или отъ съобразителност, межката осанка на стария гъркоманинъ не се прегъна, когато така неочаквано се озова предъ насъ. Той пристъжи безстрастно, здрависа се, седна преди да го поканимъ и изправи глава въ очакване да чуе думата ни. Моята фамилиярност не го разри. Разбралъ, че е вънъ отъ опасност, той запази своя безстрастенъ видъ и изслуша спокойно обикновената лекция за приниженото положение на роба, за общите интереси на християните, за тайната борба. Само когато му се изтъкнаха страховете и съмненията на пътешелци отъ него, той сътонъ на дълбоко наранено самолюбие се оплака, че сме ю държали досега непосветенъ, когато на толкова други „нищо и никакви“ селяни, които далечъ не биха могли да ни бждатъ полезни колкото него, сме се довършили.

Заклеването на Лякова бъв за селото цълто тържество. Той ми заяви, че туря въ услугитѣ на комитета всичкото си влияние и връзки сътурцитѣ.

Оставаха още синоветѣ на Лякова, по-фанатизирани гъркомани отъ баща си, и гъркоманскиятъ попъ. „Тъхъ ги оставете на мене“ ни заяви Ляковъ.

До вечеръта и тѣ бѣха покръстени.

*

Ти не можешъ да имашъ представа, Маня, за радостта на четника, когато дружината гостува въ родното му село?

Това е най-голѣмото щастие, за което той може да мечтае. Още въ съседнитѣ села той предвкусва сладостта на прегрѣдкитѣ съ своите мили хора. Едно откраднато свидѣдане, свързано съ рискове и опасности за домашнитѣ му, за него, за четата. Целувка съ жена и деца, които всѣкичасно се тревожатъ и палятъ предъ иконата свѣти за него. Топло съпружеско легло, тъй много сънувано подъ зловещата пъсень на нощната фъртуна или при вида на чуждъ семеенъ кръгъ подъ нѣкоя гостоприемна стрѣха. . .

Но това не изчерпва радостта и вълненията.

Четникътъ дѣли славата и позора на своето село. Той иска да бжде достоенъ за селото си, а селото достойно за него. Въ всичко, което се работи тамъ, той влага честолюбие и инициатива колкото войводата, ако не и повече отъ него. Той си присвоява негласно особени права и власть,

дава мнения, предлага и се намесва съ страсть въ работата на началника си съ селяните. Въ родното село и родните планини той става по-смѣль и по-самоувѣренъ, както гонениятъ дивечъ — въ познатитѣ околности, дето е леговището му.

Четири такива пълни блажени дни прекара Абдурамана въ Пътеле. Всѣка вечеръ, отъ полунощ до зори, той прескачаше при своите, а презъ деня ми сътрудничеше. Познати и роднини се редѣха при него и за всѣкиго той имаше по единъ епизодъ, споменъ, съветъ или настърдчение. Селските младежи го зяпаха като нѣщо ненагледно и непостижимо, а той блажено имъ се усмихваше. И нѣколко пъти го чухъ да имъ казва:

— Голѣма работа ли е? Убийте единъ турчинъ и му вземете пушката.

*

Пристегнати и готови, чакахме куриера, за да потеглимъ, когато въ стаята влѣзе Абдурамана и ни заяви:

— Ще пѫтуваме по езерото. Ето Фѣни ще ни води, — и посочи другаря си, босъ, едъръ четиридесетъ годишенъ мжжъ.

— Шо кье речешъ? обѣрна се къмъ мене за съветъ дѣдо Яндре, очевидно, съблазненъ отъ направеното предложение.

Едва ли другъ въпросъ би могълъ така приятно да ме изненада. Като комити ние можемъ да мечтаемъ за много, но не и за пѫтуване по езеро ноще.

Дадохъ тутакси съгласието си.

Извардихме турския патраулъ и се настанихме въ голѣмата плоскодѣнна ладия на Фѣни.

Сканда — така дѣдо Яндре, при весело разположение, нарича Кицето — веднага се озова до Фѣни, грабна веслата и ги завѣртѣ като опитенъ весларь. Примѣрътъ му се последва и отъ други любители.

Пътелейскиятъ брѣгъ постепенно се губѣше отъ очите ни и колкото оставаше по-назадъ, толкова се чувствувахме по-сигурни всрѣдъ езерните води и подъ булото на нощта. Луна нѣмаше, но за това пѣкъ хиляди звезди трептѣха надъ насъ и подъ насъ — цѣлото езеро бѣ сѣкашъ осъяно съ брилянти. Душата заторѣ отъ желания и копнежи, отдавна не чувствуващи. . . Ние забравихме, че сме комити.

Абдурамана затаинаника.

Фàни, като попаренъ, изпustна веслата и съ страдалчески видъ прошепна:

— Немойте, бе бräя, бе . . . къе ни изгорите, бе . . .

— Кой ще ни чуе, бе? Господъ ли? Той нèма да ни издаде. Чаушинътъ пъкъ сега се прегръща съ стрина Кръстевица и нèма да си разваля кефа за насъ! — ядосано изкриещъ Абдурамана и отново се унесе въ пъсеньта.

Звуковетъ ставаха все по-ясни, гласътъ му постепенно се издигаше. Къмъ него се присъединиха и други. И ето цълата гладка ширина се разлюлъ отъ провлъчената и тежна мелодия на любимата ни пъсень:

Нашитъ майки —
Въ черно подбрадени . . .
Развътай байракъ,
Бре Марко войвода!

Въ всъки звукъ трептѣше нèкаква тжга, дълго време спотайвана и заглушавана и сега предадена на всички ни съ чудната заразителност на пъсеньта.

Фàни държеше веслата и съ очи, устремени въ Абдурамана, слушаше и се опиваше. Следъ малко той присъедини къмъ мелодията своето исо. Само Кице не изпусна веслата. Той гребѣше съ удвоена енергия и въ сѫщото време пъеше.

Всички млъкнаха. Само исото на Фàни продължи и извика общъ смъхъ. Стариятъ весларь се залови трескаво за веслата, а Абдурамана съ пъленъ гласъ се провикна:

— Де бре, Фàни, бре-е-е! . .

Фàни вече не протестираше, смъеше се гласно заедно съ другитъ — искаше да изглади впечатлението отъ предишната си предпазливостъ.

Дине Абдурамана изпѣ и други пъсни. На реда си дойде и любовниятъ му репертуаръ, а на края свърши съ едно турско маане, къмъ което хранѣше особена слабостъ.

Дъдо Яндре само клатѣше глава. — Така ли бѣше преди година? Криехме се съ Марко по плѣвници и нивя и никой не ни прибираще въ ќижшата си! . . . Спомняше си той мжкитъ на миналото време и бѣше доволенъ и гордъ, По едно време той се разчувствува:

„Каждъ се чуло и видѣло
Комити по вода да одатъ?“ —

изрази той въ поетична форма удивлението си. После се обърна къмъ мене:

— Айде, кажи сега и ти една пѣсна!

— Не те признаваме за поетъ, ако не напишешъ за тая вечеръ една пѣсенъ, чу ли? обади се и Абдурамана.

Следъ малко просторътъ гърмѣше отъ тая импровизация, по гласа на популярната пѣсенъ „Когато бѣхъ о вчаринъ“

Ти, езеро, не шавай
И мирно си седи!
Комититѣ пѫтуватъ
По твоите води.

Кога по тебъ комита
Лопати е въртялъ?
И чуло ли се нѣвга —
Войвода адмиралъ?

И денъ и нощъ потери
Комититѣ следятъ,
А тѣ по езерото
Съсъ пѣсни сѫ на пѫть.

• • • • • • •

Далече предъ насъ се показваха тѣмните очертания на островските кжци, между които се издигаше правителствениятъ домъ. Въ него още свѣтѣха нѣкои прозорци.

Навредъ тишина. Чуваше се само лекиятъ шумъ на веслата по гладкитѣ води.

Азъ се загледахъ въ хукюматските прозорци, когато нѣщо зачегърта въ дѣното на ладията и ме стрестна. Стори ми се, че брѣгътъ стремително се приближава къмъ насъ. Ладията потъна въ пѣсъка и спрѣ.

Кице три пѫти почука съ пушката и ножа и извика:

— „Леринъ!“

— „Горничево!“ чу се нѣкѫде отъ брѣга. Шестъ човѣшки фигури, изникнали като изподъ земята, потеглиха къмъ прикрепената вече о брѣга ладия.

Това бѣха шестима въоружени островци съ даскала Шаламановъ на чело.

На тръгване за село Абдурамана се пошегува съ Фани.

— Ако те запита утре чаушинътъ, кой пъеше презъ нощта, ти му кажи — Дине Абдурамана.

— Ако доите во Пътеле, па ясь кье ви водамъ! пре-страшенъ вече, обещаваше стариятъ весларь.

XX.

Острово,
21 мартъ.

Тукъ се порадвахъ на дружбата на Шаламановъ, когото чувствувахъ по-близъкъ, отколкото всички други постоянни свои съпътници.

Той се яви съ обширенъ планъ за работа, която ние тръбаше да извършимъ.

— Да, драги, но преди да свършимъ работата, насочена противъ петвъковния врагъ, необходима ми е твоята помощъ, за да се разправя съ другъ единъ не малко досаденъ свой вътрешенъ врагъ, отговорихъ му азъ.

И наистина, възползуванъ отъ бездействието ми, този врагъ напоследъкъ стана нетърпимъ. А въ Пътеле той ме дори на нѣколко пъти зле изложи. Представи си, Маня, въ най-голѣмото си увлѣчение отъ проповѣдъта азъ машинално посѣгамъ съ ржка къмъ гърба или подъ мищниците. Подгоненъ отъ едно място, врагътъ отстѫпва въ друго, излиза дори вънъ и току вижъ е прикованъ върху си вниманието на нѣкого отъ слушателите. Азъ отъ опитъ се досещамъ за предмета на това любопитство, поглеждамъ крадешкомъ къмъ фиксираната точка и се убеждавамъ въ присѫтствието на врага. Тогава повишавамъ тона, усиливамъ патоса, жестикулирамъ, докато наново съсрѣдоточа вниманието на наблюдателния слушател.

Шаламановъ се просто зарадва, че му се представя възможност да ме облегчи. Той ми донесе други дрехи и прибра моите, снабди ме съ живакъ и маслини, отъ които образувахъ смѣсь. Съ тая смъртоносна смѣсь си намазахъ тѣлото, а на шията си окачихъ като огърлица една връвъ, добре пропита съ сѫщата смѣсь.

Врагътъ бѣ унищоженъ, но той и мъртвъ ми отмѣсти: още вечеръта почувствувахъ въ небците първите болки отъ преголѣмото количество употребенъ живакъ.

*

Презъ две малки прозорчета, връзани въ дебелата стена и напомващи бойници на нѣкоя старинна кула, нахълтва неудържимо свѣтлината на пролѣтния денъ и играе въ тъмнитѣ кюшета на широката ни стая.

Шаламановъ е при насъ. Неуморимъ и изобретателенъ, той иска да използува присѫтствието на четата за да окастри всички „дѣрва за дѣлане“ въ селото. Еди кой не послушалъ, когато искали да го изпратятъ съ писмо въ Водень... Другъ нацупилъ лице и посочилъ тѣснотията на кѫщата си, когато му съобщили, че четата ще гостува единъ денъ у дома му... Трети не се съгласилъ веднага да изплати поисканата му сума...

Ние слушаме и изпълняваме поржките му, защото имаме безграница вѣра въ него. Светиятъ огънь, който пламти въ детските му очи, не допуска съмнение въ искреността и благородството на всички негови побуждения. Азъ се възхищавамъ отъ него и си мисля: защо нѣмаме въ всѣко село по единъ такъвъ учитель?

Кице и Абдурамана сѫ се изправили непредпазливо на прозореца, бутатъ се, подсмиватъ се дяволито и ме отвличатъ отъ моите размишления. Абдурамана е цѣль обърнатъ въ зрение и не снима очи отъ нѣкакво зрелище, рѣдко и интересно, по всѣка вѣроятностъ.

Не можахъ да надвия любопитството си. Използувахъ едно запитване, което дѣдо Яндре отправи къмъ Шаламанова, оставилъ ги за минута и се вредихъ между двамата съзерцатели. Задъ пѣсъчливото крайбрѣжие лъщи като стъкло частъ отъ езерната площъ, а на брѣга, наредени въ разкъсана рѣка, стоятъ гърбомъ къмъ насъ множество жени. Презъ кратките паузи при бухането на черги и дрехи, дочуваме смѣхове и глъчка. И при всѣко замахване съ бухалото краищата на сукманите се мѣстятъ и видимата частъ на крака ту се снишава, ту се дига до и надъ колѣнетъ.

Картината ме съблазни. Но мисъльта, че Шаламановъ може да ни залови на мѣстопрестъплението, ме ужаси. Отстъпихъ и, решенъ да се върна при двамата събесѣдници, посрѣхъ се една минута и погледътъ ми обгърна съ бѣрзината на мѣлния рѣдкото зрелище, тѣй примамливо и грѣховно.

— Недейте... даскалътъ... прошепнахъ азъ, стрелнахъ погледъ къмъ Шаламанова — той се обясняваше най-сериозно съ дъдо Яндре — и пакъ насочихъ погледа си къмъ бръга...

Моята присторена и наложена благопристойност ме лиши отъ куражъ да възразя каквото и да било на Абдурамана, когато той, малко раздразненъ, ми каза:

— Голъма работа... Та ние калугери не сме я... Гледането не е грѣхъ!

*

Въ Острово ние довършихме дългото, започнато преди два месеца отъ Гоце. Организирахме образцово едно село отъ съседния Воденски районъ, който още нѣмаше своя постоянна чета.

Воденци ни сѫ много благодарни и ни молятъ да посетимъ и уредимъ още нѣкои тѣхни села. Ние съ готовност приемахме предложението имъ.

XXI.

Нисийско,
25 мартъ.

Обиколихме островските балкани, оправихме работите на село Гугово, и отъ два дни почиваме въ мочурливите низини, съседни на чифлика Нисия.

Напоследъкъ прекарахъ и приятни и неприятни минути и е време, Маня, да надникнешъ въ вътрешния животъ на втората леринска чета.

Подъ букацитѣ на островския балканъ имахме удоволствие да си кладемъ ноще голѣми огньове. По-преди, когато хармонията въ общежитието ни не биваше нарушена отъ нѣкой инцидентъ или пререкание, събирахме се край огъня на приказка. А сега, когато Марко го нѣма, приказкитѣ ни сѫ много по-разнообразни и по-интересни, защото езиците сѫ развързани и изборътъ и темитѣ твърде широкъ.

Моите радости сѫ свързани съ успѣха на моята работа по селата, съ тия нощи приказки край огъня, подъ кръстата буки, и съ случайно спечеленото приятелство на три островски козарчета.

Тръгнали по стжпкитѣ на своите кози, тѣ се натъкнаха на нашия бивакъ и търтиха да бѣгатъ. Но скоро тѣ застаниха като виновни предъ насъ. Цѣлъ единъ следъ обѣдъ прекарахме въ революционна агитация и вечеръта ги покръстихме. Всѣки денъ промѣняхме бивака, но тѣ все откриваха скривалищата чи и не искаха да се дѣлятъ отъ насъ. Тѣ бѣха много наивни, много любопитни и много преданни. Разсмиваха ни съ въпроситѣ и съ наивнитѣ си отговори, и тия забавления продължаваха по цѣли часове. Нѣколко пъти тѣ ни донесоха котли съ токущо издоено млѣко. Тагарджикътъ на дѣдо Яндре се оказа неизчерпаемъ източникъ на захаръ. Запазена богзнае откога, ние подслаждахме съ нея нашата попара отъ преснакъ. Въоржжени съ нашите дървени лъжици, обикаляхме котела и се почваше бѣсно надпредварване, кой повече ще допринесе за да се покаже по-скоро дѣното на котела. А Кице презъ това време се стараеше да подразни нѣкого и да го увлѣче въ приказка, или правѣше смѣхории, за да задави ония, които най-ревностно се разправяха съ съдѣржанието на котела.

Никога не съмъ се смѣлъ, като четникъ, толкова много, както въ разговоритѣ си съ козарчетата и въ време на тия незабравими вечерни закуски.

Това сж приятноститѣ, уви, твърде малко въ сравнение съ горчевинитѣ.

*

Азъ се старая съ нищо да не накърня правата на дѣдо Яндре. Вървя подиръ него и предъ селянитѣ го титулувамъ винаги войвода. Той седи винаги на баша, отъ дѣсна страна, пръвъ захваща благословиитѣ съ павурчето въ ржка. При посрещане или заминаване винаги стои начело. Всички тия внимания къмъ войводското достойнство радватъ стария човѣкъ и приятно дразнятъ самолюбието му. Но нему му е мжечно, че не упражнява и оная часть отъ началнишки права, която е предоставена на мене. Искало би му се не само да опредѣля заедно съ мене работата по селата, но и да я върши самъ. Закъснѣли и суетни домогвания. . .

Азъ нито минута не съмъ позавидѣлъ на войводските почести и всичко свързано съ войводския чинъ, което приятно дразни стария човѣкъ. За мене сж достатъчна награда радостъта ми отъ проповѣдничеството и отъ организа-

торския трудъ. Но азъ пазя ревниво своята областъ само за мене. Въ време на проповѣдь азъ не искамъ да се намѣсватъ нито дѣдо Яндре, нито Абдурамана. Тѣхнитѣ реплики винаги ми се виждатъ неумѣстни. Старая се да не издамъ съ никаква гримаса или жестъ недоволството си, просто замълчавамъ, изпровождамъ чуждата реплика съ едно да и продължавамъ пакъ.

Това раздѣление на ролитѣ има голѣми неудобства. На дѣдо Яндре е потрѣбенъ единъ помощникъ-агитаторъ и секретарь, по-малко издигнатъ въ организацията. Тогава той би се чувствуvalъ по-пъленъ началникъ. Като секретарь на единъ Гоце, като помощникъ на Марко, азъ бихъ билъ на мѣстото си. Но на единъ дѣдо Яндре, комуто лани бѣхъ известно време началникъ! Неговата мекушавостъ и податливостъ разколебаха твърде скоро старата строгость и дисциплина, и нашата чета далечъ не е това, което бѣ Марковата. Отъ минутата, когато останахме сами, отслабна онай невидима пружина, която ни държеше въ постоянно напрежение и покорностъ. Както освободениятъ затворникъ жадува да изпита изведнажъ всички радости и блага, които дѣлго време му бѣха недостъпни, така и другаритѣ ми бѣрзатъ да използватъ малката охолностъ и слободия, които сѫ постигими въ четнишкия животъ. Строгостъта при Марко като че се е понасяла на сила.

При Марко, напримѣръ, въ време ни походъ не можеше да се пуши, а презъ почивкитѣ само съ позволение, и то по хайдушки: дѣржейки запаления край на цигарата скритъ въ закривената дланъ. Сега при походъ се чуватъ не само приказки, но и високи смѣхове, а цигаритѣ понѣкога, дори и въ походъ, блещукатъ като свѣтулки. При Марко дѣлжината на похода зависѣше само отъ предстоящата работа. Сега, за да се съкрати дѣлгиятъ походъ, случва се понѣкога да денуваме не тѣкмо тамъ, кѫдето сме решили. Царскитѣ друмища сега станаха безопасни и се предпочитатъ. Твърде често се избира не най-малко рискованиятъ, а най-краткиятъ и удобниятъ путь. Марко се ядосваше, когато въ походъ нѣкой запита селянитѣ, колко има отъ това село до онова. Но нищо не го дразнѣше тѣй много както срѣднитѣ и протеститѣ на другаритѣ, когато неопитни или страхливи куриери ни заставяха да правимъ безкрайни, често пжти ненужни и безсмислени

обикаляния около селата и друмищата, презъ непристежни канари, урви, мочури, драки. Къмъ нетърпеливите той беше неумолимъ и често пъти наказваше всички ни, като успокояваше куриера и ни заставяше да се изтезаваме подире му. Сега неспособността на куриера да определи точно разстоянието отъ едно място до друго, макаръ че той никога презъ живота си не е употребявалъ часовникъ, ни страшно нервира. Тежко му, ако, въ непроницаемата тъмнина, се обърка и ако часовете излъзватъ повече, а винаги тъ излизатъ двойно и тройно повече отколкото ги е определилъ. Бедните куриери, въ такива минути тъ сж просто за оплакване. Веднажъ, източили силите си въ бълскания и тъгувания, спрѣхме, и върху куриера се изсипаха остри забележки най-напредъ отъ дѣдо Яндре:

— Какви се тие селски часои, господь да те убие!
 — Кѫде ни водишъ, бре? изкрешъ му и Абдурамана, чиято фустанела бѣ се изподрала по драките.
 — Забъркахъ се, братя, и азъ не знамъ где съмъ, проплака отъ отчаяние селянинътъ.

Тоя безпомощенъ викъ укроти веднага дѣдо Яндре. Нашиятъ войвода обладава обонянието на старъ вълкъ, странитъ на свѣта определя по звездите, подушва близостта на кладенче и умеѣ да се ориентира — по сѣнъта, както той се изразява, дори и въ мяста, кѫдето никога не е билъ. Обезсиленъ сега отъ отчаянието на куриера, той се запретна самъ — и ни извади на пътя подиръ не дълги лутания. Лошото е, че невинаги ние се трогваме отъ безпомощността на куриерите.

Ние се гнѣвимъ на всѣко неудобство и затруднение и се сърдимъ, вмѣсто на турския султанъ и на турската тирания, на селяните и на куриерите или се взаимно обвиняваме. Сърдимъ се често и на бога, като забравяме, че нашите желания сж тѣй непостояни и противоречиви, че и самъ богъ би се объркалъ. Понѣкога, напримѣръ, ни е нужна луна — искаеме месецътъ да ни свѣти и придружава низъ пътя, а понѣкога мразимъ луната, колкото шпионите и предателите, и сме петимни за непрогледенъ мракъ. Призори, въ планината, когато зжбитъ ни тракать отъ студъ, чакаме съ нетърпение слънцето, а когато къмъ пладне то ни напече въ нѣкои каменаци, чакаме съ още по-голямо нетърпение вечеръта, за да ни разхлади.

Моите другари сега съж по-придирчиви и къмъ храната. Когато шишенцето на дядо Яндре е пресушен, а селяните не съж донесли павурче въ гората, задаватъ имъ се такива дипломатични въпроси: „Далъ ли ви е господъ тазъ година ракия?“ Селянинътъ се усмихва и поправя опущението. Сега цървулитъ се съмняватъ по-бързо. Захаръ, кърпи, ризи и пр. се заржватъ по-често. Това вече не е само по себе си нѣщо особено, но то е много като промъна. Дрипавитъ панталони на Марко, съдраниятъ ржавъ на куртката му, вехтиятъ и изкривени цървули заставяха всички да бждатъ крайно въздържани въ поржкитъ си. Когато Марко не употребява долни гащи, поржката на едно огледалце, сапунъ или кърпа за лице бѣ вече една луксозна поржчка.

Азъ съмъ горещъ поклонникъ на Марковия аскетизъмъ и бихъ желалъ да пазимъ най-строго всичките негови традиции. Всъко отклоняване отъ тѣхъ ме огорчава, а понѣкога ми вдъхва и лошо чувство къмъ дядо Яндре и Абдурамана. Но азъ съмъ заставенъ мълкомъ да се помирявамъ, и то не толкова защото моята намѣса би се схванала като посъгане върху чужди войводски права, а защото има моменти, когато не безъ скрито задоволство се помирявамъ съ нѣкои отъ слабостите на другите и се ползвувамъ отъ тѣхъ. Изходили сме, напримѣръ, дълъгъ пътъ низъ гората. Явява се предложение да спремъ, гдето сме, за да не продължаваме до определеното място. Дядо Яндре е наклоненъ да се съгласи. „Що ке речешъ?“ Обръща се той къмъ мене за съветъ. Капналъ като другите и изкусенъ отъ предложението, азъ избѣгвамъ да отговоря направо. Въ това време се намѣска Абдурамана и заявява: „Да останемъ! Какво ще се трепимъ до тамъ, нали е все едно?“ Той сваля раницата си, последватъ го и другите, последвамъ го мълчаливо и азъ. И чакъ когато хубаво съмъ си отпочиналъ, разкайвамъ се, сърдя се на себе си, заричамъ се да бжда другъ пътъ потвърдъ. Но не винаги устоявамъ.

Само по пренебрежение къмъ обѣклото и донѣкѫде къмъ храната, азъ бихъ могълъ да остана напълно въренъ на Марковите традиции. Но и тукъ куражътъ ми не е много голѣмъ: не е героизъмъ мълчаливо да се ползвашъ отъ съвестта на другите, когато ти понася, а да възставашъ противъ тѣхъ, когато се чувствувашъ по-силенъ.

Марко не правѣше така. . .

*

Вчера дъдо Яндре ме извика на страна, за „да се по-съветва“ съ мене за нѣщо, по което, както често се случва, бѣше вече взель решение заедно съ Абдурамана. Малко нерешително, но сериозно, той ме запита, не мисля ли, че е добре да се премахне нѣкой и другъ върлъ турчинъ въ Воденско. Споредъ него тия подвизи биха оправдали нашето самостойно четуване, биха обогатили районната каса съ пари и ние съ право бихме могли да настоимъ предъ околийския комитетъ да достави четнишко облѣкло на новите наши другари, бѣжанците отъ Неокази. . .

Азъ не му дадохъ да довърши:

— Ние се намираме въ чуждъ районъ и можемъ да вършимъ само каквото ни се заржча. Па и въ Леринско да сме, пакъ не бихме могли да се впуснемъ въ дѣла, като обири и убийства на турци, безъ съгласието на Марко и на околийския комитетъ.

Самолюбието на стария човѣкъ се нарази. Нима ние нѣмаме достатъчно умъ за да решимъ, кое трѣбва и кое не трѣбва. Азъ не му отговорихъ отрицателно — по отношение на неговия умъ поне — и понеже възбудеността му привлече вниманието на момчетата, оставилъ го самъ и се отстранихъ.

Съ никого до сега не съмъ сподѣлилъ недоволството си отъ разпустнатостта и волноститѣ въ четата. Кому бихъ могълъ да се довѣря? Само Кице се дразни отъ интимността между дѣдо Яндре и Абдурамана. Само той се застѣпва по-нѣкога за повече дисциплина и редъ. Подиръ караницата ни Кице дойде при мене — той бѣше подушилъ предварително за намѣренията, отъ които се бѣха съблазнили двамата ни най-стари другари — и взе открыто моята страна.

Азъ му отговорихъ, че случки като днешната нѣма да се повтарятъ и че е нужно да се върнемъ по-скоро въ Леринско и да се срещнемъ съ Марко.

Но азъ тайно се радвахъ, че имамъ вече единъ вѣренъ съюзникъ. . .

Презъ нощта пожелахъ самъ да смѣня едного отъ часовите. Цѣлия денъ небето бѣше сключено и заплашващо съ буря. Сега рѣмѣше и отъ време на време свѣткавици проплѣваха адската тѣмнина и освѣтляваха скалитѣ, въ които

бъхъ задръстенъ. Обладанъ бъхъ отъ едно странно чувство, по-силно отъ egoизма, което придава на човѣка зловещъ куражъ и внушава пожелания на опасности, въ които душата би потопила яда и озлоблението си. И въ тоя припадъкъ на куражъ азъ се отвратихъ отъ своето жалко положение: секретарь, агитаторъ, помощникъ на кого? На... дѣдо Яндре. И за пръвъ пътъ безъ страхъ и колебание разрешихъ дileмата: азъ трѣбва да съединя и дветѣ роли. Въ Леринско или другаде — не е важно. Веднажъ нарамихъ пушката, азъ не мога вѣчно да стоя по срѣдата — нито четникъ, нито вождъ.

Спомнихъ си поканата на Славко, когато се раздѣляхме. И забродихъ на чело на своя дружина по планини и села, опияненъ, съвсемъ забравилъ своя постъ.

Отзвукътъ на нѣкакво тракане едва достигна до позицията ми и замрѣ въ безмѣлвието. Опомнихъ се, наострихъ уши и насочихъ зарѣзаната пушка по посока къмъ шума. Но чухъ сега ясно тракане съ кѣмъкъ, спомнихъ си, че се чакатъ куриери за да ни прехвѣрлятъ отстъреща и отвѣрнахъ на произнесената парола.

XXII.

Островско,
2 априль.

Много видѣхъ и много преживѣхъ презъ седмицата, които изтече.

Молбитѣ и настояванията на воденци да посетимъ Месимеръ, едно отъ най-богатитѣ и просвѣтени воденски села, и да направимъ отъ него тѣхна крепость бѣха тѣй силни, че нашитѣ дребни междуособици и злоби не можеха да не замлѣкнатъ.

Поканата за трѣгване ни завари сутринъ, подиръ една нощъ, прекарана изцѣло въ провиране между драки въ Гуровско и скитанѣ низъ гжсто залесени мочури въ Нисийско.

Другата вечеръ по сетнитѣ лжчи на слѣнцето изпращахме сбогомъ на нашето Леринско. И трѣгнахме къмъ изтокъ. Бѣрзо прекосихме голѣмия исторически пътъ Via Егнациа, минахме край Владовската чешма, гдето ни чакаха владовски работници, после низъ една козя пѫтека поехме пленинските вѣзвищения.

Ние просто тичахме. Изведнажъ едно неочеквано зре лище прикова погледитѣ ни.

„Воденъ!“ „Воденъ!“ се разнесе шепнишкомъ низъ редицата.

Два пъти досега, отъ прозорците на трена, тоя градъ ми се е мѣркалъ съ своите блестящи води и съ зеленината си, кацаналъ надъ зинала пропастъ. Но сега той заблещука подъ насъ като гигантски полюлей, запаленъ отъ ржката на невидимъ чародей и увисналъ безъ подпора въ пространството, върху необятния фонъ на тъмната нощ. Прекрасенъ брилянтъ, натъкнатъ въ косата на нашата траурна хубавица—Македония.

Съ мѣка откъснахъ погледа си отъ фееричното видение и, забравилъ умората, унесенъ въ смѣтния отгласъ на далечни, шумещи води, закрачихъ по стрѣмното нанагорнище.

На опредѣленото място спрѣхме и произнесохме паролата, но никой не се отзова. Отдадохме това по-скоро на нѣкакво недоразумение, отколкото на нещастие и продължихме пътя. Следъ четвърть часъ се потрака съ камъкъ и биде произнесена грѣмогласно паролата, която веднага се послѣда отъ единъ пушеченъ изстрелъ. Минутното ни недоумение се обѣрна въ неудържимъ смѣхъ: месимерци, които други пъти не сѫ посрѣщали чета, претълкували сѫ наставленията ни и ги изпълняватъ съ наивна театралностъ. Посрещащите, на брой повече отъ четниците, се нахвърлиха въху насъ съ жадни целувки, после измѣкнаха не знамъ колко шишета ракия и ни предложиха почивка подъ единъ грамаденъ джъбъ. Всичко това бѣ крайно забавно. Ние се задоволихме съ здрависванията, а почивката и черпната отложихме за въ село, което при това било много близу.

На единъ дъхъ изкачихме остатъка на нагорнището. Вѣтърътъ разнесе кучешки лай. Мѣрнаха се и нѣколко хижи. Кучешки лай и свѣтнали селски хижи. . . Това се продължи повече отъ два часа. Когато се свѣршваха драките, настѫпваха островърхи скали — и обратно. Приближавахме селото, разлайвахме кучетата и пакъ се отдалечавахме и тътрузѣхме низъ драки и скали. На мяста ставаше нужда да си помогнеме единъ другъ за да изкачимъ нѣхоя канара или да се не загубимъ низъ драките. Дѣдо Яндре, спускайки се отъ една канара, падна и си разкървави лицето. Въ сѫщата минута азъ

се озовахъ на гърба му, а идещиятъ подире ми подхлъзна се, свали ме отъ войводския гърбъ и ме повлѣче надолу. Дѣдо Яндре изгуби тѣрпение и изруга куриеритѣ. Азъ бѣхъ сѫщо доста изтерзанъ, почти загубилъ надежда, че тая нощъ ще влѣземъ въ прословутото село, но настроението ми съвсемъ не бѣше трагично. Стратегията на месимерци, които по-долу бѣха ни посрѣщали съ пушкане и предложили да се разположимъ на ракия, а сега, отъ предпазливостъ, ни разтакаха низъ мяста, гдето и сами едва ли сѫ нѣкога ст҃пвали, ужъ за да прикриятъ влизането ни въ селото, падането на дѣдо Яндре и моето неочеквано настанияване на гърба му, избухването на войводата и слизането на месимерскитѣ куриери — всичко това ми се видѣ тѣй смѣшно. И прѣхнахъ та се изсмѣхъ съ всичкия си гласъ. Общото недоумение и нацупеното лице на дѣдо Яндре ми дадоха да разбера, че моятъ смѣхъ съвсемъ не бѣше умѣстенъ. Но не се разказахъ много. Да приключиши толкова разнообразни впечатления, вълнения и мжки съ такъвъ пъленъ сърдеченъ смѣхъ — това не се случва често. . .

Куриеритѣ сега удариха по най-прѣкъ пжть къмъ Месимеръ и ние скоро се освободихме отъ дракитѣ и канаритѣ. Тичешкомъ минахме по улицитѣ и се настанихме на квартири.

Наскърбенигъ месимерци ни заразправиха съ трагиченъ видъ съображенията, по които ни бѣха устроили тая одисея около селото: късно презъ нощта стигнали въ Месимеръ двама заптии. Опитали вече старата дрѣнкова ракия, която въ изумително обилие се сложи предъ насъ, ние сега ги слушахме съ усмивка. Подъ действието на това питие, дѣдо Яндре позабрави падането и подутата си буза и бащински почна да обяснява на месимерци, какъ трѣбва да се постѣпва въ такива случаи: стражаритѣ да се настанятъ въ една край на селото при опитенъ домакинъ, който да ги замае съ ракия, мезета и приказки; четнишкитѣ квартири да се опредѣлятъ въ другия край на селото; всички кучета да се изпозатворятъ въ кѫщитѣ — и всѣки да си гледа работата.

Възхитени отъ умнитѣ наставления на войводата, месимерци обещаха тѣржествено, че другъ пжть ще знаятъ да се отсрамятъ.

*

Първиятъ денъ отъ гостуването ни се започна съ черпня. Всевъзможни стари ракии, нѣкои предварително изпратени отъ града, и разни прѣсни и сухи овоцій — смокини, ябълки, круши, едро червено грозде, се вардаляха по празничната черга. Тамъ бѣха и сиркитѣ, прочута воденска рѣдкость, която другаритѣ ми воденци, въ солунската гимназия, получаваха армаганъ отъ домашнитѣ си.

Кѫщата, въ която ни настаниха, бѣ солидно двоетажно здание съ високъ чардакъ, гледащъ въ разкошна овощна градина, въ която бѣрборѣше вадичка и чуруликаха пролѣтни птици. Дѣдо Яндре остана очарованъ отъ всичко и се помжчи да си спомни, где другаде низъ Македония е срѣщаъ такова хубаво село.

Презъ дена получихъ отъ града писменни наставления за работа. Привечеръ пристигна и самиятъ воденски ржководителъ, учителъ Радомиръ. Презъ нощта имахме тържествено събрание, а къмъ полунощъ покръстихме нѣколко групи.

Втория денъ бѣхме много сближени съ месимерци, които вече плуваха въ първите медени мечти на революционери и изглеждаха горди, издигнати нѣкакъ въ собственитѣ си очи. Горди бѣхме и ние, и сега приемътъ на месимерци ни се виждаше вече донѣйде заслуженъ. Лично азъ имахъ особени причини да бѣда доволенъ. На снощното събрание говорихъ съ увлѣченіе и бѣхъ изслушанъ при гробно мълчание. При-сѫтствието на ржководителя и свадата ни съ дѣдо Яндре дѣржеха будна амбицията ми, а вълнението на селскитѣ сърдца, извиквано отъ речта ми и отразявано по лицата имъ, усиливаха моето въодушевление. Азъ станахъ любimeцъ на месимерските ржководители.

Къмъ моето блаженство се прибави още една изненада, която приятно раздвижи сърдцето ми. Две воденски учителки, които азъ познавахъ по име и на видъ отъ Солунъ, отъ времето, когато знаехме имената на всички по-интересни пансионарки отъ горнитѣ класове, ни изпратиха, заедно съ хиляди поздрави, и по единъ чифтъ чорапи. Подаръкътъ и уверността, че съмъ познатъ на дарителките и че до мене е отправена по-голямата част отъ поздравитѣ до четата, ме потопиха въ сладки спомени отъ ученическото време.

Вечеръта се означава съ побрратимяването между гъркоманските и екзархийските първенци, смъртно враждуващи поради една много стара фамилна свада. Известна стара неприязнь забелязахме още първата вечерь и между самите екзархи-първенци. Воденското началство ни освѣтили върху тия междуселски яжби и, въ желанието си да примиря разните течения, посочи нѣкои лица, които би трѣбвало непремѣнно да бѫдатъ прокарани при избора на ново управително тѣло.

Презъ тия два дена се прояви като агитаторъ и дѣдо Яндре. И дветѣ вечери той се намѣсваше въ агитацията съ по нѣкоя фраза, пословица или просто одобрение. Презъ деня пъкъ непрекъснато почти говорѣше съ по-видните месимерци, като посѣгаше отъ време на време къмъ шишенцето. Собствено то не бѣ шишенце, а шишета и то съ съдържание не отъ обикновенитѣ. Безъ да съмъ компетентенъ, азъ още отъ първите глѣтки трѣбваше да се съглася съ дѣдо Яндре и съ Абдурамана, че сме попаднали на една скжпоценна рѣдкость. А отъ въздействието, което дводневната консумация оказа върху нашия войвода, убедихъ се, че воденската ракия отъ дрѣнки и сирки има свойството да възбужда у човѣка неподозирани агитаторски способности и да предразполага къмъ красноречие. Но това, което не ми харесваше, бѣ че дѣдо Яндре стана и раздразнителенъ. Колкото пѫти отивахъ презъ деня да се посъветвамъ съ него, той все ми отговаряше нѣкакъ сопнато, и азъ го зарѣзвахъ. А лицето му отъ сивожълто бѣше станало розово и очите му свѣтѣха нѣкакъ особено.

Когато се избираше управително тѣло, дѣдо Яндре отъ време на време сумтѣше, а Абдурамана следѣше съ иронична усмивка всѣка моя дума и жестъ. Но когато споменахъ имената на двамата месимерци, които трѣбваше, по препоръка отъ Воденъ, да влѣзатъ въ управителното тѣло, войводата гнѣвно извика надъ главата ми:

— Шо имъ кажуешъ тие рабоке?

Атаката бѣше неочеквана. Азъ кипнахъ, но отговорътъ замрѣзна на устнитѣ ми. Кице изрѣмжа нѣщо и изкочи на вънъ, като трасна подире си вратата. Настана смущение. Всички се обърнаха къмъ дѣдо Яндре. Абдурамана сега философски се загледа предъ себе си. Азъ продължихъ съ

повишенъ гласъ и повторихъ имената на двамата кандидати.

— Оти не ги прашашъ, да ли ги сакаатъ? още по-силно извика сега дъдо Яндре и скочи на колъне.

— Тъзи двама не сѫ изборни, а посочени отъ Воденското началство. Не забравяй, че не се намираме въ нашия районъ. Дошли сме да усълужимъ на воденци и ще направимъ, каквото тъ ни кажатъ. Тъ си познаватъ по-добре работитѣ, отврнахъ азъ.

— Ами ясъ оти да не знамъ?

— Не знаешъ, защото днесъ, когато идвахъ при тебе, не иска да ме чуешъ, па не бъше и въ състояние да ме разберешъ.

Воденскиятъ ръководителъ ми пошепна, че е най-добре да отложимъ избора и разпустнемъ селяните, за да не присъствуващъ на такива сцени. После, насаме, той ми благодари за услугитѣ, но съжалъ много, че не сме дали на месимерци добъръ примъръ на съгласие и сдушеностъ.

По очите на дъдо Яндре се виждаше, че не мисли скоро да спре.

— Ти какво ми праеше во Прилепско, а? Помнишъ ли? извика той тържествуващъ, като да бъ посочилъ истинската причина на скандала. И заразправи, че когато е водилъ чета въ Прилепско, не сме изпълнявали на време поръчките му, оставали сме го безъ месо, и момчетата му ходили съ скъсани царвули.

— Защо досега не си ми казалъ ни дума за това? Защо не си се оплакалъ на време?

Дъдо Яндре бъ просто жалъкъ, дирѣше причините на избухването си, безъ да може да ги намъри и говорѣше несвързано.

— Ако не ми се даде дума, че тазъ вечернитѣ сцени нѣма вече да се повторятъ, докато сте въ Воденско, намѣси се най-после ръководителътъ, азъ, като ви благодаря повторно, ще трѣбва да ви кажа, че ние не бихме желали нашиятѣ работници да виждатъ подобни разправии между четниците. Имайте предъ видъ, че вашата чета е първата, която посещава селата ни...

— Бѫдете спокойни! извикахъ азъ. Още утре ние потегляме обратно въ Леринско. Ако другаритѣ ми не искатъ, азъ тръгвамъ самичъкъ и отивамъ при Марко.

Тия думи пострестнаха другаритѣ. Дѣдо Яндре зяпна, Абдурамана се слиса.

Известно време всички мълчаха. Стариятъ човѣкъ изпадна въ особено лирическо настроение и заговори, какъ въ харамийското време сѫ пленили прочутия турчинъ Абединчето, за четитѣ, въ които се е движилъ, и за личнитѣ си качества и заслуги. Несвѣрзанъ и неясенъ въ началото, той попадна по-после въ тонъ на безхитростенъ искренъ беседвачъ. Следъ като изложи своя животописъ, помжчи се и да се самоохарактеризира. На всѣки свой недостатъкъ той противопостави по едно качество: на простотията си — своята коравина; на безграмотността си — своята изкусна стрелба, способността си „да провре куршума дори и презъ пръстенъ“. Това бѣха, разбира се, камъни, хвърляни все въ моята градина.

Всички се укротиха. Нѣкои дори изпаднаха въ умиление, но беседата взе да дотѣга, понеже продължи твърде много, а разказвачъ почна да се повтаря и потретя.

Дѣзъ излѣзохъ на чардака. Подире ми дойде ржководителът и ме запита, какво мислимъ да правимъ. Отговорихъ сухо:

— Ще си вървимъ утре или всички, или ще тръгна са-
мичъкъ.

— По-добре е да се примирите, вмѣсто да се разпо-
къжвате, отговори той и хвърли цѣлата вина върху воден-
ската ракия.

Останалъ пакъ самъ, стана ми болно и срамно. Въ При-
лепско бѣхъ ходилъ веднажъ въ планината за да помириявамъ
скаранитѣ до ножъ четници на войводата Мирче. Тѣ се об-
виняваха взаимно, оправдаваха се като предъ сѫдия. Тѣ ста-
ваха по-малки въ очитѣ ми и азъ влѣзохъ въ ролята на на-
ставникъ. Тая роля изигра сега воденскиятъ ржководителъ
спрямо настъ и спрямо менъ. Лесна е тая роля, мжчно е
да слушамъ наставничество. Две сълзи се явиха на очитѣ ми.

Повече отъ два часа прекарахъ на тоя дивенъ чардакъ.
Посребрената вадичка бѣблѣше, вѣтраецътъ ме полъхваше съ
свежия си лъхъ и ми носѣше аромата на цѣvnalitѣ кестени
и други овошки. Пролѣтни славеи люлѣха предутринната
дрѣмка на разкошната градина.

Моите две сълзи изсъхнаха на клепките. Въ душата ми, отърсена отъ озлоблението и яда, остана само една скърбъ за станалото. Задишахъ ароматния въздухъ. Сребърните люспи на вадичката и полуслънките около нея отвлъкоха вниманието ми, пъсенета на славеите ме поприспа. Драките и канарите около Месимеръ, дъдо Яндре, заобиколенъ отъ павурчета и шишета върху шарената черга, възоргът на селяните, важната поза на ржководителя — всичко се изреждаше едно подиръ друго като сцени отъ далеченъ инцидентъ, който не се отнася до мене. Видяхъ се пакъ настаненъ върху гърба на стария войвода и гласно се изсмехъ. После зърнахъ неговата фигура, клекнала върху една скала, въ позата на самоувъренъ стрелецъ...

— Колко убао пъятъ бюлбюлитъ!.. Ги чуешъ бюлбюлитъ?...

Стреснахъ се и видяхъ до себе си дъдо Яндре.

— Да, хубаво пъятъ... измънкахъ следъ късо мълчание.

И дълго време мълчахме единъ до другъ и слушахме бюлбюлитъ.

Лицето му беше бледо, очите потъмнили и угаснали, съжаление и мъка издаваше сънното му още лице. Разбрахъ, че бурята е минала и оставила смутъ и разкаяние въ душата на стария човекъ. Той мълчаливо търсеше примирие. На устата ми бяха готови думите, съ които и мене ми се искаше вече да се съгласимъ на взаимна търпимост, докато се срещнемъ съ Марко. Но лошото чувство наддържа, и оставихъ стария човекъ да се помажчи още малко, докато намери самичъкъ словата на сдобряването и ми подаде пръвъ ржката си.

АЗъ я стиснахъ силно и чакъ тогава се вземухъ отъ жестокостта си.

XXIII.

Чеганска планина,
8 априлъ.

Дъдо Яндре стана твърде предупредителенъ къмъ мене. Съображенията му сж доста основателни. Той знае, че за месимерското скарване е съобщено въ Леринъ и на Мрако. Да се прости съ войводския си санъ не му се иска и има всичкия интересъ да се явимъ предъ Марко не като обвиняеми, а съвсемъ примирени и колкото се може съ поголъмъ активъ. Абдурамана, вкусилъ вече отъ преимуществата на слободията подъ войводството на дъдо Яндре, още по-мжчно би се примирилъ сега съ суровия режимъ въ Марковата чета. При това разтурянето на нашата дружина би било за него и за дъдо Яндре равносилно на издадено свидетелство, че не сж годни за никаква самостойна работа и че ще останатъ докрай само старши четници на Марко.

Азъ забравихъ отдавна свадата и още на другия денъ простихъ въ душата си и на двамата за всички огорчения, които ми бѣха причинили. Решението ми да се отдѣля отъ тѣхъ е безвъзвратно, но когато се явимъ при Марко, ще гледамъ да ги пощадя. И при все това безсиленъ съмъ да заглуша съвсемъ въ себе си едно чувство на надмѣнност, когато тѣ се мжчатъ всѣкакъ да станатъ пакъ интимни съ мене. Азъ съмъ само внимателенъ и коректенъ, но не и сърдеченъ. Това не е добро и може наново да ги озлоби и отдалечи. Но колкото пжти съмъ се решавалъ да изразя въ топли думи помирението си, думитѣ спирать въ гърлото. И съмъ безсиленъ да наложа на себе си това, което сърдцето ми диктува. . .

Въ Месимеръ успѣхме да поизгладимъ лошото впечатление отъ скандала, и на тръгване воденскиятъ ржководителъ ни каза:

— Вие ще свържете имената си съ организацията въ нашенско, ако преди да се приберете у васъ, премахнете бега на чифлика Дружка. Всички ще си спомняме съ благодарность за васъ, а робитѣ на Джраферъ-бегъ вѣчно ще ви благославятъ.

Ние приехме драговолно предложението и следъ едно отклонение до село Граматиково въ Берско се заловихме за работа.

Чифликът Дружка се намира между Гугово и Русилово. Попадналъ богъ-знае кога и откъде въ Дружка, Джаджеръ е разпростръялъ владичеството си и надъ нѣколко други села. Но най-тежко чувствува неговото иго русиловци. Джаджеръ спада къмъ ония турци, чиято расова ненавистъ и владетелско право се проявяватъ въ най-унизовителното между всички видове човѣшки насилия. Отъ Русилово той е направилъ свой хaremъ. Ние чухме потресни истории за изнасилени сирачета, годеници и булки. И години какъ русиловци понасятъ това, за което робитъ вече не прощаватъ. Увѣренъ въ своята безнаказаностъ, Джаджеръ не крие подвизитъ си и разгласява имената на всички свои жертви. Всъка жертва е една дъщеря, жена, сестра, но между русиловци още не се е намѣрилъ единъ баща, съпругъ или братъ, който да дигне ржка противъ похитителя.

Другаде па и въ останалите участъци на воденския районъ изтреблението на Джаджеровци и на останалите отъ харамийството сѫ първите дѣла, съ които Организацията започва своя истински животъ. Но въ тази част на Воденско тя още не е проявила силата си и Джаджеровци могатъ да се считатъ неуязвими и непобедими. За това ние напълно разбирахме молбитъ и настояванията на воденци.

Когато въ планината кроехме сами плана на убийството, разказаха се скръбни повести на разни русиловки. И тия разкази възбудиха у всички ревностъ къмъ жертвите като къмъ сестри и озлобиха до побесняване всички момчета.

Дѣдо Яндре влѣзе напълно въ правата си. Решителностъ и превкусана радостъ отъ подвига оживиха безстрастното му лице. Той знаеше, че славата ще бѫде неоспоримо негова, неговото име ще бѫде благославяно отъ русиловци, както се изказа воденскиятъ ржководителъ. И какъвъ по-хубавъ случай да се яви предъ Марко като герой, като изтребителъ на Джаджера! Неговиятъ жарь, жарь на старо юнашко сърдце, ме възхити и изпълни съ увѣреностъ, че покушението ще се увѣнчае непремѣнно съ успѣхъ.

Да се издебне Джаджеръ въ Дружка или въ самото Русилово, бѣ, при малодушието на обезличилиятъ се русиловци, немислимо. Затова покушението трѣбваше да стане вънъ отъ селото, като се използува близкиятъ каменакъ, край пжтя, по който всѣки денъ минавалъ Джаджеръ, и при знанието и по-

мощъта само на двама по-надеждни русиловци. Но въ каменака не могатъ да се прикриятъ повече отъ трима души, за това дълго Яндре, който се поставил на чело на покушението, избра самъ за другари Абдурамана и Кице.

Ние останахме въ гората да чакаме радостната весть. Чакането бѣ мѫжително и трая цѣли два дена. Другарътъ Коста, бѣжанецътъ отъ Неокази съ изгореното лице, се вдени отъ радость, кръстѣше се непрекъснато и ни сѣнка отъ съмнение не смущаваше вѣрата му, че днитѣ на Джрафа сѫ свѣршени. На покушението той гледаше като на богоугодно дѣло: какъ може Джрафъ да избѣгне смъртъта, щомъ господъ е решилъ да го накаже чрезъ насъ?

Третата нощ другарите ни се върнаха изнурени, раздразнителни, мълчаливи. На нашите въпроси тѣ отговаряха съ потокъ отъ псувни. Псуваха слѣпия случай, малодушието на русиловци и звездата на Джрафа.

Две денонощия тѣ се спотайвали между храстите въ каменака. На засадата се натъкнали всички поляци и кехани отъ чифлика и наスマлко не ги открили. Миналъ веднажъ и Джрафъ бегъ, но двамата русиловци, неволно или нарочно, го пропустнали и не обадили на дълго Яндре. После мълвата се разпространила между селяните, които разсѫдили, че убийството на Джрафа трѣбва да стане, но колкото се може по-далече отъ мѣрата на Русилово.

Абдумана бѣше най-безпощаденъ въ псувните и проклятията противъ русиловци:

— Единъ Джрафъ е за тѣхъ малко. Десетъ, десетъ трѣбва да имъ изпрати господъ за да се вразумятъ.

Кице пѣкъ се гнѣвѣше на другарите си, че не се съгласили да се повалятъ поне нѣкои отъ поляците и кеханите, които сѫ се натъкнали сами на засадата. Наистина тѣхната кръвь далечъ не е тѣй ценна като Джрафовата, но поне дводневното стоеене и дебнене низъ каменака, при жажда, умора и убийствено нетърпение, нѣмаше да отиде съвсемъ на вѣтъра. Абдумана сега вече даваше право на Кице.

— Наистина, Джрафъ би си отмѣстилъ съ кръвъта на десетъ русиловци, но това би вразумило селяните и би ги заставило, може би, да ни извикатъ сами за да премахнемъ Джрафа дори и вѣтре въ селото.

Но най-уязвенъ отъ всички се чувствуваше дъдо Яндре. Въ всъки въпросъ на другаритѣ, въ всъко любопитство около подробностите той бъше наклоненъ да вижда упрѣкъ, отправенъ лично къмъ него. Азъ разбирахъ напълно мжката му и се стараяхъ да го успокоя. Колчемъ си спомняше за поведението на двамата русиловци, той скръцваше съ зжби и мънкаше обикновенитѣ си думи:

— Батакчии! Шо кье имъ правишъ!

А Коста?

Той все пакъ бѣ по-спокоенъ отъ всички други, защото върваше, че господъ по свои, неизвестни намъ съобразения е отложилъ наказанието на Джафера, като е помрачилъ разума на русиловци. Но той съвсемъ не го е простиъ и кръвникътъ-бегъ, кога да е, ще заплати съ главата си за извършениетѣ злодейства.

И той е правъ: кога да е Джаферъ ще бѫде убитъ, освенъ ако... умре отъ собствена смърть.

XXIV.

Чеганска планина,
11 априлъ.

Великденъ наближава.

Великденъ!

Лани той нищо не говорѣше на сърдцето ми. Посрещнахъ го и изпратихъ равнодушно, прекарахъ го почти въ скуча. Въ скуча, защото заедно съ катадневния трудъ трѣбаше да спре и всѣка комитетска работа, докато хората се наядатъ и навеселятъ. Сега сме ужъ отшелници-комити, а другаритѣ ми сѫ обзети отъ предпразнични трепети, на които не съмъ чуждъ и азъ.

Где ще прекараме великдена? Тоя въпросъ ни занимава сериозно, макаръ че още цѣла седмица ни дѣли отъ празника. Да, Великденъ е сега и за насъ. И намъ се иска да се вредимъ между празднуващите, да не правимъ изключение.

Абдурамана предложи своето село — Пътеле. Тамъ и безъ това ни предстои едно отиване. Ние ще си починемъ нѣколко дена низъ чеганския и сетинския балканъ и ще гледдаме после отиването въ селото да се съвпадне случайно съ празника.

*

Три дни, какъ живѣемъ само за насъ. За да минава денътъ по-разнообразно, избрахме за бивакъ една залесена стръмнина надъ Островското езеро. Край брѣга, подъ самия подплесъ, минава шосето и желѣзниятъ путь. Мѣстото е съвсемъ неудобно за лежене и седене, но за това, невидими въ нашите легала, пригответи отъ зелена шума, ние можемъ да съзерцаваме езерото и срещнитъ спускове на Негушката планина и да наблюдаваме съ бинокълъ, отъ зарань до вечеръ, движението по шосето.

Презъ дения другаритѣ пушатъ, спятъ, дъвчатъ хлѣбъ и сирене, или се любуватъ на рѣдката картина. Всѣки е избрали място удобно за легало, за това сме раздалечени, и цѣлиятъ денъ минава, безъ да размѣнимъ дума.

Азъ съзерцавамъ съ часове трептението на вълните и заплувалитѣ по тѣхъ лодки, или следя движението на облацитѣ, които капризно се преобразяватъ въ най-чудати предмети и животни, залутани низъ бездѣнното небе. Когато съзерцанието ми омръзне, разгръщамъ нѣколкото стари броеве отъ „На Оржие!“ и ги препрочитамъ, не зная вече кой путь, но не отъ любопитство или за куражъ, а защото отдѣлни фрази се откъждватъ отъ цѣлото и ми внушаватъ най-разнообразни размишления и мечти. Спомене се нѣйде, напримѣръ, за французската революция, азъ се връщамъ единъ вѣкъ назадъ и предъ мене се изреждатъ Робеспиеръ, Маратъ, гилотината, шествието на Наполеоновите армии — всички фигури и събития, които познавамъ.

Понѣкога една сбъркана или зачеркната дума ме пренася въ Битоля, въ стаичката, гдето нощно време, при снишена лампа, преписвачътъ бѣрза да доизкара статиитѣ, после прекарва листовете по лепливата гладка площъ на хектографа, после ги вдига, любува се на текста и ги трупа единъ върху другъ.

Срещна ли нѣгде името на познатъ градъ или село, пренасямъ се веднага тамъ, виждамъ се съ познатитѣ си, приказвамъ съ тѣхъ, вършимъ наново, каквото сме нѣкога вършили. . .

Оставамъ „На Оржие!“ и отвръзвамъ купчината броеве на цариградския вестникъ „Вѣсти“, съ които ме бѣ снабдилъ островскиятъ учителъ. Прочитамъ на първата страница

Писма и изповѣди на единъ четникъ.

„Политическия прегледъ“, научавамъ, какво става въ Китай, на Филипините и въ Унгарския парламентъ, после обръщамъ хрониката, гдео въ всѣко антрефиile има и по една титла: „Негово Императорско Величество Султана“, „Негово Високо Превъзходителство Солунския валия“, „Негово Благородие Ресенскиятъ мюдюринъ“, „Негово Високо Преосвещенство“ еди кой митрополитъ... И си спомнямъ, че и азъ тъпча царска земя, че и тая урва, на която седимъ, принадлежи на „Негово Императорско Величество“, че още има българи, които не могатъ да споменатъ името на султана безъ да прибавятъ Негово Императорско Величество. И ми става нѣкакъ чудно и страшно. И ми се струва за минута, че нашитѣ усилия да разрушимъ турското царство сѫсуетни, щомъ султанътъ свободно си ходи всѣки петъкъ на селямлъка...

Но поглеждамъ случајно моите нови шарени чорапи и ми се вестяватъ дветѣ воденски учителки, усмихвамъ имъ се и имъ заприказвамъ, а тѣ наблюдаватъ съ любопитство въоржжението ми, арнаутската носия, цървулиятѣ ми. Тѣ сѫ мили, мили, и азъ ги прегръщамъ и дветѣ, както бихъ прегрънналъ сестра си. Но дветѣ учителки незабелязано изчезватъ всрѣдъ многото образи и спомени за солунските години. Тогава лѣгамъ на гърбъ, загледвамъ се въ нѣкоя буква и прекарвамъ цѣли часове въ гимназията и въ пансиона.

Студени нощи и топли дни. Щомъ се свечери, ние напускаме бивака и заскитваме низъ гората, за да раздвижимъ мускулитѣ си и се постоплимъ.

Абдурамана познава много добре тия места. Първата вечеръ той ни заведе въ една овчарска колиба, гдео изсърбахме едно котле попара отъ прѣсно млѣко. Другата вечеръ попаднахме въ праздна кошара, гдео накладохме огнь и преспахме.

Сутринъ се връщаме все на сѫщата стрѣмнина, промѣняме бивака, но пазимъ да не изгубимъ хубавата гледка. Где другаде ще намѣримъ езеро, желѣзница, шосе?

Вчера имахме априлски денъ съ юнска горещина. Уморенъ отъ писане и мечти, обтегнахъ се и се помжчихъ да задрѣмя. Дрѣмѣха и всички други, освенъ часовоя. Счу ми се далечно откъслечно дрънкане на звѣнци. Сепнахъ се. Жаж-

да горѣше гърлото ми. Презъ клонетѣ на дветѣ джбчета слънцето съ спонъ лжчи приличаше главата ми. Часовоятъ, усмихнатъ, ми направи знакъ да се спотая. Задъ мене зашумолѣ. Обърнахъ се: една козя глава бѣше надникнала въ легалото ми.

— Азъ имамъ гостенка! пошепнахъ на дѣдо Яндре и посочихъ животното, което, изненадано отъ откритието си, продължаваше да ме гледа втренчено.

Посегнахъ да го хвана, но то изблѣя и припна изъ гората.

Изведнаjъ часовоятъ доби сериозенъ видъ и ни направи знакъ да се спотаемъ. Нѣколко талиги излѣзоха изъ завоя. Чу се гласъ на турско маане. Показаха се и войници — единъ, двама, трима — много. Тѣ вѣрвѣха лениво и безъ редъ по шосето. Нѣкои бѣха си съблѣкли курткитѣ и отдалече се червенѣеха яркитѣ имъ ризи. Раздаде се изстрелъ. Кице, когото турската пѣсень и гльчката отъ шосето не можаха да разбудятъ, подскочи и се залови за пушката.

— Шштъ! извика му дѣдо Яндре, посочи му шосето и се изсмѣ.

Кице изгледа алябашкото шествие и почна да се прицелва въ него, въобразявайки си, че постила шосето съ турски трупове. Примѣра му се последва и отъ други, и ние влѣзохме въ въображаемо сражение.

Гърмежитѣ зачестиха. Турцитѣ гърмѣха въ въздуха и изпровождаха всѣки изстрелъ съ яростни викове. А ние продължавахме спокойно да се целимъ въ тѣхъ. Репетиция не преднамѣreno направена. Кой ли денъ ще дадемъ и самото представление?

XXV.

Маркови кули,
17 априлъ.

Съвпадението се нагласи така, че на велики петъкъ влѣзохме въ Пътеле.

Презъ нощта срещу недѣля бодърствувахме заедно съ всички и дочакахме часа, когато се разнесе, всрѣдъ нощната тишина, звѣнътъ на селската камбана. Отъ нашите прозорци наблюдавахме бѣрзашитѣ по улицата богомолци съ запалени свѣщи въ ржка. На стълбата посрещнахме домакините и се поздравихме съ Христосъ възкресе. Наредихме се после, заедно съ цѣлото домочадие, на тѣржествената трапеза. Чукнахме се съ червени яйца и пакъ се поздравихме. И после легнахме да спимъ, порадвали се на всичко това, колкото и децата на нашия домакинъ.

Презъ деня се изредиха на честито всички по-добри работници. Тѣ смѣкватъ на прага кундурийтѣ си, пристижпватъ къмъ насъ съ сложени на гърдитѣ ржце и съ дѣлбокъ поклонъ се ржкуватъ, какатъ Христосъ възкресе и ни раздаватъ червени яйца. Поне днесъ стражаритѣ и войниците не могатъ нищо да подозратъ: цѣлото село е плѣпнало по гости.

Възползувахме се отъ общото раздвижване за да свикаме, веднага следъ второто възкресение, ограничено събрание, въ което да подгответъ избора на управително тѣло и да разхвѣрлимъ членски вноски и волни помощи.

Втория денъ гостувахме у чорбаджията бай Пѣйо. Неговата кѫща е двоетажна, градска. Самъ той е на почить у стражаритѣ и кехаитѣ, които презъ голѣмитѣ празници му идваватъ на гости. Тая година тѣ едва ли ще направятъ изключение. Ние се прибрахме въ една по-отстранена стая. Върху очакванитѣ гости се изсипаха не малко псуви. Заведе се малъкъ споръ, дали вратата да бѫде заключена или отключена. И се реши да се остави отключена: ако стане нужда, ще трѣбва ненадейно да се хвѣрлимъ върху турските гости безъ да устѣятъ нищо войниците отъ селото. Това е войводското мнение на дѣдо Яндре, който е увѣренъ, че само видѣтъ ни ще ги изплаши, и ние ще успѣемъ да ги изловимъ и навържемъ безъ да пукне пушка.

Стжпки се чуха по стълбата, а бай Пъйо завика отъ корирода:

— Буюрунузъ, ефендилеръ, буюрунузъ!

И шумътъ на стжпкитѣ, заедно съ смѣхове и недочути турски думи се изгубиха къмъ приемната стая.

АЗъ нѣма да забравя това положение въ недалечно съседство съ турскитѣ гости. Неудържимата кашлица на Абдурамана и комедиитѣ на Кице внесоха голѣмъ комизъмъ въ това положение, което твърде лесно можеше да стане кърваво и трагично. Абдурамана, зачервенѣлъ отъ напъване да задуши кашлицата си, а Кице го имитира и си дава видъ, че ей-сега ще се изкашле гърмогласно заедно съ Абдурамана, и веднага пакъ става пресериозенъ. А дѣдо Яндре ту се разтревожи, ту се зарази отъ общата веселостъ, която съперничи съ веселостта на турскитѣ гости.

Гостите настанаха и това ни струва нови усилия, докато въдворимъ мъртва тишина. Подиръ малко посрещнахме бай Пъя съ буря отъ смѣхове. Той тържествуваше, че му се отадде отлично тая коварна роля — да има като гости въ кѫщата си чаушина, старшия стражаръ, двамата кехаи-арнаути, наредъ съ комититѣ. Като по чудо, кашлицата престана да напъва Абдурамана.

*

Изпратихме въ Пътеле и тритѣ великденски дена. Определената програма за работа бѣ изпълнена точно и гладко. За това спомогна и празничното настроение, което правѣше обложенитѣ селяни по-примирителни и щедри. Отъ съображения на предпазливостъ и на приличие, благоразсѫдихме да освободимъ вече пътелейци отъ грижи около насть.

Околността на Пътеле е гола и равна, но на северо-западъ, надъ самото езеро, се издигатъ високите скали Маркови кули, които до нѣйде напомнятъ прилепските. Пътът до подножието е полегата плоскостъ, покрита съ разхвърленъ каменакъ. Мжчно се крачи по такива мяста въ беззвездна ноќь, а особено подиръ четиридневно седене и великденски гощавки. Изкачването по стръмнината ни напомни лутаницата около Месимеръ. Камъни се търкалятъ, на всѣки нѣколко крачки спираме за да си поемемъ дъха и тишината се пълни съ неприятната музика на рѣзко, прѣкъждано тракане.

Ужъ сме вече на самия върхъ, а не виждаме ни поле, ни небе, ни езеро, нито дори свѣтлинитѣ на Пътеле. Събрани сме въ купъ, а не можемъ да различимъ силуетигъ си. А студъ януарски. Дрехитѣ ни сѫ заледени, зѣбятѣ тракатъ. Нѣкои потичаха низъ тѣмнината за да се стоплятъ, но куриерътъ ги предупреди, че подъ насъ сѫ вратоломни урви. Дѣдо Яндре съобрази, че можемъ да си стѣкнемъ огнецъ: мъглата е много гѣста и нѣма да ни издаде. Пипнешкомъ на събрахме малко съчки изъ каменацийтѣ. Малкитѣ слаби памъчета замираха на две крачки отъ насъ. И езерото, и полето бѣха сѣкашъ потънали неизвестно кѫде.

Поглеждаме часовницитѣ. Провѣряваме ги — работятъ като винаги, стрелкитѣ сочатъ едни и сѫщи цифри. Възможно ли е? Капризна игра или грѣшка на природата е това? Защо днесъ е тъй много закъснѣлъ денътъ?

Насѣдахме около огънчето. Умислени предъ тайнствена нѣкаква загадка и все пакъ увѣрени, че свѣтлината ще победи, ние мѣлчаливо се взирате по посока къмъ изтокъ. И ето денътъ си преправя една полуопрозрачна пжтека всрѣдъ черната мъгла. Пжтеката постепенно се шири и побѣлява. Снопъ лжчи на нѣкакъвъ гигантски прожекторъ разкъжва гѣсто напластената маса и дѣлбоко-дѣлбоко подъ насъ лъсва микроскопично езерце. Вторъ снопъ пада откѫде Острово — лъсва второ езерце. Трето, четвърто... Многото езерца плувнали низъ черната бездна, постепенно се ширятъ, масивнитѣ стѣлпове мъгла ставатъ прозрачни, раздвижватъ се и се пилѣятъ. Невидимъ вълшебникъ капризно играе съ натрупаната маса и съчетава върху тѣмния фонъ на езерото всѣка-кви цвѣтове и линии въ неизразимо живописенъ безпорядъкъ.

Ние се виждаме въ върха на страховито настрѣхнала канара, между огромни влажни камъни, наподобяващи нержкотворни кули. Множеството малки езерца сѫ слѣти вече въ едно — познатото Островско езеро. Само тукъ-таме надъ водата треперятъ още голѣми сребърно-бѣли кѣлба.

Слѣнце! Ето го, покачено изведенажъ високо, възвѣржествувало надъ тѣмата, помело всѣкакви петна отъ опънатата лъснала покривка на езерото! Студено и влажно е още въ нашите каменаци, но то скоро ще ги напече — ще ни изсухи и стопли.

Колко сме честити, Маня! За нась, природата пази най-прелестните си тайни, само за нась играе най-вълшебно съ шарките на своята палитра и ни рисува мимолетни, отъ никого невидени още картини.

XXVI.

Железнопожтенъ кантонъ №...
18 априль.

Ние се радваме на рѣдката привилегия да мѣнимъ всѣка нощ или презъ нощъ стрѣхата си, но никога не ми е идвало на умъ, че ще ни се случи да бивакуваме въ железнопожтенъ кантонъ.

Да, ние сме настанени въ малкото компанско зданийце, което кокетно се издига всрѣдъ полето, между селата Баница и Цѣрово.

Азъ обяснявамъ на дѣдо Яндре — негласното примирие между нась продължава, станали сме дори твърде внимателни единъ къмъ другъ — азъ му обяснявамъ, че сега се намираме въ чужда територия и подъ чуждо, европейско покровителство:

— Това значи, че турцитѣ, и да ни усѣтятъ, пакъ нѣма да ни нападнатъ.

Но дѣдо Яндре не е толкова простъ. Той хитро ми отговаря: щомъ е така, ние можешъ и денемъ да се движимъ все по релсите...

Кантонерътъ бай Петъръ се смѣе и клати глава. Иска да ни каже: „Да, на тоя акълъ лежете вие“.

— Ти знаешъ ли, бай Петре, съ каква работа ще ви натовари комитетътъ васъ, кантонеритѣ, когато се обяви въстание? Недалеко отъ твоя кантонъ ще се устрои взривъ. Щомъ се покаже тренътъ, ти ще дадешъ знакъ, че линията е свободна, и подиръ малко влакътъ, заедно съ цѣлия аскеръ въ него, ще полети въ въздуха. Представи си: самъ ти — само единъ човѣкъ! ще унищожишъ стотини и хиляди читаци.

— Камо тоя господъ! Нека само дойде това време! въздиша компанскиятъ служащъ.

Полицейскиятъ въ Суровичево често го запитвалъ, дали не е срѣщащъ комити по полето. А чехътъ Францъ Микула,

бонъ-майсторъ по линията въ тоя участъкъ, всички денъ, пропърявайки съ дрезината си пътя, смигвалъ му добродушно:

— Дяволе! Какво правятъ нашиятъ? Да кажешъ на Марко много здраве отъ бонъ-майстора Францъ Микула.

Ние получаваме често поздрави отъ тоя чехъ, за когото съ комити всички по-събудени българи. За това той си служи безогледно съ всички. Най-много той поздравява Кице, Дине Клюсовъ и Абдурамана, които познава и лично, още като легални. Ние полюбопитствувахме да видимъ лицето на тия добъръ чехъ, който тъй често си спомня за нась и, както ни увъряватъ, твърде често подигравалъ въ лицето имъ турцитъ и ги плашилъ съ комититъ. Бай Петъръ ни предупреди съ време, и отъ единственото прозорче можахме да зърнемъ отдалечаващия се профилъ на единъ червендалестъ пъленъ мажъ съ хубава руса брада, съ високи ботуши и съ каскетъ на главата.

Днесъ бонъ-майсторътъ само смигналъ на кантонера, комуго станало тъй неловко, че насмалко не се издалъ.

Часовой ни е само бай Петъръ. Той следи движението по шосето и ни предупреждава за наближаването на всички влакъ, като ни препоръчва тишина и внимание. И има право. Безопасенъ, защото мъжно може да бъде подозрънъ като скривалище на комити, нашиятъ таванъ може да стане твърде неудобенъ и опасенъ, ако ни биха открили.

Предназначено за съвсемъ други цели, обиталището ни има още и това неудобство, че не ни позволява да стоимъ прави. Едно неудобство, което само ни забавлява. Нѣкои другари ходятъ на четири крака и имитиратъ разни животни. Кице е напълно въ стихията си.

*

Слънцето запече и таванътъ се нагорещи като пещъ. Всички по свое му гледаше сега да убие скуката.

Влѣзе бай Петъръ съ видъ тайнственъ и важенъ, като на конспираторъ, и ми предаде писмо, донесено съ куриеръ отъ Пътеле. Писано съ мастиленъ моливъ върху бѣло ново хасе — разбрахъ че е отъ окръжния. Всички настаниха и образуваха около мене колело. Писмото носѣше стара дата и бѣ адресирано за брата Марко, но чакало ни бѣше до днесъ, защото селяните въ полето бѣха изгубили дирята на адресанта, а ние се скитахме низъ Воденско.

Издръпнахъ още при първия редове и казахъ съ разтреперенъ гласъ:

— Чуйте, какво пишатъ отъ Битоля:

„На 25 м. месецъ, празника Благовещение, прилепскиятъ войвода Методи Патчевъ е билъ предаденъ отъ кмета на с. Кадино-село и заграденъ въ една кула. Отъ Прилепъ и Битоля се стекла войска, на брой повече отъ 500 души, пехота и кавалерия. Патчевъ и шесттѣ му другари сѫ се сражавали юнашки цѣли 22 часа и следъ като сѫ изстреляли всичкитѣ си патрони, за да не паднатъ живи въ ръцетѣ на врага, свършили сѫ съ самоубийство. Убититѣ и ранени турци се пресмѣтватъ на 60. Всички тукъ, безъ разлика на народностъ и вѣра, се удивляватъ на героизма и самопожертването на падналитѣ наши другари. Миръ на праха имъ!“

Хвѣрлихъ писмото, но чувствувахъ върху си приковани всичкитѣ погледи. Никой не искаше да повѣрва, че преди три седмици е станало въ Прилепско описаното събитие.

— Богъ да ги прости! произнесе тихо дѣдо Яндре.

— Богъ да ги прости! едвамъ чуто казаха и другите.

И млѣкнаха. Всѣки искаше да се отдаде на скърбъ по падналитѣ жертвии, да обгърне и преживѣе събитието въ всичкитѣ страшни подробности, които краткото описание не съдѣржаше.

Лзъ не можехъ да повѣрвамъ, че върху това бѣло хасе е описана една истинска случка съ толкова трагиченъ завършекъ.

И изправиха се предъ мене живи шесттѣ вѣрни сина на Македония, непознати менъ, но близки, колкото и другаритѣ ми отъ четата. И всрѣдъ тѣхъ надрастналата ги фигура на Патчевъ. Страшниятъ терористъ, който всрѣдъ бѣль день предъ самия правителственъ домъ въ Охридъ повали гъркоманина-шпионинъ Гърданъ. Въ празнични дни ние гимнастите отивахме да го навестяваме въ Битолския затворъ, за да почувствува отблизу силата на затворения въ клетка лъвъ, несломимата бодростъ, която се криеше задъ неговата постоянна блага усмивка на щастливецъ. Единъ по единъ се събираха народните металици за да образуватъ шепата жѣтици, нужни за да се подкупи сѫдѣтъ и да се освободи скѫпиятъ затворникъ. Преди четири месеца, когато, напустналь Марковата чета, бѣрзаше къмъ Прилепско за да заеме вой-

водския си постъ, ние другарувахме денъ-два въ Битоля и на прощаване се прегърнахме и целунахме крепко, защото пътищата ни се разделяха и бяха пълни съ неизвестност.

И тоя човекъ, който чудно съчетаваше въ себе си външната кротост и благост съ могъществото на духа и който бе пред назначенъ за големи дѣла, свърши толкова рано! Възможно ли е? . . .

Да, на бѣлото хасе е написанъ не измисленъ разказъ, за да потресе нѣкого, а истинска случка, която намъ поне нѣма защо да се вижда странна. Предателство. . . Пехота и кавалерия. . . Викове и пукотъ. . . Какво необикновено въ това? Повелението на сѫдбата е постигнало Патчева по-скоро, отколкото други. Необикновено прекрасното е въ завършека: всички куршуми за врага и по единъ за себе! Седъмтѣ жертви изчезватъ между хиладйтѣ други. Бледнѣятъ теглата на живите роби. Израства единъ — величавиятъ, непостижимиятъ подвигъ! Подвигътъ на победата надъ смъртъта — заветътъ на Гоце, изпълненъ отъ Патчева и другаритѣ му!

Нека Битоля и цѣлиятъ свѣтъ се удивляватъ!

Рицаритѣ на смъртъта сѫ достойни за удивление!

Презъ дѣлгото мѣлчание другаритѣ ми изпитаха сѫщите промѣнливи чувства. Примириха се и тѣ съ станалото. И въ тѣхнитѣ души скрѣбъта поотстѣжи, за да стори място на удивленietо предъ подвига. И ето, събрани пакъ въ купъ, ние си шепнемъ.

Какъ тѣ не сѫ направили презъ нощта опитъ да разкссатъ неприятелския обръжъ, щомъ сражението продължило цѣли двадесет и два часа? Отдѣлни четници, сигурно, се биха спасили. Би се спасиль единъ макаръ, колкото да разправя за станалото въ Кадино-село. . .

Дѣдо Яндре подхвърля, сѣкашъ за себе си, такива мисли. Това е небивало: всички да се самоубиятъ! Той не помни такова нѣщо.

Да, това е небивало, но е вече станало. Не оцѣлѣлъ ни единъ, всички заедно, свързани съ вѣчната прегрѣдка на смъртъта. Обсѫждали ли сѫ тѣ въ своята гробница-кула възможностите за спасение или сѫ мислили само, какъ по-достойно да умратъ? Ние знаемъ днесъ само това, че тѣ сѫ написали по-красиво отъ всички други своята страничка въ книгата на страдалната и героична родина.

Кице говори само за Патчева. Колко бъше той веселъ при нась! Той все си тананикаше нѣкоя пѣсень. А патронитѣ му винаги свѣтѣха! Бедниятъ Патчевъ! . . .

Заникътъ хвърля слаби отблъсъци презъ прозореца. Млѣкнаха пакъ всички. Сегизъ-тогизъ по стълбата се чуватъ познати стжпки, на вратата се показва бай Петъръ. Той се взира неспокоенъ въ нась, — съща се, че писмото ни е съобщило нѣщо тѣжно, страшно, може би. Но никой не обръща внимание на него. И той слиза безшумно за да се яви подиръ малко пакъ.

Здрачава се. Въ тавана става тѣжно и страшно. Тѣмнината се изправя вече вѣтре като заканваща се сѣнка.

XXVII.

Екши-Сулийската кория,
21 априлъ.

Дз не помня по-тягостенъ походъ отъ тоя между кантона и Екши-Су. Разстоянието е малко, но нась ни гнетѣше тѣга, въ която се примѣсваше и единъ необяснимъ страхъ. Безъ предупреждение спазвахме всички правила въ движението си. Никакво шушукане или покашлюване не наруши тишината. Всѣки бѣ пленикъ на своята мѫчителна мисъль. Предводителствуваше ни съкашъ не дѣдо Яндре, а самата сѣнка на смъртъта.

Въ Екши-Су ни чакаше Марко. Той ни посрещна съ високъ смѣхъ. Разбрахъ, че се смѣе за твърде трагичното описание на месимерската свада, което бѣхъ му изпратилъ. Зле ми прозвуча и ме раздразни тоя смѣхъ:

— Научи ли за Патчева?

Узналъ по-рано отъ нась за Кадино-селската случка, той бѣше вече оплакалъ жертвите. Смѣхътъ замръзна на устнитѣ му. Той глухо ми отговори:

— Какво да се прави? Тѣмъ пѣкъ е било писано да умрать отъ свой куршумъ въ една кула. . .

Дѣзъ разбрахъ смисъла на тия многозначителни думи. Болката у Марко бѣ се притискала по-рано, и по-рано отъ мене той бѣ видѣлъ въ сѫдбата на Патчева едно предопредѣление общо за всички ни. Но нимѣ трѣбаше да загине Патчевъ, за да си спомня за това?

Мълчаливо се разбрахме и подиръ кратка пауза всъки можеше вече да говори спокойно за преживѣното презъ време на раздѣлата.

*

Марко е посетилъ повечето наши планински села къмъ юго-изтокъ, срещналъ се е и съ другаритѣ отъ Костурско.

Познатигѣ тамошни водители, които зимъсъ бѣха събрани около Дѣлчева въ Загоричани, вече сѫ намалѣли съ единъ. Кузо Стефовъ е изпреварилъ Патчева, но е свършилъ като него — отъ собственъ куршумъ.

Не безъ възмущение ми предава Марко тая история, която би могла да послужи като прекрасенъ сюжетъ за героиченъ романъ.

Кузо бѣше единъ отъ най-любвеобилните гимназисти въ Солунъ. Като такъвъ той се славѣше после и въ Костурско. Преди две години, когато като седмокласници обикаляхме съ Трифона низъ Костурско, заварихме Кузо учителъ въ градеца Хрупища и го ублажавахме за неговата другарка, едно много младо, русокосо момиче отъ Битоля, хубаво и свежо. Още тогава въ неговите мѣжки гърди на революционеръ тупаше сърдце на възторженъ любовникъ. Жаждата за борба се сливаше съ любовните копнежи въ една стихия, която пълнише и осмисляше живота му. Другарските увещания и соченитѣ примѣри се оказаха без силни да присадятъ у Кузо аскетически навици. За това другаритѣ мълчаливо го осажддаха и донѣйде странѣха отъ него.

Следъ като замина Дѣлчевъ, на Кузо се повѣри североизточната част на Костурско — Пополето. Въ района му спадаше и село Шестеово, гдето сега учителствуваше русокосото момиче, негова годеница вече. Трѣбва да се повѣрва на костурскиятѣ другари, че Кузо посещавалъ Шестеово по-често отъ другитѣ села и отколкото организационната работа е изисквала.

На 11 февруари, когато подиръ полунощ е напушталъ Шестеово, Кузо се натъкналъ на потера. Той се задръстилъ задъ зидовете край селото и два часа юнашки се защищавалъ противъ нѣколко десетки войници. Четата повалила шестъ души, а изгубила само единъ. Петимата Кузови другари се измѣкнали и заловили планината. На зазоряване Кузо, раненъ тежко, се заврналъ обратно въ дома, гдето билъ

прекаралъ блажената частъ на тая своя последна нощ. Предусътилъ смъртъта, той отишель да я приеме въ прегрждкитѣ на тая, която е обичаль толкова, колкото и народния идеалъ.

Ние нѣма никога да узнаемъ думитѣ, които сѫ се размѣнили между любещата девойка, която цѣли два часа подиръ раздѣлата, е слушала съ примрѣло сърдце зловѣщата пѣсень на куршумитѣ, и ранения войвода, изнемогналъ отъ изтеклата кръвь, отъ-умора и отъ вълнения.

Вразитѣ тръгнали по кървавата дира, обсадили последното убѣжище на Кузо и възобновили стрелбата. Тогава учителката, въ единъ поривъ на нѣжност и на отчаяние, ужасена отъ срещата съ дивитѣ обсадители, която сигурно се е мѣрнала предъ очитѣ ѝ, се хвѣрлиха на шията на своя безпомощенъ любовникъ и — споредъ мѣлвата — извикала:

— Мили, мили, на кого ме оставяшъ?

— Ето на кого! отговорилъ Кузо и я повалилъ съ единъ куршумъ.

После насочилъ револвера къмъ гърдитѣ си и падналъ до окървавената снага на младата девойка. И кръвъта имъ се смѣсила. Нахълталитѣ въ стаята турци се стѣписали предъ зрелището на дветѣ мъртви тѣла, потънали въ локва кръвь.

Издѣхнали съ щастливата мисъль, че оставатъ нераздѣлни, Кузо и Василка почиватъ сега единъ до другъ въ Шестеовското гробище.

Наредъ съ тѣхъ лежи и загиналиятъ въ сѫщата схватка Кузовъ другаръ Накито, най-младиятъ и най-гиздавиятъ между всички костурски четници. И той бѣ любвеобиленъ като войводата си. Видѣхъ го зимъсъ въ Загоричани и му се любувахъ като на изящна картина. Строенъ, съ детско още голобрado лице, той бѣ възхитителенъ въ бѣлата кокетна фустанела. И не напразно е пленивалъ селските хубавици навредъ, гдето се е показвалъ.

Дѣлъ оплаквамъ жертвите на дѣлга и на любовъта и нѣмамъ сърдце да осаждамъ Стефова, както правятъ другитѣ. Не бихъ го осажддалъ дори, ако, поради станалото въ селото сражение, бѣха пострадали шестеовци. Любовъта къмъ погиналата девойка не бѣ отбила Стефова отъ пѣтя на борбата: тя го само въодушевяваше и окриляваше. Улученъ отъ вражески куршумъ, той бѣ запазилъ за себе си и за любимата

си свойте последни минути. И бъ съумѣлъ да умре красиво.

Кога да е, азъ ще отида да се поклоня на гробовете въ Шестеово.

XXVIII.

Прекопанска букा,
25 априлъ.

Марко искаше да довърши обиколката си, да посети и югозападната часть на района. И ни замъкна къмъ Кайлярско.

Тоя пътъ не ни провървѣ. Въ Ракита имаше войска, та трѣбаше да бивакуваме надъ малкото Врабческо езеро, въ една твърде рѣдка и низка джбова горица. Цѣлия день бѣхме на щрекъ, край самата горица минаваха дървари, чувахме съвсемъ отъ близу турски разговори. Презъ мършавитѣ клони съгледахме по едно време беневрецитѣ на единъ пждарь. Беневрецитѣ се движеха къмъ настъ, но — за голѣмо щастие, и наше и на притежателя имъ — измѣниха посоката си и се изгубиха.

Още по-голѣма бѣ несполучката ни въ Емборе.

Емборе е първо българско село въ Кайлярско и се слави съ ученолюбието на жителите си и съ добре уредено трикласно училище. Между всички македонски села то е дало най-много учители. Но емборяни не сѫ тѣй усърдни и къмъ революционното дѣло. Съзнанието, че Емборе и нѣ-
колко още съседни села сѫ изолирано българско островче по-
срѣдъ турско море, ги кара да странятъ отъ освободителната
борба. По случайно съвпадение, или повлияни отъ духа на
селяните, учителите, броятъ на които е значителенъ, сѫщо
не се отличаватъ съ революционенъ жаръ. На упрѣците,
които имъ се отправятъ, емборяни отговарятъ:

— Ние падаме на страна, откъснати сме. Вждре въ са-
мото село имаме турски кѫщи.

Неподатливостта на Емборе дразнѣше Марко и той се
канѣше, че непремѣнно ще го вика въ пжтя. Отиването ни
бѣ една полуизненада за селяните. Първенците имъ се явиха
при настъ неохотно. Пребледнѣли отъ страхъ, тѣ ни увѣряваха,
че сме подушени отъ мѣстните турци и ни молѣха да отло-
жимъ работата си за другъ пжтъ. Денътъ ни мина въ досадни
увещания. Вечеръта една тревога, основателна или безпри-

чинна, не зная, ни накара да отстжпимъ предъ молбитѣ имъ и да се прикриемъ въ Мурикъ-планина.

Както и Нидже, Мурикъ е богата съ хайдушки спомени. Когато на Катракя, Наумъ и другитѣ капитани е ставало тѣсно по Нидже, тѣ съ единъ усиленъ походъ съ прекосвали полето и съ се прехврляли на Мурикъ. Мурикъ е гъсто залесена, по-гиздава и съ по-разнообразна растителностъ отъ Нидже. Но тя още не е наша планина. Ние сме първите комити, които встжпваме въ недрата ѝ. Споменавана до сега въ гръцки народни пѣсни, които възпѣватъ старитѣ харамии, тя за на- предъ ще стане наша.

Веднажъ ни изкарали отъ селото си, емборяни, види се, искаха да ни отстраниятъ и отъ Мурикъ. Първия денъ се любувахме на разкошната млада зеленина. Благоуханниятѣ дъхъ на пролѣтта и студената планинска вода замѣстиха хлѣба: емборяни не изпълниха обещанието си и не се явиха. Преди да си легнатъ, нѣкои момчета опитаха, — отъ любопитство по-скоро, отколкото отъ гладъ, — мъхнатитѣ още нежни листа на букитѣ.

Втория денъ чувалътъ съ хлѣбъ отъ Ембore се чакаше още по-нетърпеливо. Часовитѣ се взираха непрекъснато по посока къмъ емборския путь. Но емборяни или ни бѣха забравили, или не смѣеха да изнесатъ отъ селото цѣлъ чувалъ хлѣбъ, или пѣкъ бѣха решили да ни изгонятъ чрезъ гладъ отъ хубавата си планина. Младитѣ буки сега съблазниха по-вече души. Числото на „тревопаснитѣ“ се увеличи. Появи се и нѣщо като роптане. Тръгналъ между групичкитѣ, за да се видя съ Марковитѣ другари, азъ слушахъ такива закани:

— Трѣбаше презъ нощта да слѣземъ нѣколцина въ селото и сами да си вземемъ хлѣбъ.

— Още по-добре сега, стига да позволи войводата. Нека имъ изкочи душата отъ страхъ, та да разбератъ тѣ, какъ се подиграватъ съ двадесетъ души четници!

— Батакции! казваше спокойно дѣдо Яндре.

А Марко оставаше невъзмутимъ. Па и роптанието замираше преди да стигне до ушитѣ му.

— Ако и тая вечеръ не се яватъ, ще имъ пиша, че ще имъ отидемъ другъ путь, а за сега ще ги зарѣжа. Азъ ще отдѣля за Ембore цѣла недѣля, но по-нататъкъ. Жално, че се изгубиха цѣли два дена.

Така ми говорѣше Марко. Два дена безъ хлѣбъ — това не бѣше особено нещастие, а просто едно изпитание за нашата издѣржливост. Марко схващаше особеното положение на Емборе посрѣдъ турскитѣ села, но му бѣше тежко, че въ борбата между страха и доблестъта, каквато сигурно ставаше въ душитѣ на тия бѣлгари, наддѣлява страхътъ. Четниците пѣкъ ги ужасяваше това, че въ Македония още се намиратъ села като Емборе. За тѣхъ емборяни бѣха нѣщо като изроди народни, и никакви особени условия не можеха да оправдаватъ страховитътъ имъ.

За пръвъ пътъ на Мурикъ Марко ме поразпита за похода ни въ Воденско и за месимерската свада. Той познаваше по-добре отъ мене своите стари другари и нищо отъ това, що му разказахъ, не го очуди.

— Зная ги добре азъ тѣхъ . . .

Това бѣ всичко, което ми каза, но азъ разбрахъ, че ние нѣма вече да ходимъ въ една чета съ дѣдо Яндре.

Нѣщо зашумолѣ въ гората. Обърнахме се. Единъ еленъ ни гледаше презъ листата съ голѣмитѣ си крѣгли очи. Забравилъ за минута, че се намираме въ чужда планина, Марко машинално посегна къмъ манлихерката си. Но еленътъ се изгуби.

— Какъвъ хубавъ кебапъ изпustnahme! каза той.

Емборяни не се явиха никакви. Ние се смѣкнахме доле и се уптихме къмъ Мокрени.

Въ това село, потънало въ зеленчукови градини и оправдавашо съ многото си води името Мокрени, ни посрещнаха съвсемъ не по емборски. Радостъта на мокренци, че ни виждатъ, киселитѣ краставички и другитѣ видове турши, които се струпаха предъ насъ около шишенцата съ ракия, ни дадоха да почувствува разликата между едното и другото село. Тукъ бие другъ пулъ — пулътъ на Костурско.

*

Втори денъ денуваме въ Прекопанска букава.

Прекопана е едно отъ най-високите села въ Македония. Върхътъ Вичъ оттука е близу, но столѣтни стройни буки и възвищения го затулятъ отъ погледитѣ ни. Вичъ е колосътъ, който дѣли нашия районъ отъ Костурския. Той е изцѣло нашъ и е и израстналъ въ въображението ми като единъ символъ. Той е свидетель на трескавия трудъ, който кипи въ

подножието му — нашъ баща, който чака решителния часъ, за да благослови дѣлото ни.

Азъ обичамъ и Нидже, но Нидже е твърде разпилѣна и необятна за окото. Смѣната на картините ѝ, мимолетни и малки, е прелестна. Тя сигурно не е лишена и отъ диво величие въ своята най-внушителна маса, тамъ, където силуетът ѝ се слива съ очертанията на Кожуха. Но това е далеко, много далеко отъ насъ, въ другъ районъ, където едва ли нѣкога ще ме призове нашата работа.

А Вичъ...

Той се отсича цѣлъ въ прозрачната мъгла. Купъ, понизки висоти, струпани около него, му служатъ за подножие. Царственъ и могъщъ, той пръковава погледа и примамва душата като мечта.

Но какъ всичко около мене се е съюзило за да го направи дори за съзерцание рѣдко достъпенъ!

Нощната тъмнина, когато сме на пътъ низъ полето, стенитѣ на гостоприемните хижи, когато денуваме по селата, разхвърлените хълмове на Нидже, когато бивакуваме оттатъкъ полето на открито, затулватъ отъ погледа ми надмѣнната глава на великана. И колчемъ пжти ми се мѣрне отнѣйде частъ отъ косматите му гърди или широкия му лобъ съ несвалената още накривена бѣла чалма, азъ почвамъ да тѣгувамъ за него:

Кога ще се изкачимъ на Вичъ?

Ето и сега мислено се издигамъ на най-високата му точка и оттамъ обгръщамъ съ погледъ три езера, островърхия Пелистеръ, Мурикъ, Нидже и Кожуха, мъглиятѣ, които застилатъ широкото Солунско поле... цѣлиятъ роденъ кръгъширъ, на който Марко и другаритѣ му неведнажъ вече сѫ се любували. И ми се иска да зарѣжемъ всѣкаква работа и да се упжтимъ право къмъ Вичъ, негонени отъ потери, нетласкани отъ никакъвъ дѣлъ, а ей тъй — само за да обгърнемъ просторитѣ, които той отъ памтивѣка съзерцава.

Кога ще се изкачимъ на Вичъ?

Марко отдавна знае моя копнежъ. Съ своите разкази за широката гледка отъ върха на Вичъ, за пълната свобода, съ която дишатъ гърдите всрѣдъ неговите самотии, за обширните зелени пасбища, където се върви низъ сочна, до ко-

лънне висока трева, за вкусния белмажъ, който приготвляватъ тамошнитѣ овчари лѣтно време, — съ всички тия разкази той е само усилилъ тоя копнежъ. Сега, когато сме тѣй близу, Марко ми обеща, че през лѣтото ще направимъ заедно единъ такъвъ излетъ, ще се откажемъ съвсемъ отъ селата и ще проживѣемъ нѣколко дена по Вичо волно и безгрижно, като вълцитѣ, мечкитѣ и овчаритѣ, които го обитаватъ.

И ми се струва, че чакъ тогава, когато посетя Вичъ, комитския Божигробъ, азъ ще получа своето кръщение като четникъ.

XXIX.

Крушоради,
30 априлъ.

Онова страшно и примамливо, за което Славко на раздѣла ми говори като за нѣщо естествено и необходимо, онова смѣтно желание, което по-после чоплѣше отъ време на време душата ми и на което се подавахъ съ сладостъ и съ страхъ, се осѫществи вече като нѣщо, наистина, естествено и необходимо. Азъ замѣстихъ напълно дѣдо Яндре, съединихъ въ себе си и дветѣ роли.

Марко не се впусна въ подробно разследване на месимерската случка, не отвори ни дума дори за нея предъ дѣдо Яндре. Изненадата на стария човѣкъ трѣбва да е била голѣма, когато Марко построи четата и взе да дѣли хората на две групи, като оставилъ мене на страна. Безъ никой нищо ди имъ каже, момчетата предугадиха, че ще има раздѣла и бѣха любопитни и възбудени. Само дѣдо Яндре и Абдурамана бѣха мълчаливи и мрачни. Тѣ предугаждаха, че месимерската свада се приключва не въ тѣхна полза, а въ полза на секретарь-агитатора. Стана ми тежко за дѣдо Яндре и се стараехъ да избѣгвамъ погледа му: страхувахъ се, да не би да ме подозре въ злорадство, каквото съвсемъ не изпитвахъ. Азъ бѣхъ се оставилъ изключително на Марко и нѣмаше никакъ да скърбя, ако мене бѣше взелъ съ себе си, а тѣхъ оставиъ сами.

Върховетѣ на величественитѣ буки сияха въ позлата. Хубавиятъ априлски денъ си отиваше.

Марко се обърна къмъ седъмтѣ момчета, събрани около мене, посочи ме за тѣхенъ началникъ и имъ препоръжа пълно повиновение.

На прощаване хората пакъ се смѣсиха. Азъ прегърнахъ дѣдо Яндре съ чувство на искрена скръбь. Искрени, безъ всѣка пристореностъ, ми прозвучаха и неговитѣ последни думи:

— Хайде, прощавай и не ми вързвай кусуръ за нищо!

Подъ насъ бучеше буенъ потокъ, едннъ отъ многото бистри и буйни потоци, които огласяватъ преколанска планина.

— Минете оттаквъ и се постройте! обърна се Марко кътъ мене.

Прегърнахъ се и съ него и минахъ съ момчетата си оттатъкъ, но бѣхъ силно развлнуванъ. Азъ знаехъ, че всички Маркови четници следятъ сега всѣко мое движение на началникъ. Безъ да се обръщамъ, чувствувахъ върху си погледитѣ на дѣдо Яндре и на Абдурамана и четѣхъ въ тѣхъ ирония и неприязнь. А момчетата ми бѣха весели: тѣхъ ги забавляваше промѣната въ живота имъ. Радваха се, разчитайки, може би, че се освобождаватъ отъ суровата строгостъ на Марко, а ме вълнуваха съ желанието си да бѫдатъ сдущени и интимни спрямо мене.

Готови за пѣтъ, обърнахме се къмъ Марковитѣ другари. Тѣ бѣха сѫщо построени и съ любопитство гледаха къмъ насъ. Размахахме ржце за последно сбогомъ, после дветѣ чети се закатериха по двата противоположни склона на планината, която тукъ носи името Жупа. Въ минутата, когато Марко, приличенъ на движеща се статуя, се скри въ тѣмните сѣнки на букака, сърдцето ми се сви отъ необяснима тѣга. Кѫде, при каква обстановка и подиръ какви ли нови приключения има да се срещнемъ пакъ съ него? И ще ли ни се удаде да се видимъ нѣкога пакъ . . .

Тия въпроси, които не бѣхъ си задалъ при първата ни раздѣла, сега оковаха въ желѣзень обръчъ мисъльта ми. Нѣкакво лошо прокобяване ли означава това, или плащамъ данъ на сантиментализма — сега, когато азъ наложително трѣбва да се отърся отъ него както и отъ всички други неудобни склонности и неджзи на своята природа?

По стжпкитѣ ми сега вървята седъмъ души, повѣрени на мене. Половината отъ района остава подъ мое ржковод-

ство. Предъ Марко, предъ окръжния, предъ цѣлата маса, сплотена въ името на идеята, и предъ себе самия, азъ съмъ подложенъ на страшенъ изпитъ. И ще го издържа, само ако убия въ себе си двойника, който ме следи, критикува и ми се киска на всѣка стѫпка. Ще го издържа, ако подражавамъ на Кице, моя сегашенъ помощникъ, за когото всичко е лесно и постигимо, който е винаги доволенъ отъ себе си, защото въ бунтовнишкото поприще влага цѣлата си — не половината само — душа. Образецътъ, който си избирамъ, е добъръ, и подражателството, което си препоръчвамъ, не тръбва да ме обижда.

Ето, още първата вечеръ азъ се предадохъ на болезнени предчувствия и съмнения. Неусътно се откъснахъ мислено отъ хората, които възвягъ подире ми. А Кице самъ мълчаливо влѣзе въ ролята на помощникъ и подвойвода. Той съ бързина и ловкость се озовава ту при предния, ту при задния патрауъл, взира се въ мрака, души, прави кратко забележки, разпорежда се. При почивките той идва при мене и ми шепне все за похода и за работата, която ни предстои. Той е възхитенъ отъ образцовия редъ и отъ мъртвата тишина, която пазимъ, той предвкусва сладостъта отъ подвигите, които ни чакатъ.

— Бжди като Кице! крещя азъ на себе си и щѣ ми се да удуша съ ржце неуловимия и вездесъжъ мой мъжителъ-двойникъ. Бжди като Кице — и ще победишъ!

*

Боевиятъ елементъ е твърде слабо застъпенъ въ честата ми. За да ме улесни, Марко отдѣли за мене все скромни и покорни момчета, а старите задържа при себе си.

При мене сѫ трима отъ неоказците: почтениятъ домакинъ Иванъ, добродушниятъ Коста съ изгорѣлото лице и Стефо, синътъ на попа. Стефо е най-интелигентниятъ ми другаръ, мълчаливъ, кротъкъ, изпълненъ съ почитъ къмъ моята ученостъ и началнишка властъ. При мене е и Траянъ отъ Каленикъ, сѫщиятъ, който преди два месеца, заедно съ сестинеца Кръсте, бѣше се присъединилъ къмъ Марко. Той е убилъ, при обучение, единъ нашъ работникъ отъ село Пополжани. Убийството се разкрило отъ властите, и убиецътъ избѣгалъ въ Добровенско при Кръсте. Имаше известни подозрения, че убийството не било случайно. Марко все се ка-

нъше да разследва случката, но четата не се приближи къмъ Каленикъ и разследването не стана. Цвѣтът на кожата, очите, косата — всичко издава у Траяна цигански произходъ. Невежественъ, много простъ, голъмъ egoистъ, той ми вдъхва антипатия. Марко ми предаде още единъ новакъ, Кръсте отъ битолското село Борешани, изпратенъ отъ Битоля и препоръченъ оттамъ като храбъръ и преданъ работникъ. Той е винаги съсрѣдоточено сериозенъ, изпълнителенъ, твърде чувствителенъ къмъ моите обноски. Вижда ми се човѣкъ съ голъмо честолюбие и скрита вътрешна сила. Имамъ и единъ Ташо. Откъснатъ не зная отъ коя чета и изпадналъ въ воденските села, той ни се предаде отъ воденци. Строенъ и снаженъ, Ташо притежава пълно четнишко облѣкло и въоръжение и една разкошна руса брада, която му струва много старания и грижи. Колкото е внушителенъ на видъ, толкова е инѣкъ бѣбривъ и суetenъ.

Подвойводскиятъ права, които си е присвоилъ Кице, както и усърдието му изобщо, ме само радватъ. Той охотно ме отмѣня въ всичко, което се отнася до воденето на четата. Обучението пъкъ предоставихъ изцѣло нему. Новото положение, при което той може напълно да се проявява и да влага енергията си въ работа, съвсемъ го преобрази. Той поизостави комедийтъ и шегитъ си, макаръ че е все тъй усмихнатъ и весель. Да го видишъ пъкъ колко е сериозенъ, когато обмислямъ съ него важни въпроси. Има, Маня, нѣщо трогателно мило у оня простъ човѣкъ, който, съзнавайки всичката си физическа и вътрешна сила, не храни неприязънъ къмъ учения и тачи въ неговото лице превъзходството на просвѣтата и на ума. Отъ благодарностъ и отъ чувство на дисциплина, Кице ми отдава предъ селяни и четници всички почитания, дѣлжими на началникъ, и е увѣренъ, че така ми доставя удоволствие Още първата вечеръ, въ Айтосъ, посетителитъ се спираха въ недоумение предъ внушителната брадата фигура на Ташо, но Кице сериозно, малко раздразненъ дори, бѣрзаше да ги оправи — „Ето войводата!“

Обноситъ на Кице спомагатъ много за послушанието и реда въ четата. Кице и Кръсте това е всичката ми боева сила. Уповавайки се на тѣхъ и на съзнателната добросъвестност на Стефо, азъ се надявамъ да се не посрамя въ случай на нужда. Трайнъ, Ташо, въпрѣки своя външенъ видъ, не

ми вдъхватъ особено довърие. Тримата неоказци пъкъ едва ли съм стреляли някога презъ живота си и отъ военно изкуство разбираятъ толкова, колкото и войводата имъ. Но подъ непосредствената команда на Кице и Кръсте тъ всички ще издържатъ изпитията, когато дойде, и ще надвиятъ първия страхъ. А това е най-важното.

XXX.

Върбени,
9 май.

Появяването ми съ отдеяна дружина въ полето изненада селяните. Тъ наистина знаеха, че съмъ най-ученъ и най-приближенъ до войводата четникъ, но едва ли съм очаквали да видятъ Марка замъстенъ отъ такова, макаръ и „много“ учено, но младо, голобрадо почти момче. Азъ зная, че съ никакво красноречие и ученостъ не бихъ могълъ да замъни за тяхъ Марко и не се стремя къмъ това. Наопаки, говоря за Марко като за върховенъ началникъ на района и давамъ да се разбере, че самъ се прекланямъ предъ неговата свѣтла личностъ.

Азъ съмъ напълно доволенъ отъ ролята си и — за пръвъ пътъ мога да ти направя това отрадно признание—отъ себе си. Никога, Маня, не съмъ живѣлъ тъй цѣлостно и пълно. Въ отношенията съ хората влагамъ всичката топлота на сърцето си и се мжча да бжда колкото мога добъръ. Азъ вече имамъ по селата своите любимици, които ме посрещнатъ като свой човѣкъ и ми изповѣдватъ най-интимните си радости и скърби. Когато е доволенъ отъ себе си, човѣкъ става по-податливъ за доброто и дори по-силенъ. И доволството ми бива толкова по-голѣмо, колкото е по-голѣмо преодолѣното премеждие. Не мога дори да си представя мжчнотия или опасностъ, която би ми вдъхнала малодушие. Когато си спомня за моето капитулиране при похода за попадийската планина, струва ми се, че не бихъ се изложилъ, ако бѣхъ си самовнушилъ повече вѣра и твърдостъ.

Идатъ наистина минути, когато всичката тая борба, въ която човѣшкиятъ животъ е въ игра, въ която смъртъта се явява като велико и свѣтло изкупление за по-достоенъ животъ на цѣло едно племе, губи за мене своя обективенъ практически смисълъ и се превръща въ забавна аrena, гдето

азъ мога чрезъ себеизучване и себеизтезание да осмислямъ съществуването си. Но това съзнание сега не е тъй мжчи-телно както преди, защото сега по-силно чувствувамъ, повече действувамъ и повече вървамъ въ себе си и въ околнитѣ си. Освенъ това сега много по-рѣдко оставамъ самъ съ себе си. За това и беседитѣ ми съ тебе станаха по-рѣдки. Живитѣ хора ме занимаватъ повече отколкото призрацитѣ и отлетѣллото минало, живитѣ хора, селянитѣ, които ме посрѣщатъ и изпращатъ съ целувка.

При походъ често се случва да забравя дружината, която водя. Често Стефо, който върви следъ мене, се приближава за да ме предупреди, че съмъ кривналъ налево или надѣсно. Случва се сѫщо да се озова въ хендекъ или да цопна въ вода, която може да се избиколи. Момчетата навѣрно ми се смѣятъ въ себе си, но и за самия мене тия отклонения и падания сѫ забавни. Защото мисълта сега е погълната не отъ моето собствено азъ, а отъ благото на хората, между които се движа. Тия хора сѫ обектът и на всичкитѣ ми сърдечни пориви.

*

Другаритѣ ми неоказци тѣжеха, че и подиръ екзекуцията на Бардака и даскала, и подиръ бѣгството на толкова хора, работитѣ въ родното имъ село не въ рвять добре. Извиканитѣ отъ тамъ работници ни посочиха нови пакостници, които всъзвали въ хората смуть и страхъ. Стефо, Иванъ и Коста тѣжеха, азъ знаехъ, не само за това; тѣ копнѣеха да се явятъ въ Неокази като комити и да повидятъ близкитѣ си.

Азъ решихъ, че пакостниците трѣбва часъ по-скоро да се сѫдятъ, да се вкаратъ въ правия путь или да се затриятъ. Неокази, което сега брои повече четници отъ всѣко друго село, трѣбва да стане, макаръ и смѣсено съ турци, едно отъ най-урденитѣ. И тогава ще го посещаваме свободно. Неоказкитѣ другари ми загатнаха за сѫщото. Но преди това тѣ се постараха да спечелятъ на страната си Кице. И Кице единъ денъ сериозно и важно ме запита, не мисля ли, че Неокази не трѣбва да остане въ сегашното си положение?

Когато преди нѣколко дни свикахъ неоказци за да обмисля съ тѣхъ изпълнението на замисления планъ, лицата имъ свѣтнаха отъ радость. Бай Коста ме отрупа съ много благословии и посегна да ми целуне ржка.

Двамата подсаждими ни освободиха отъ труда да ги заставяме по къщите имъ. Тъ се явиха сами на обяснение. На единъ ридъ, освѣтленъ отъ пълнолуние, заобиколихме поканенитѣ гости, които, подиръ кратъкъ разговоръ бидоха по даденъ мой знакъ уловени и навързани.

Походътъ бѣ пакъ дълъгъ, всенощень почти, но нѣмаше надошли рѣки, студъ, катерене по стрѣмнини. При свѣтла и прохладна пролѣтна нощъ ние сега поведохме робитѣ си къмъ предпланинитѣ на Вичъ, прекосихме полето и се сврѣхме въ негованскитѣ лески.

Употрѣбеното коварство при залавянето, мисъльта, че утре може пакъ да се пролѣе човѣшка кръвъ, бѣлгарска кръвъ, не ми струваха особени угрizенія. Оправдани — неоказците ще се върнатъ дома; осаждени — ще намѣрятъ гробовете си въ тая планина. Тъй ще стане и тъй трѣбва. Всичко трѣбва да се извѣрши спокойно, безъ участието на сърдцето — сѫщо тъй, както се налага една глоба, или се изглажда една обикновена селска разпра. Какъ бѣрзо закоравява човѣшката душа!

Разследването и разпитътъ, станали презъ деня, ме убедиха, че имаме работа не съ престѣпници отъ рода на Бардака и даскала, а съ упорити своенравници, които поради лични разпри и съревнования съ мѣстните ржководители своееволничатъ и пакостятъ. Обвиненията въ съмнителна дружба съ турци не се потвърдиха. Единиятъ, Кръсте Лъонде, младъ, набитъ брюнетъ съ голѣми блѣскави очи, описваше обвинителитѣ като некадѣрници и не криеше амбицията си за по-видна роля въ селото. Другиятъ, срѣдна възрастъ човѣкъ, бѣше ужасѣнъ отъ станалото и не му идваше на умъ да претендира за каквото и да било. Той само се молѣше за прошка.

— За такива простѣжки не се убиватъ хора. Стига имъ преживѣната мѣка. Азъ вѣрвамъ, че ще влѣзатъ въ пѣтъ, а вие? запитахъ азъ своите неоказци.

Тъ се бояха, че решението ми нѣма да се различава отъ онова, което бѣше се взело въ попадийската колиба, и въздъхнаха облегчено. Въ решителния моментъ тъ се побояха отъ човѣкоубийството: тѣхните души още не сѫ кръвясали. Не съжаляваше и Кице, че тоя пѣтъ не ще има възможностъ да прибави къмъ списъка си още единъ номеръ.

Все пакъ пленниците тръбаше да почувствуваат наказателната сила на Организацията, да се стреснатъ и да се дисциплиниратъ.

— Азъ не можахъ да се убедя, дали вие сте предателствали спрямо народа си, но и безъ това престъплението ви не е малко. Безъ да трепнете предъ многото нещастия на селото си, вие съ вашето непокорство, закани и волнодумства сте обезсърдчавали хората и сте пречили на комитета да върши своята работа. Дори наказанието на даскала и Бардака не ви е стреснало. Но вие вече се увърхихте, че не можете да излъзвете на глава съ цѣлъ народъ. На насъ се заповѣда да ви уловимъ и сѫдимъ. Ние ви разследвахме и осъдихме на смърть . . .

При тая дума Кръсте прибледнѣ. Челюстта на другаря му се изкриви. Нѣкои момчета, не знайки взетото решение, попипаха ножоветъ си, приготвиха се за ролята на палачи. Неоказците се разчувствуваха. Самъ азъ забравихъ, че това е едно срѣдство да се стреснатъ.

— Не се ли разкайвате сега, продължихъ азъ, и не ви ли е мжечно, че ще умрете отъ българска ржка като пакостници народни? Самитъ ви деца ще се срамуватъ да носятъ имената на бащите си . . .

Кръсте се разрида гласно и извика:

— Прости ни! Грѣшили сме . . .

Разплакаха се и самитъ ми другари неоказци. Коста се изстъпил предъ мене и презъ плачъ ме замоли:

— Прости ги! Ние всички те молимъ да ги простишъ.

Тѣ нѣма да ни посраниятъ.

— Ти ще ме видишъ, що човѣкъ съмъ азъ! Само ни прости! обади се пакъ Кръсте.

Коста бѣше повѣрвалъ, че ще се пролива кръвъ, но намѣсата му ми дойде тѣкмо на време. Дори и ония, които знаеха решението, се присъединиха непристорно къмъ Коста.

— Да ги простишъ. Но вие сигурни ли сте, че тѣ ще заслужатъ прошката? Отговаряте ли сами, че като се видятъ на свобода, нѣма да я каратъ пакъ по старому?

— Отговаряме! извикаха всички едновременно.

— Елате още тая вечеръ въ селото. Азъ ще ви водя, ще видите! извика Кръсте.

Има моменти, когато въ очите се вижда душата на човека, както пъсъчливото дъно на кладенчето се вижда презъ прозрачната вода. Въ очите на Кръсте, гдето блестяха некапнали сълзи, азъ прочетохъ пламенното му желание да се повърне девствено чистъ и добъръ въ живота, следъ като бъ устъпилъ леденото дихание на смъртъта. Нито минута не се поколебахъ. По-естествено и по-красиво приключване на случката не можеше да се измисли.

— Да, още тая вечеръ ще отидемъ безъ предизвестие, разчитайки само на васъ, въ Неокази. Ние ще забравимъ вашето минало, вие ще забравите, каквото сте изпитали отъ снощи насамъ, и ще станете едни отъ най-добрите ни работници.

Коста пръвъ се хвърли на шията имъ. Неоказци, четници и доскорошни пленници, се наплакаха и нацелуваха, после се дръпнаха на страна, отвориха торбите си, нагостиха се и до вечеръта не се раздѣлиха вече.

XXXI.

Върбени,
10 май.

Ние изходихме съ удивителна бързина разстоянието отъ Негованските лески до Неокази. Пленниците отъ миналата нощ сега бъха наши куриери. Кръсте искусно избиколи селото безъ да разлае кучетата отъ турската махала и ни въведе въ собствената си къща.

Въ тоя домъ, надъ който зловещо бъше прехвръкнала смъртъта, внесохме успокоение и радост. Ние въведохме изчезналия баща, съпругъ и синъ и бидохме приети като благовестници. Кръсте пъкъ едва ли е бивалъ нѣкога тъй трогателно нѣженъ къмъ своите.

Сега азъ почувствувахъ всичката висша красота на вчеращната развръзка въ негованските лески. Слушайки гласа на дълга си, ние можехме вчера да погребемъ тамъ двамата неоказци. И тогава стари родители и млада жена биха затежгували по своя изчезналъ човекъ, малки деца биха всуе чакали да се завърне милиятъ имъ татко. И кой отъ насъ, причинителите на тия страдания, щъше да се позамисли за невинните, които е наказалъ, изпълнявайки своя жестокъ дългъ?

Азъ съмъ сега по-честитъ отъ радостните домакини, които и не подозиратъ, каква ужасна напасть сѫ избѣгнали. Също като мене чувствува и другаритѣ ми неокази. особено Коста, той човѣкъ, който е нарамилъ пушка, а би му дожалѣло дори и за настжената мравка.

Изпълненъ съ бащинска гордость, Коста най-напредъ извика и ми представи домочадието си. Когато се изреждаха предъ мене всички тия деца, жени, сестри, майки, тѣгуващи по своите отложени хора и зарадвани отъ неочекваното мимолетно свидане, азъ си представихъ по-ясно отъ всѣки други путь незнайните страдания на невинните, съ които е свързана всѣка наша лична жертва предъ олтаря на борбата.

Всичко въ Неокази се свърши гладко и благополучно, макаръ и подъ самия носъ на турцитѣ. По отдѣлно и на малки групички се изредиха всички покръстени и се покръстиха не-покръстените. Покръствания, среши съ ржководителите и съ четата до сега сѫ ставали въ съседните села. Мѣстните турски кѫщи сѫ за неокази едно наказание на сѫдбата. Но поради двойното убийство и последвалите бѣгства, неокази сѫ преживѣли необикновено тревожни дни. Нашето ненадейно тайнствено появяване е паразило въображението имъ. Вълнувани отъ смѣтенъ страхъ и радостни трѣпки, тѣ идвашъ при насъ като богомолци на поклонение, което само веднажъ въ живота се удава. Тѣ се кръстятъ отъ благодарностъ къмъ бога, че ги е удостоилъ да видятъ чудото, и си отивашъ ободрени, приготвили душитѣ си за нови тревоги и жертви.

Ржководителите искаха да изцѣрятъ съ наше съдействие селото си отъ всички неджзи. И се изповѣдваха като предъ изповѣдникъ. Привечеръ тѣ ми доведоха една млада жена, прочутата и въ околните села неоказка Калешъ-Митра. Тѣ не я считатъ способна да предателствува, но ѝ се бояха, защото всичките имъ усилия да я заставятъ да скаже приятелството си съ разни богати турци, бѣха останали досега напразни.

Съ любопитство азъ чакахъ да се покаже тая селска куртизанка, която продава любовъта си на турци, „безъ да е способна да предателствува.“ Тя не знаеше, предъ кои има да се яви, та ме интересуваше първото впечатление. Единъ мигъ Митра стоя като вцепенена, но скоро се окопити, пристъпила спокойно и ни каза:

— Добре дошли!

Нейната мургавина на циганка справдава прѣкора калеша. Мургавина съкашъ излъскана съ най-тънъкъ пластъ глечь, черни голѣми очи съ две вити пиявици надъ тѣхъ, при строенъ станъ. — Митра се оказа, наистина, неочеквано пицантна изненада въ това напатено Неокази. Но когато седна на колѣне предъ мене, дръзкиятъ ѝ погледъ ми напомни погледа на развратните жени. Изкуствената червенина на бузитѣ ѝ и почернелитѣ ѝ зѣби допълниха това впечатление. Обикновена развратница, която се докарва на турски вкусъ, помислихъ си и неволно си дадохъ суровъ видъ.

— Е, ти разбра ли, предъ какви хора стоишъ?

— Е па разбрахъ.

— Ами знаешъ ли за какво сме те извикали?

— Отде да знамъ! Това е ваша работа.

— Не, това е и твоя работа, и ти сега ще я чуешъ.

— Ако я кажете...

— Ние знаемъ, че твоята кѫща е ханъ за всички турци, които минаватъ презъ Неокази, а такова нѣщо комитетъ не може да търпи. Ти срамотишъ селото, хората бѣгатъ отъ тебе като отъ чумава. Разбра ли сега?

— Сега хората бѣгатъ отъ мене, но когато бѣхъ останала сама като кукувица, безъ да познавамъ още никакви турци, пакъ никой не се сбъркваше да се отбие при мене и да ме попита, какъ съмъ, имамъ ли хлѣбъ, или не. Хората разправяха, но какво зло сѫ видѣли отъ мене? Каква пакость съмъ сторила на селото?

Гънките на устните ѝ се раздвижаха, погледътъ ѝ изгуби своята острота и се премрежи. Тя млѣкна и едва не се разрида.

Азъ се почувствувахъ обезороженъ. Имамъ ли право и властъ да я осаждамъ? Но спомнихъ си, че сѫ ми я довели за изправление и продължихъ съ всесъмъ омекналъ тонъ:

— Слушай, Митро. Ти си млада жена, християнка, а пѣкъ дружишъ и се срѣщаши съ турци. Турцитѣ сѫ наши душмани и, стига да могатъ, биха ни удавили въ капка вода. Който отъ християните е съ турцитѣ, все едно че е противъ насъ и противъ цѣлия народъ — и ние го затриваме. Знаешъ ли, кой е убилъ Бардака и даскала? Ние ги убихме, защото не сѫ слушали началството и сѫ обирали народа.

— Кой е поискалъ отъ мене нѣщо, та не съмъ го направила? Мене сега ме викатъ за пръвъ пѫтъ при васъ. . .

— Какъ ще поискатъ отъ тебе услуга, когато у тебе лѣгатъ и ставатъ турци? Хората се пазятъ отъ тебе. Отде да знаятъ, че ти нѣма да предадешъ на турските си гости всичко, каквото би научила за комитетските работи?

Митра си прехапа устните до кръвь. После избухна решително:

--- Ето ми шията. Тя е по-тѣнка отъ конецъ. Кажи да ми отсѣкатъ главата, ако нѣщо се е чуло досега за мене. Турцитѣ сѫ глупави и мога всѣкога да ви ги предамъ въ ржцетѣ. Поискалъ ли е отъ мене нѣкой такова нѣщо?

— Ние искаемъ отъ тебе друго нѣщо. Ти ще почнешъ да работишъ като другитѣ бедни жени и ще се простишъ съ твоитѣ турци. А селянитѣ нѣма вече да те избѣгватъ, ще ти помогатъ, колкото могатъ. . .

Митра горчиво се усмихна. Но азъ нѣмахъ здрава почва подъ краката си и побѣрзахъ да я изпратя, като ѝ направихъ още нѣкои предупреждения.

Дѣзъ вече знаехъ, защо селянитѣ не считатъ тая нещастна жена способна за предателство.

Изведе ни отъ Неокази и ни придружи до новия бивакъ Крѣсте, въорженъ съ собствената си пушка.

Дѣзъ бѣхъ капналъ отъ умора, впечатления и вълнения. Двамата пленници, сценитѣ въ негованските лески, триумфалното връщане въ Неокази, празникътъ въ дома на Крѣсте — всичко се преплиташе и смѣсваше въ полуслънната паметъ. И въ полуслънъ ме гледаха, ту дрѣзки, ту печално-премрежени, чернитѣ очи на Калешъ-Митра.

XXXII.

Бачъ,
12 май.

Намираме се подъ впечатлението на първата въоржжена схватка въ Леринско. Най-после, царскиятъ аскерь, който отъ две години насамъ дири усърдно и навсѣкѫде Марко-паша, е ималъ случай да се срещне лице съ лице съ него. Срещата се налагаше съ неумолимостта на орисъ. Чудно е само, че тя тѣй дѣлго се забави.

Вчера събитието се разнасяше отъ мълвата, украсено съ всъкакви прибавки. Народната фантазия постла бойното поле въ и около село Търсъе съ неприятелски трупове. Кж-сата манлихерка на Марко направила страшни опустошения въ неприятелските редове. Царскитѣ низами, ужасени отъ виковетѣ и брадитѣ на комититѣ, се пръснали като пилци низъ балкана. Страхъ и трепетъ обхваналъ турцитѣ въ Леринъ, кждето били отнесени раненитѣ и убититѣ. Каймакаминътъ поискалъ бърза помощъ отъ Битоля. . .

Последица на мръсно предателство или наложено отъ слѣпия случай, сблъскването въ Търсъе бѣ за мене едно не-желано събитие. Азъ се стараяхъ да скрия страховетѣ и тревогата си, защото ми бѣше свидно да помрача народния възторгъ. Марко не е търсилъ срещата, а е билъ откритъ и заставенъ да се отбранява, стараейки се да измъкне дружината си невредима: такава е и такава ще остане нашата роля до деня, когато сами, на чело на въоружения народъ, ще подиримъ врага и ще премъримъ силата си съ него. За сега ние можемъ да се считаме победители, когато четата прояви самоотверженостъ и ловкостъ и успѣе да се спаси безъ или съ твърде малко — въ сравнение съ неприятелските — жертви. Но дори и въ такива случаи сблъскванията все оставатъ неожелани: тѣ всъватъ разстройство въ Организацията и докарватъ много беди на населението. Марко, сигурно, не е покрилъ земята съ неприятелски трупове, керванътъ на раненитѣ и убититѣ не е билъ тъй дълъгъ. . .

Азъ не сподѣлихъ съ никого мислите си, очаквайки съ трепетъ точни сведения, които получихъ днесъ. Марко е билъ случайно откритъ въ Търсъе отъ сравнително малоброянъ аскеръ, осемдесетъ до сто души. Четата се сражавала нѣколко часа, докато едната ѝ половина се измъкнала въ висотите надъ селото, ударила неприятеля въ гърба и дала възможностъ на останалите да се изтеглятъ. Отъ турцитѣ убити осемъ души, ранени двама или трима, а отъ четата никакви жертви. Раненъ билъ въ ржката само костурскиятъ началникъ Чекаларовъ. Броятъ на убитите турци далечъ не удовлетвори, той дори разочарува, селянитѣ. Все пакъ сблъскването въ Търсъе остана и въ очите на народа като наша победа, мъничка победа, която отразява мечтаната велика победа.

Дъзъ още не съмъ ходилъ въ Търсъе, но съмъ слушалъ много за него. То е високо планинско село, гранично съ Костурско. Селяните съ бедни и отиватъ на печалба въ Гърция. Марко обича много това село, защото е едно отъ най-добре организираните и безспорно най-въоруженото въ Леринско — брои около отъ 200 пушки, които търсяни съ купули въ Тесалия и донесли сами на гръбъ при невъобразими рискове и мъки. Въ Търсъе няма непокръстени хора, жените и децата не съ по-малко предани и устърдни, отколкото мъжете, за това четниците тамъ могатъ да се движатъ по улиците и посрещдъ бъль день. Слушалъ самъ отъ Марковите другари не една романтична история отъ Търсъе, гдето нравите били малко по-леки и жените доста любвеобилни къмъ народните хора.

На Търсъе е било писано да свърже името си съ първото сражение въ нашия районъ. Дано бурята mine безъ опустошения въ него.

Кице има също своите хубави спомени отъ Търсъе, но не за тъхъ ми говори той сега. Той преживява по-силно отъ другите търсъенското събитие и е пъленъ съ догадки върху подробностите. Той искрено завижда на Марковите другари, които съ получили своето кръщение въ огъня. Напраздно азъ му обяснявахъ, че сблъскванията съ още ранни и не тръбва да ги желаемъ.

*

Предстои ни да устроимъ засада на най-върлия отъ кехаите-арнаути на село Пътеле. Той узналъ кое-що за нашите отивания тамъ, правилъ разследвания и люто се за канвалъ. Пътелейци съ разтревожени. На селото имъ, за което положихме толкова трудъ, просто не върви.

Въ Леринъ възприеха мнението ми, че кехаята тръбва да се убие, не само за да се предотвратятъ разкрития, но и за да се постреснатъ всички други, пръснати по селата кехаи и пъждари.

Околността на Пътеле прави неудобно участието на цѣлата чета, което е, впрочемъ, и ненужно. А убийството може да се извърши само на пътя между Суровичево и Пътеле. Кице знае на пръсти тия родни места и иска да се на гърби самъ съ акцията. Търсъенската слава на Марковите другари възбуди самолюбието му. Днесъ той бъде особено

настойчивъ, и азъ решихъ да не отлагамъ повече една работа, която е решена.

Още тая вечеръ Кице се отдѣля отъ четата и се настанива въ пътелейскитѣ лозя, край суровишкия пжть. И тамъ ще причака кехаята. Той иска само единъ другаръ — Стефо. Четата ще се навърта наблизу низъ планината, гдето ще дочака убийството и ще прибере двамата другари.

XXXIII.

Добровенските висоти,
14 май.

Едно бързо известие отъ Добровени, ме принуди да напустна пътелейските околности, безъ да изчакамъ края на Кицевата засада. Добровенски пратеници съ ржководителя на чело ме молѣха веднага да потегля за селото имъ. Тамъ се бѣше извѣршило едно убийство, което заплашвало да докара опасни разкрития.

Потеглихме сѫщата нощь и заранъта слънцето ни огрѣа на стрѣмните висоти надъ рѣката Църна. Сѫщия денъ ни представиха и двамата убийци, арестувани своевременно отъ селяните. Яви се и потърпевшиятъ, добре познатиятъ намъ добровенски скжперникъ Трайко, баща на убития. Бащинската скрѣбъ бѣше поизмѣнила това сурово лице, което преди два месеца бѣхъ видѣлъ обезобразено отъ злоба и инатъ. Добровенскиятъ чорбаджия искаше отъ менъ възмездие за невинно пролѣтата кръвь на сина си. Той билъ решилъ да се обѣрне къмъ турския сѫдъ, но селяните го възпрѣли. И възмездietо трѣбвало да бѫде: главитѣ на убийците. Той не признава друго заслужено наказание, освенъ кръвь за кръвь, глава за глава. За него не е важно, кой ще задоволи жаждата му за кървава отплата, — турското правосѫдие ли, или ние. Тая жажда бѣ у коравия старецъ посилна отъ скрѣбъта за загубения синъ. Тя го възбуждаше до безумие и той предвкусваше сладостъта на отмъщението.

— Бѫди спокоенъ, дѣдо! Всичко ще бѫде разследвано и виновниците ще получатъ заслуженото.

Моите думи разочаруваха стареца. Защо азъ се бавя? Какво има тукъ за разследване, когато убийците признаватъ злодѣянието си?

Настойчивостта на Трайко ме ужаси.

Убийците, двама селски младежи съ едва наболи мустаци, ме обезоржиха още при първата среща. Отговорите имъ, кратки и откровени, не оставяха какво да се разследва.

— Защо сте направили това?

— Защото той беше шпионинъ. Ние убихме единъ шпионинъ.

— А кой ви е далъ право да убивате на своя глава хората, па били тъ и шпиони?

— Убихме го... Прави съ насъ каквото искашъ.

Привечеръ една команда отъ четници и селяни, предвождана отъ едина убиецъ, се завърна съ трупа на убития, скритъ два часа далеко, въ едни стръмнини, кждето и коза не стъпва. Когато подутото тѣло, напъхано въ чувалъ, мина, на конь, край нашето търло, стариятъ баща издаде звуци, прилични на кучешко квичене, заскърца зжби и съ дигнати юмруци хукна къмъ колибата, гдето стояха двамата убийци.

— Остави ме азъ да ги заколя!

— Ти си старъ човѣкъ и не ти прилѣга да проливашъ човѣшка кръвъ. Остави всичко на насъ. Ако ние не се покажемъ справедливи и строги, има надъ насъ единъ богъ, който сѫди всички хора и никому не проща.

Недовѣрие и злоба блеснаха съ зловеща свѣтлина въ очите на стареца, който, на пѫть за колибата, се мѫчеше да се изскубне отъ ржцетъ на четницитъ. Той не издържа и се струполи на земята, ревна като раненъ звѣръ и заскуба съ прѣсти коситъ си и горската трева.

На другия денъ се извѣрши погребението, на което се стече цѣлото село. Но заржчаниятъ блѣсъкъ, студените плитки сълзи на чуждите хора и общите съболезнования, вмѣсто да пооблегчатъ мѫката на стареца, удвоиха ожесточението му. Той не се прибра въ опечалената си кѫща, а се върна и остана при насъ. Момчетата ядѣха, пиеха и спѣха, но Трайко беше отвикналъ отъ хлѣбъ, вода и сънъ. Нашиятъ апетитъ и нашето спокойствие го озлобяваха. Той седѣше все близу до мене. Ставахъ ли азъ — ставаше и той и тръгваше подире ми като сѣнка. И горящите му очи отправяха все сѫщия зловещъ и настойчивъ въпросъ: „Кога? Ти още се бавишъ? !“

Можехъ ли да се не бавя?

Писма и изповѣди на единъ четникъ.

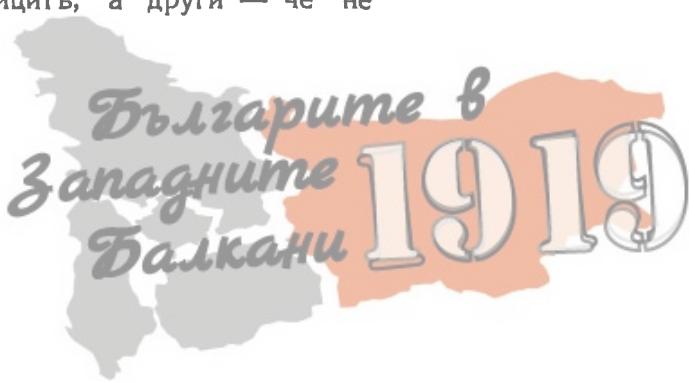

Убитиятъ не билъ, наистина, турски шпионинъ, но зи-
мъсъ, когато Трайковото скжперничество и инатъ ни устроиха
ония мжчителни сцени, синътъ държеше страната на баща
си и на края хукна да убие войводата. Отблъскващъ колкото
баща си, нараненъ въ чорбаджийското си самолюбие, той се
отнасялъ извисоко къмъ проститъ, предани работници и се
дѣлълъ отъ тѣхъ като коза отъ стадото. Къмъ тъй спече-
лената неприязнь, у селскитѣ младежи се прибавило и озло-
бление отъ лични обиди и закани. И като общъ селски и
личенъ врагъ, Марко Трайковъ загиналъ, като изпиталъ всич-
ката звѣрщина, на която е способенъ селскиятъ непосрѣд-
ственъ човѣкъ.

Всичко това стана съвсемъ ясно за мене подиръ направе-
нитѣ разследвания.

Убийцитѣ пъкъ сѫ най-буйнитѣ и предани хора въ Доб-
ровени. Убили сѫ не отъ користолюбие. Тѣхната смърть би
зарадвала само Марковия баща и никого другого въ селото.
Тѣ сѫ при това трогателно наивни и прости, — деца на при-
родата, безъ всѣко съзнание за извѣршено злодейство. За-
служава ли Трайко да се потопятъ още две семейства въ
скрѣбъ и сълзи за да се удовлетвори неговата жажда за
мъстъ? Но да се върнатъ убийцитѣ въ село ненаказани, зна-
чило би да се тласне разярениятъ старецъ къмъ една отъ
дветѣ крайности: къкъ саморазправа или къмъ турския сѫдъ.
— И аферата готова. Ржководителътъ дѣдо Божинъ и дру-
гаритѣ му треперятъ отъ тая мисъль. Тѣ мразятъ Трайка, но
се боятъ отъ него, защото го знаятъ способенъ на всичко.
Тѣ биха желали да се не умъртвятъ убийцитѣ, но и да се не
завръщатъ вече въ селото. И оставятъ на мене да намѣря
срѣдството.

Азъ мога да изпратя убийцитѣ отвѣждъ Вардаръ, въ нѣ-
кои непознати и далечни райони. Тѣ тамъ или ще загинатъ
отъ турски куршумъ, или ще преживѣятъ борбата и ще се
върнатъ единъ день дома си, изкупили съ мжки и подвизи
извѣршеното човѣкоубийство. Но ако старецътъ отгатне моята
хитростъ — той чака да види съ очите си погубването на
убийцитѣ! — и се отнесе до властъта? Тогава пъкъ азъ бихъ
билъ отговорниятъ, съ прѣстъ сочениятъ виновникъ за беди-
тѣ, които биха сполетѣли селото. И биха ме осаждали
едни, че не съмъ погубилъ убийцитѣ, а други — че не

съмъ направилъ безопасенъ самия старецъ, т. е., че не съмъ изпратилъ и него при сина му.

Не ми достигна куражъ да разреши самъ дileмата. Единъ бързъ куриеръ замина за Леринъ съ дълго писмо, въ което настояхъ да узнае мнението и на районния комитетъ. Но и куражътъ на леринци не бъше по-голъмъ. Тъмъ ми пишеха: „Постижете, както намѣрите за добре.“ Тъмъ съвсемъ не имъ бъше до убийството на Трайковия синъ. Въ писмото си споменаваха, че въ Търсъе, подиръ сблъскването, станало нѣщо страшно. Изтръпнахъ предъ тая весть и се самоукорихъ за колебанията си.

Оставилъ писмото, въ зловещитѣ очи на бащата сега прочетохъ още по-настойчиво: „Е, свърши ли се, най-после!“

На едно раззелено равнище, гдео околнитѣ скали хвърляха своите колосални сънки, всрѣдъ бѣлата ноќь, двамата вързани убийци бидоха изправени предъ четата и ржководителитѣ. Азъ ги обсипахъ съ укори за извършеното свое-волно деяние. Да видѣше сега отнѣйде, какъ злорадствно се кривѣше лицето на стареца! Неговата болка на нараненъ баща, естествениятъ му копнежъ за възмездие престанаха да ме трогватъ, защото въ огъня на очите му имаше нѣщо нездраво, нечовѣшко.

Убийцитѣ бидоха прострѣни на земята. По гърбовете и по дебелитѣ имъ меса почнаха да се сипятъ удари съ приготвенитѣ дрѣновици. И двамата понасяха мжки, безъ крѣсъци, ударитѣ. Само глухи охкания се раздаваха сегизъ-тогизъ подъ гласа на размахванитѣ тояги. Но тия охкания не дразнѣха толкова, колкото неопределимитѣ звукове, които подиръ всѣки по-сilenъ ударъ изпушташе бащата — кръвожадни звукове на звѣръ, който разкъсва жертвата си. Четниците изпълняваха не много усърдно ролята си и щадѣха наказаниетѣ. Изключение правѣше само Траянъ съ циганското лице. Той слагаше ударитѣ съ всичка сила и не безъ увлѣчение.

Неудовлетворенъ отъ зелището, Трайко изрева, грабна една тояга и взе да маха като бѣсенъ. Удряше по главата, по кръста, по краката. Убийцитѣ, почувствували разликата, изпищѣха. Отъ главата имъ шурна кръвъ, видѣтъ на която съвсемъ озвѣри стареца. Момчегата го задърпаха за косата и на сила го откъснаха.

— Така се бие! извика той запъхтенъ, съ паднала чалма, и седна на земята.

— Хайде, сега си върви въ село! казахъ му азъ, чувствуваики, че присѫтствието му ме влудява.

Изненаданъ, той ме запита съ очите си!

— Нима само толкова?

— Чу ли, старче? Ставай и си върви веднага!

— Нима само толкова?

— Върви си! Изкрешъхъ му заканително. Какво ще стане по-нататъкъ, това е наша работа.

Двама селяни приповдигнаха стареца. Въ нанесенитѣ удари той изчерпи всичкитѣ си сили. Той избухна въ сухи хълциания и се оставилъ да го понесатъ къмъ село.

XXXIV.

Надъ Църна,
16 май.

Сърдцето ми се кжса отъ тжга, Маня. Отъ частъ на частъ ме обзema бѣсна злоба противъ всички добровенци, които ме откжснаха отъ Пътеле и ме приковаха толкова дена за тия скали.

Кице е намѣрилъ гроба си на пътелейскитѣ лозя!

Стено, преживѣлъ нещастietо, е при насъ. Почекнѣлъ, изсъхналъ, изпоцапанъ, той се намира още подъ кошмарна на изпитания край Пътеле ужасъ. Ужасътъ и изнемогата сж сковали езика му. Бавно и откжслечно той отговаря на въпроситѣ ми и едвамъ сдържа сълзитѣ си.

Повече отъ самата загуба на милия човѣкъ и другарь ме мжчи жестокиятъ незаслуженъ край, който му е орисала сждбата.

Ето го предъ мене гиздавъ, юначенъ, несъкрушимъ. Той се вслушва и въ най-малкото шумолене, взира се въ всичко, което се мѣрне по пжтя. Три дни вече той чака, а кехаята не се вестява. Защо тоя турчинъ тъкмо сега е престаналъ да се движи между Суровичево и Пътеле? Предугадиль ли е нѣщо, или Аллахъ му е изпратилъ болесть, премеждие нѣкакво, за да го спаси? Нетърпението на Кице расте. Отчасть начасъ той се изправя непредпазливо, за да се взре хубаво въ задалата се фигура.

Ето го! Най-сетне, той е! Кехаята съ още единъ спътникъ, на коне. Тъ сж вече минали засадата и, препускайки бързо, отдалечили сж се на около триста крачки. Калаузътъ-пътелеецъ познава кехаята — виждалъ го е толкова пъти — и шепне:

— Той е! Той е!

Кице, изплашенъ, че жертвата може скоро да се скрие, зарадванъ, че моментътъ на подвига е ударили, дига пушката, и безъ да я прикрепи добре на рамото си, отправя първия изстрелъ. Дори Стефо не е предупреденъ, за да бъде изстрелятъ двоенъ. Кехаята и другарътъ му, разбрали, че профучалиятъ край ушитъ имъ куршумъ е отправенъ къмъ тъхъ, скачатъ отъ конетъ си, залѣгатъ и се прицелватъ по посока къмъ опасността. Увѣренъ, че е свалилъ врага, Кице веднага полита съ изтегленъ ятаганъ — нали той се заканваше да довърши отъ близу жертвата си съ ножа, който не е капризъ като пушката, съ ножа, който никога не лжже? Но мнимата жртва, заела вече позиция, посреща съ куршуми налетълия рошавъ гяуринъ. Стреля и другарътъ му. Стефо, разбралъ несполуката, присъединява се отъ своята позиция къмъ стрелбата. Пуканицата дига на кракъ войската отъ Суровичево и заптийтъ отъ Пътеле — и еднитъ, и другитъ сж толкова близу.

Кога е загиналъ Кице? Въ самото начало ли, когато е налетъль съ ножа, и опияненъ отъ мисълъта, че прибавя най-славния номеръ въ списъка на подвизитъ си? Или е изнемогналъ въ продължителната отбрана срещу надошлата паплачъ, покритъ съ рани и кръвъ? Стефо нищо не знае. Отдъленъ отъ другаря си, който бѣ литналъ нанапредъ, отстъпвайки крачка по крачка, докато скрие дирята си отъ дебнешитъ го войници, той е слушалъ, и следъ измъкването си отъ лозята, сѫщия усиленъ пукотъ. Чакъ на другия денъ той е научилъ отъ приютилиятъ го колибари, че една войводска глава била тържествено занесена въ Суровичево.

Така ли тръбаше да умре Кице? Той изгорѣ въ буйнитъ пламъци на собствения си огънъ; стана жртва на вѣрата въ своята изкусна стрелба. Дѣлото край Пътеле далечъ не бѣше целта, на която той бѣше посветилъ себе си. То бѣше мъничко, обикновено дѣло, въ сполуката на което

Кице не можеше ни минута да се съмнява. Нима той се самоотложчи отъ живота на обикновенитѣ хора, нима той се мъжеше да бѣде винаги пръвъ между първите и треперѣше дененощно надъ въоржението си само за главата на единъ турски кехая?

*

Тия болезнени мисли, скръбъта и угризението, че се отдалечихъ отъ Пътеле заради убийството на най-лошия между добровенските младежи, бързо преминаватъ.

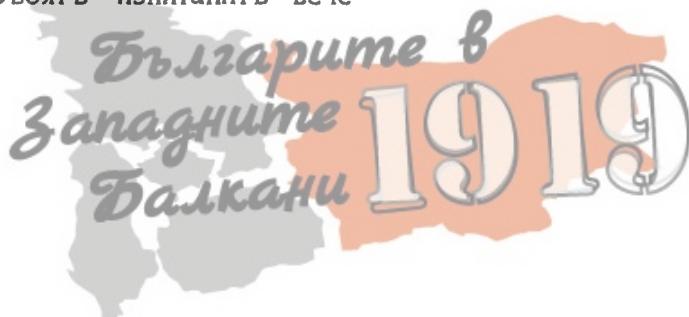
Нѣщо страшно станало въ Търсъе подиръ сражението на Марковата чета! Това страшно вече ми е известно въ най-главните си подробности.

Турцитѣ не сѫ могли да простятъ на търсяни за укривателството на четата и за осъмтѣ дадени жертви. Отправената отъ всички страни войска не е заварила въ Търсъе четата, но е заварила домакинитѣ, които я бѣха приютили и всички други селяни. Имало е побоища, заливания съ врѣла вода, горене на човѣшки тѣла съ нахежени желѣза, свестяване на примрѣли хора, за да бждатъ подложени на нови мжки, докато признаятъ, че иматъ пушки и ги предадатъ на властъта. Съ десетки навързани търсяни били изпратени въ Битоля. Всички ужаси, съ които се е запечатила въ паметъта ми Винишката афера отъ 1898, бидоха опитани въ Търсъе и дадоха сѫщия резултатъ: отнети сѫ стотина пушки — повечето отъ пушките, които притежаваше най-добре въорженото ни село въ района.

Малцина търсяни устояли на изтезанията. Твърде малцина сѫщо успѣли да избѣгатъ съ пушките си.

Турцитѣ не помнятъ такова тържество въ Леринския край. Най-комитаджийското село извадено отъ строя! Най-върлитѣ комитаджии обърнати въ безоржжно изполашено стадо! Пушки купени въ Тесалия, съ пари отъ продадени ниви и волове или събрани съ черенъ трудъ, петакъ по петакъ, сѫ минали въ ржцетѣ на тия, противъ които бѣха предназначени. Колко скжпо сѫ заплатени сложенитѣ въ Търсъе осъмь аскерски глави, — мъничката наша победа въ първото станало въ района ни сблъскване съ аскера!

А примѣрътъ на търсяни? Какъвъ отзукъ ще намѣри той въ нашите хора? Какво ще стане по другите села, ако и тамъ турцитѣ рекатъ да употребятъ изпитаните вече срѣдства?

И тъкмо сега иде несполуката въ пътейскитѣ лозя!
 Клетиятъ Кице! Дзъ нѣмамъ време да го оплача дори.
 Пушкитѣ на района, доставени съ страшни рискове и кър-
 вавъ трудъ, сж въ опасностъ!
 Буря се вие надъ главитѣ на нашитѣ живи хора! Кой
 ще мисли за умрѣлите?

XXXV.

Сетинска планина,
 19 юни.

Търсъенскитѣ ужаси и пътейската несполука като че
 не сж събития отъ вчера. Паметта вече рѣдко се спира на
 тѣхъ, а когато си ги спомни, тѣ вече не парятъ душата,
 притежана отъ изпитания и скръбъ.

Търсъенскитѣ ужаси и загубата на Кице бѣха само начало: моите тревоги не бѣха напразни. Нѣщо много по-
 страшно е потопило въ мрачно униние Леринския край.

Какво сж преживѣнитѣ вече мжки и изцѣримитѣ рани
 по снагитѣ на търсѧни, какво значатъ стотина загубени
 пушки, които могатъ да се доставятъ пакъ, какво е Кице
 предъ загубата на човѣка, който бѣ духътъ, вѣрата и силата
 на Леринско?

Надеждата и страхътъ нѣколко дена се борѣха въ мене:
 това е по-мжчително и отъ най-страшното безсъмнено не-
 щастие. Сега съмъ вече запознатъ съ фактитѣ.

Когато Стефо ми разказваше подробноститѣ върху тѣх-
 ната засада, пътейци предаваха, или бѣха вече предали,
 своите пушки на властъта. Кицевото убийство е послужило
 като добъръ поводъ за да се приложи и въ Пътеле изпита-
 на въ Търсъе метода. Но Пътеле се е покорило безъ да
 изпита предварителното мжчничество на Търсъе. Властиата
 е намѣрила въ селото нѣколцина съюзници, които сж изпол-
 зували търсъенскитѣ ужаси за да склонятъ съселянитѣ си
 къмъ мирна капитулация. И селото се спасило отъ изтезания.

Узналъ на време за новата напасть, Марко на часа
 мобилизиранъ стотина селяни и на 14 т. м. се озовашъ въ
 Пътеле. Той е бѣрзаль. Страхътъ, че пътейската слабостъ
 може да зарази и други села, желанието да покаже на малодушнитѣ, че народнитѣ пушки не сж доставени за да обога-

тъгъ турските военни складове, съ били толкова големи, щото Марко не е ималъ търпение да изчака да се присъедини и нашата чета къмъ него. Организацията е все тъй силна, както и преди. Нейните закони още не съ станали непотръбна дрила. Ако турцитъ могатъ да биятъ и изтезаватъ, за да превърнатъ народа въ безоръжно стадо, Организацията пъкъ може да вземе главата на всички свой малодушенъ членъ, който предава оръжието си. Глава за пушка !

Потерята напушта тържествуваща Пътеле и въ селото се явява Марко съ невиждана дотогазъ въоръжена комитетска сила. Главните виновници затреперватъ отъ страхъ, а нѣкои напушкатъ домовете си и избѣгватъ тайно въ Суровичево, при турцитъ. И нѣвътъ и жаждата за отплата съ тъй завладѣли цѣлото сѫщество на войводата, че той не се стрѣсва отъ предупрежденията на другари и на върни пътелейци да напустятъ селото, защото отвсѣкѫде налита срещу него войска. Вместо отговоръ, той разпредѣля хората си по махали, реди имената на ония, които има да се заловятъ, заповѣдва да се донесе газъ, съ която ще се подпалятъ домовете на главните виновници. И чака да настѫпи нощта за да я освѣтли съ пламъците, които ще се издигнатъ надъ прокажените пътелейски кѫщи.

Но още преди да настѫпи нощта, Пътеле е вече блокирано. Нови прииждащи войски заливатъ околността. Върните пътелейци и първите му другари сега го молятъ да спасява хората си, где е време. Тъ го увещаватъ: Пътеле съ шепа беззаетно предани хора ще остане; виновниците и тѣхните кѫщи нѣма да избѣгатъ; съ избиването на стотина обсадени хора нѣма да се отстрани злото... Съ разбито сърдце и съкрушене съзнание Марко, предъ очевидната опасност, повежда сега дружината си къмъ крайселските каменни огради, за да разкъса неприятелския обръчъ и да я спаси. Не стане ли това, стотина ценни хора съ осаждени на гибелъ, Организацията — на нови напасти като пътелейската.

Хиляди огнеблъвни цеви съ насочени къмъ оградите и гърмятъ въ мѣрналите се тамъ човѣшки сѣнки. По гладката площъ на езерото още не се е носилъ такъвъ пукотъ. Пътелейското небо не се е освѣтявало отъ толкова зарева. Всички крайбрѣжни турски села съ на кракъ и стрелятъ отъ радост и отъ бѣсъ, а може би и отъ страхъ.

Сутринъта донесе на победителя едно разочарование. Тръгналъ да обходи извътре каменните огради, първиятъ му патраулъ се стъпва предъ единъ човекъ, подпрълъ съ гърба си каменната стена. Той о навель умислено глава и виковетъ теслимъ! не го смущаватъ. Низамитъ пристъпватъ плахо, а той ги гледа гневно съ бългите си недвижни очи, гледа ги и не продумва. Струя кръв е избликнала отъ гърдите му и се е съсирила по сиво-пепелявата куртка. Брадата, погледътъ и облъклото издаватъ комита. Но отъ въоружението му не е останало нищо: то е, сигурно, прибрано отъ другарите. Въ портмонето му няма ни десетъ гроша! Кой е той? — Очевидно, единъ отъ многото душмани, които снощи бъха тукъ, а сега се криятъ боязнина низъ кой балканъ. Марко паша пакъ е изхвъркналъ

Какво е това дяволско недоразумение? Извиканите отъ победителя селяни приближаватъ седналата до стената фигура, стъпватъ се въ ужасъ презъ бългите заканително разтворени очи, но следъ първото поокопитване произнасятъ все същото име:

— Марко войвода!

Победителятъ ги изглежда недовърчиво. Не е ли това игра? Не съ ли се съгласили всичките гяури да лъжатъ? Едва ли. Защото и онни пътелейци, които отъ страхъ предъ отмъщението бъха отишли въ Суровичево за да предадатъ Марко, и тъ, успокоени вече, произнасятъ същото страшно име. И победителятъ почва до допуща, че облегналиятъ се на стената мъртвецъ не е единъ отъ въображаемите стотици избъгали нощесъ комити, а единствениятъ между тяхъ, тяхниятъ вождъ, страшниятъ, неуловимиятъ Марко. Та тоя дрипавъ беднякъ ли е онъ паша, който е унищожилъ султанската власт надъ царската рая?

Трупътъ е само единъ, но струва колкото стотини и хиляди живи комити. Главниятъ главатарь на обсадната войска тържуствува. Той е свързанъ името си съ велика за турско царство победа и се е покрилъ съ слава.

*

Царътъ на комитите още подпира съ гърба си каменна стена, отъ стотината комити не се вижда ни единъ, но селото и днесъ се тресе отъ пукотъ и олелия. Селяните съ изпокрили задъ задръстени врати, а царскиятъ войници

бързо и плахо прекосватъ пуститъ улици: прострелени изъ невиделица, нѣколцина тѣхни другари вече лежатъ прострѣни насрѣдъ сокака.

Къмъ пладне царската сила е съсрѣдоточена около една кѫща. Заети сѫ изходитъ на всички съседни улици, но никой турчинъ не смѣе да мине презъ труповетъ на низамитъ и да се приближи до опасната кѫща за да я подпали. Ей сега ще загърмятъ и топоветъ и душманската кѫща ще бѫде срината, ако скрилитетъ се вжтре комити отговорятъ на поканитъ теслимъ! съ куршуми и съ сѫщитетъ псувни противъ вѣрата и повелителя на правовѣрнитѣ.

Колцина ли комити сѫ се укрепили тамъ?

Отъ време на време на прозорцитѣ се мѣрка брадата фигура съ плешивъ лобъ. Веднага следъ това въ читашките редове припарва куршумъ, отправенъ отъ микроскопична бойница, пробита днесъ въ стената на кѫщата. Залпъ куршуми и човѣшки ревове отлита въ отговоръ къмъ невидимия врагъ.

На прозореца се показва все сѫщиятъ плешивъ лобъ. Спокойствието и редовността на стрелбата отъ бойниците правятъ турцитѣ да побѣснятъ. Тѣ се питатъ: „Възможно ли е само единъ човѣкъ да се дѣржи още?“ Дори гранатитѣ не го стрѣскатъ. А въ промежутъците, когато пукотътъ поутихне, чуватъ се известнитѣ псувни. Явно е, плешивецътъ не мисли да се предава. На какво разчита той?

Минава вториятъ, настѫпва третиятъ денъ на обсадата. Отъ съседнитѣ околии продължаватъ да идатъ подкрепления — пехота, конница, артилерия. Навсѣкѫде се знае, че въ Пѫтеле се води бой противъ царя на всички комити. Но въ положението на обсадения нѣма промѣна. Наистина, той стреля вече по-рѣдко, но словеснитѣ предизвикателства на попресипналия гласъ ставатъ все по-чести. Значи — патронитѣ намаляватъ, но разярението и ратоборността на гяурина — не.

Главатарътъ на обсадата е отчаянъ. Той е мислилъ да залови непремѣнно живъ обсадения комита, но последниятъ съвсемъ я е прекалилъ. Три дена борба на единъ противъ хиляди, това не е много лестно за сultанската войска. Днесъ трѣбва да се свѣрши всичко: кѫщата трѣбва да се подпали. За чудо, днесъ плешивецътъ е усилилъ стрелбата и дѣрзоститъ си. Муниционенъ скадъ ли има той у дома си? Не. Той досега е разполагалъ само съ патронитѣ на

своя коланъ и съ малкото още скъпоценни оловени зърна, които му е донесълъ синъ му, като се е проврѣль презъ двора въ съседнитѣ кѫщи. Пѣсенъта на тая зачестена стрелба е пѣсенъта на лебеда, който красиво умира.

Пѣсенъта спира. Чуватъ се още четири отдѣлни глухи изтрела, дадени, очевидно вжтре въ самата кѫща. Кой стреля тамъ и противъ кого? Тишина. Обсадителитѣ сѫ въ недоумение. Но ето пѣтната врата се разтваря съ шумъ и единъ възстаръ фустанелоносецъ върти голъ ножъ надъ главата си и съ бѣсни викове ура налита право върху тѣхъ: вика хилядитѣ турски войници отъ трийтѣ рода оржжие, — цѣлата империя на неравенъ двубой. Войската не изчаква срещата, а му отговаря съ залпъ. Стремителниятѣ бѣгъ на нападателя е спрѣнъ: той целува земята недалеко отъ труповетѣ, които бѣ повалилъ.

Обсадената кѫща онѣмява. Прѣдпазливо, съ зарѣзани пушки, войниците престъпватъ прага на отворената врата и изкачватъ стълбата. Въ стаята тѣ виждатъ локва кръвъ и въ нея плувнали четири трупа: две възстари жени, единъ бѣловласъ старецъ и една руса, не стигнала още пъленъ разцвѣтъ мома. Това сѫ: жената, сестрата, вуйчото и дѣщерята на Дине Абдурамана.

Вразитѣ мълчатъ като вцепенени предъ неочекваното кърваво зрелище. Тѣ сѫ имали насреща си само единъ единственъ противникъ! Каква сила и какво кораво сърдце е ималъ той, за да си устрои предъ смъртъ такава кървава баня? Тѣ, които сега стоятъ смутени предъ четиритѣ невинни жертви, тѣ на мястото на Абдурамана не биха постъпили като него. Тѣ не биха и се покъртили тѣй, яростъта имъ не би била обезоръжена, ако бѣха заварили живи тия четири близки на страшния комита.

Така победи смъртъта Дине Абдурамана, човѣкътъ, който тѣй много обичаше всички видове наслаждення на живота.

Да се измѣкне незабелязано отъ Пътеле, или да се укрие въ безопасно място при роднини и приятели вжтре въ селото, докато мине бурята, какво по-лесно отъ това за Абдурамана? Кое чувство преодолѣ у него за да остави презъ онай страшна нощь дружината край село, да се върне

и укрепи въ дома си за последна безнадеждна борба? Скръбта по Марка и разярението противъ враговете ли, или мисълта, че домашнитѣ му — неговата крехка и тѣй обична дъщеря — ще бждатъ изложени на поругание? Или желанието да стори пакость, да всели страхъ, да накаже по тоя начинъ пътелейци и да омие срама на родното си село, гдето зина гробътъ на Марко? Навѣрно всички тия чувства и мисли сѫ въздействуvalи едновременно, кое повече, кое по-малко, върху тая бойка и богата натура, и той издържа мжжки — самъ! — дългата обсада на Пъtele. И я приключи съ единъ финалъ, който въ тия дни на всеобщо жестоко изпитание е решителна морална победа на Организацията, на народния български духъ надъ бройното и материално превъзходство на турцитѣ. Десетки пътелейци очерниха името си, но ако на едното блюдо се постави грѣхътъ на тѣхното малодушие и измѣна, а на другото — подвигътъ на пътелейеца Дине Абдурамана, блюдото на измѣната ще отскочи високо нагоре предъ историята. Абдурамана изкупи съ своята кръвь и съ кръвъта на най-близките свои мили хора нравствената победа на Организацията въ това време, когато тя изгуби своя най-цененъ и можжъ човѣкъ на Леринско — Марко и очисти окаяната съвестъ на своето родно село.

Гибелъта на четиритѣ невинни сѫщества буди безкрайна жаль, но не и гибелъта на Абдурамана. Абдурамана буди само удивление и почить.

XXXVI.

Попадийска планина.
20 юний.

Непредизвестенъ или неполучилъ известието на Марко за решената екзекуция на Пъtele, азъ преживѣхъ отдалеко събитията, които описахъ.

На 15 получихъ отъ подоколийския центъръ Вощаrани една, денъ по-рано писана, тревожна бележка, въ която ми се казваше, че Марко е слѣзълъ въ Пъtele за твърде сериозна работа и че е нужно да се приближа и азъ съ четата си къмъ сѫщото село. Сѫщия денъ получихъ други две записи. Едната ми известяваше, че въ Пъtele се завързало люто сражение, а другата ми преддаваше прѣснатия между

вощарският турци слухът, че въ Пътеле паднали много комити, между които и Марко паша.

Вечеръта прескочихъ въ Сетино и събрахъ около себе си четирдесетина отборъ селяни. Нощта мина въ уреждане на петорно увеличената чета и приготовления за пътъ. Призори ни изпревари друга записка съ известие, че Марко е загиналъ, но четата била спасена. Съсръдоточаването на войски продължавало и нашето отиване било вече ненуженъ рисъкъ.

На 16 цъмври денъ ние бяхме жертва на най-противоречиви слухове, които ме заставяха да мъня всъки чакъ решението си: вътре въ Пътеле се подкачило ново сражение... Марко не заминалъ, а се укрепилъ въ една къща и се бие... Четата била вече далеко отъ Пътеле... Всички турци въ околията тържествуватъ по случай убийството на Марко... Само отъ нѣкои къщи въ Пътеле въоръжени селяни и четници оказватъ още съпротивление...

Азъ ту съживявахъ смътни надежди въ душата си и замисляхъ походъ за Пътеле направо презъ планината, ту се убеждавахъ, че всичко е свършено.

На 17 знаехъ съ сигурностъ, че Марко е убитъ въ Пътеле и вече погребенъ въ Суровичево. Отвърхъ планината се чуваше далечень пукотъ, споредъ нѣкои — топовни гърмежи.

На 18 изоставихъ съвсемъ плана за походъ къмъ Пътеле. И най-главоломниятъ рисъкъ отъ наша страна нѣма да повърне безвъзвратно загубеното — нѣма да съживи Марко. Появяването ни надъ Пътеле, безъ да се оправдава вече отъ една необходимост и безъ никаква въроятност да се постигнатъ опредѣлени благоприятни резултати, би могло да подложи на нови изпитни и безъ туй разстроената вече Организация. И все пакъ ние тръбва да направимъ нѣщо. Врагътъ тържествува,увѣренъ, че е обезглавилъ и сломилъ Организацията. Нужно е да му се даде да почувствува, че има работа съ многоглаво чудовище, съ хидра като лернейската, у която никнать по две глави вмѣсто отсечена една. Това тръбва да почувствува и да потреперятъ и всички маловѣрници и малодушници, всички измѣнници, които сѫ се подали на заблуждението, че въ Пътеле е погребено заедно съ Марко и цѣлото народно дѣло.

Кому остава да помисли и да постигне тая велика задача, ако не на мене? Смъртъта на Марко може ли да остане неотмъстена?

Въ главата ми се зароди мисълта за единъ ненадеенъ ударъ тамъ, гдето тържествуващите врази съвсемъ не го очакватъ. Концентрираната въ Пътеле войска скоро ще се пръсне по разни посоки за да се върне всъки отрядъ тамъ, отъ гдето е дошелъ. Азъ ще наредя да се заследи нѣкой отъ ония отряди, които сѫ дошли откъмъ Мориховско. Тѣхнияятъ обратенъ пътъ минава презъ недрата на Нидже, низъ пусти и незалесени мѣста. Унищожението на единъ такъвъ отрядъ ще бѫде моятъ отговоръ за Пътеле!

Вчера се присъедини къмъ насъ единъ пътелеецъ, нѣкой си Цильо. Избѣгалъ отъ Пътеле презъ нощта следъ вдигането на обсадата, той ме освѣти върху всичко. Пътелейската трагедия и краятъ на Дине Абдурамана ме пристрастиха още повече къмъ замисления планъ. Сѫщата вечеръ разпуснахъ частъ отъ хората и съ двадесетъ и петъ души напуснахъ Сетинско и се прехвърлихъ въ Попадийската планина.

Не посветихъ никого въ намѣренията си. Дори въ Леринъ и Вощарапи нищо не обадихъ. На услугите ми бѣха само двамина сетинци, оставени да дебнатъ аскерските отде-лени, които трѣбва да прекосятъ Нидже. Съ хлѣбъ ни снабдява бай Ташо отъ Попадия. Той е съ пушката си и не се дѣли отъ мене. Дирията ми е загубена за всички други.

Нашиятъ подвигъ ще грѣмне изведнажъ по цѣлата окolia и още по-нататъкъ, ще стресне измѣнниците, ще ободри разколебанието, ще внесе известно облегчение у всички предани работници, които сѫ потопени въ скръбь. И никой нѣма да ме осъди, че извѣршихъ всичко на своя глава: победители на свой редъ ще бѫдемъ ние, а нали „победителите не се сѫдятъ?“

Нагласихъ всичко и се успокоихъ.

Ами ако тия отряди не се завърнатъ презъ Нидже, а, напримѣръ, презъ Битоля? Или ако случайно ги пропустнемъ? Цѣлъ настърхвахъ при тия въпроси, които отъ време на време си задавахъ. Нашето отсѫтствие отъ Пътеле ми тежи като грѣхъ, макаръ че стана въпрѣки желанието ми, по вината на зле стекли се обстоятелства. Струва ми се, че нѣмамъ право да се явя наново предъ народа, безъ да съмъ направилъ нищо за поокопитване на района и за отплата на враговете, които ни нанесоха толкова много удари и загуби.

Азъ мога да се явя предъ хората само подиръ извършенъ подвигъ. Само тогава ще мога да имъ кажа смѣло, право въ очите:

— Нека прежалимъ жертвите! Да продължимъ дѣлото на Марко, което е неумъртвимо, което сега ни зове на още по-дружна черна работа!

Двамата сетинци туриха най-после край на моятъ опасения. Тѣ току що ми доложиха:

— Една потеря отъ тридесетъ-четиридесетъ души утреше прекоси Попадийската планина.

Най-после, сѫдбата се усмихва и намъ!

За да се не разгласява работата, азъ нѣма да викамъ нови милиционери. Моятъ двадесетъ и петь души ми стигатъ.

Викнахъ на страна бай Ташо, открихъ му всичко и поискахъ да ми посочи най-удобното за засада място въ него-вата планина.

XXXVII.

Крушоради,
25 юни.

Ти, Маня, сигурно чакашъ едно възторжено описание, една епопея на нашия подвигъ.

Боже мой!

Азъ полетѣхъ, за да спася едно свето дѣло, а ето ме сега съ подрѣзани крила. Азъ получихъ самъ удара, който отидохъ да нанеса. И врагътъ сега празнува още едно тѣржество.

Чукаритѣ, избрани за засада, били такова кале, че всички поганци щѣли споредъ бай Ташо да бѫдатъ избити како пси. Добриятъ човѣкъ още не можеше да се помира съ проклетата фаталностъ, която се рѣзрази надъ главитѣ ни. Отъ хилядитѣ турски куршуми презъ първата пытелейска нощъ само единъ да попадне въ човѣкъ и тоя човѣкъ да бѫде Марко! Ташо бѣше съкрушенъ. Скрѣбъта му олицетворяваше, всенародната скрѣбъ на Леринско по загиналия непрежалимъ вождъ. Но той засия отъ радостъ, когато му казахъ, че утре Марко ще бѫде отмъстенъ. И неговото опиянение ми говорѣше ясно за отгласа, който ще намѣри въ народното сърдце утрешиятъ пукотъ на нашите пушки.

Стараяхъ се да си наложа хладнокръвие и все не можехъ. Тая нощъ дръмнахъ твърде малко и не престанахъ да виждамъ фантастичните очертания на чукаритѣ, които утре ще станатъ исторически.

Понятията на Ташо за време и часове се оказаха селски и зората ни завари не на позиции, а на сръдъ пътъ. Никога не съмъ стъпвалъ тъй бързо, тъй леко, тъй самоувърено. Просто тичахъ — каражъ и другитѣ да тичатъ по нагорнишето. Звездитѣ една по една гаснѣха въ дълбокото ведро небо, докато остана само зорницата, като капка разтопено лучисто сребро.

— По-полека! чу се задъ мене негодуващъ гласъ.

Това бѣше Траянъ, приличниятъ на циганинъ неволенъ убиецъ отъ село Каленикъ. Изгледахъ го строго, забавихъ хода, но почивка не дадохъ.

Две гигантски глави, позлатени отъ слънцето се показваха предъ насъ. Когато наближихме, видѣхме още две. Ташко бѣше правъ. Това сѫ четири естествени укрепления. Тритѣ скални групи сѫ разположени на единъ редъ, на раздалечъ не повече отъ двесте-триста крачки една отъ друга. Първата група е най-висока. Почти непосрѣдствено задъ нея, само на стотина крачки, се изправя друга, още по-висока, господствуваща надъ преднитѣ три. И тритѣ чукари се спушватъ стрѣмно къмъ дола, въ който гърми буенъ потокъ. Срецниятъ долъ е по-полегатъ и се свършва съ голо високо равнище.

Налюбувахъ се отблизу на калето и се отправихъ къмъ съседнитѣ каракачански бачила. Тѣ се намиратъ по-близу, отколкото предполагахъ, тъй че движението ни не можеше да остане незабелязано отъ не многото производители на кашкаваль, които ги обитаватъ. Каракачанитѣ бѣха се приготвили за посещението и ни посрещнаха съ пресилена любезнотъ, която мжчно скриваше уплахата имъ.

— Ние сме християни, като васъ, започнахъ азъ, работимъ за доброто не само на българитѣ, а на всички турски роби. Имайте довѣрие. Случи ни се да прекараме единъ денъ близу до васъ, но това да ви не плаши ни най-малко. Отъ васъ искаме само едно: докато сме тукъ, ще си работите вжтре и никой нѣма да излиза вънъ. Престъпите ли това, ще ви счетемъ за врагове и ще се разправимъ съ васъ като съ врагове.

Особено бъл любезенъ управителъ на бачилата, високъ мжжъ съгърбавъ носъ и лукави очи. Говорѣше чистъ гръцки езикъ и съвсемъ не бѣше прости. Успокои се, пристори се дори на обиденъ, че се съмнявамъ въ предаността му, и ни предложи да се разположимъ на закуска. Отклонихъ поканата, отказахъ и предложениетъ нѣколко пити кашкавалъ, макаръ че раниците ни бѣха празни, — сутринъта нѣмахъ време и търпение да дочакамъ хлѣба.

— Другъ пътъ ще ни се случи да се възползвуваме отъ вашето гостоприемство. Тогава ще приказваме повече, и надѣвамъ се да се разберемъ и да станемъ добри приятели, казахъ азъ и се върнахъ при чукари.

Първата чука откъмъ пътя заехъ азъ съ нѣколко души, срѣдната повѣрихъ на Стефо, а крайната — на Траяна. Изпрашайки тоя циганинъ на лѣвото крило, ненадейно си спомнихъ за Кице. Тая позиция, толкова важна, колкото и моята, сепадаше имено на Кице! Задната, господствуващата чука, предоставихъ на бай Ташо съ нѣколко селяни — главно за наблюдение.

Ние сме вече готови!

Какъ бавно минаваше времето! Трескаво нетърпеливъ, азъ мислѣхъ, че щомъ ние сме вече по мястата си, трѣбва непремѣнно да се зададе и потерята по пътъ! Но потерята не се задаваше. Слѣнцето сгрѣ камѣнитѣ, запече ни горещина.

Нѣкои заскитаха отъ чука на чука съ бѣклица вода. Азъ не ги сгѣлчахъ, дори самъ си наквасихъ устата. Сърдцето ми все биеше до пукване, чукаше се ритмично въ слѣпитѣ ми очи, гърлото ми горѣше, но не отъ жажда или умора. Всичко ще престане, когато се зададатъ отдоле първите фесове. Полузатварямъ очи и виждамъ ги живи — единъ, двама, трима... много — вървятъ небрежно, съ метнати презъ рамо пушки. Ето, първиятъ вече е миналъ нашата чука. Източва се цѣла редица. Тя е вече включена въ нашите клещи. Нас-малко не дръпнахъ ударника: нали е уговорено моятъ изстрѣль да бѫде сигналътъ? Сепвамъ се, но после пакъ полузатварямъ очи и довършвамъ рѣдкото зрелище. Натъкна-налитѣ се на Траяновата засада турци бѣгатъ обратно, като обезумѣли, но нашиятѣ куршуми ги възспиратъ. Навсѣкжде огнь и смърть. Вразитѣ ту се разредяватъ, ту се събиратъ

въ купчина, реватъ неистово и просята милост, ту се пръсватъ пакъ. Нѣкои се сгромолясватъ отъ стрѣмнината и ги завлича буйниятъ потокъ. Сега вече частъ отъ дружината може да напустне каменацитѣ и да се хвърли въ атака. Има да се броятъ трупове, да се събиратъ трофеи... .

— Тия власи да не сѫ забъркали нѣщо? А, господине?

Нѣкой ме бута отъ страни. Той ме гледа угриженъ и повтаря:

— Тия власи да не сѫ забъркали нѣщо?

Наистина, читацитѣ сѫ много закъснѣли. Обѣдъ минава вече. Подозрѣниятъ на бай Ташо ме ужилиха, но побѣрзахъ да успокоя и него и себе си.

— А, не, бай Ташо. Жегата е голѣма, и агитѣ, сигурно, сѫ рекли да пѫтуватъ по хладовина. Ти се вѣрни при твоите калаузи и отварайте си очитѣ. Гледайте на всички страни. Най-после, и предадени да сме, пусните ни сѫ тѣй силни, че и топъ не би могълъ да ни разбие. На ли е така, бай Ташо?

— Така е..., машинално отвѣрна добриятъ попадиецъ и си отиде.

Какво бѣ помрачило съзнанието ми, та не виждахъ, че забавянето на турцитѣ не е случайно и че можемъ да бждемъ заградени? Мисъльта, че можемъ да напустнемъ тия скали, безъ да сме направили нищо, ме просто ужаси. По-добре да ни нападнатъ тѣ, отколкото да се не явятъ никакви! Ние сме тѣй добре укрепени. Ще ги бълскаме нѣколко часа, а като се смрачи, ще се извлѣчемъ въ съседната гора. До мръкване нѣма повече отъ четири часа. Защо ще бѣгаме предъ една несѫществуваща още, или поне невидима опасност — ние, които дойдохме да потърсимъ сами врага, за да си отмѣстимъ? Днесъ тежи надъ насъ едно предопредѣление на сѫдбата. Нека то се разрази надъ главитѣ ни въ каквато ще форма!

— Е, агитѣ много сѫ се забавили, казахъ на Кръсте борешанеца.

— Ще ги чакаме, каква ни е работата?

Ето единъ човѣкъ, който мисли като мене. Кръсте не го мѣрзи да чака. Той е славенъ. Добре сторихъ, че го оставихъ старши на моята група. Когато се почне пукотътъ, азъ ще обикалямъ отъ чука на чука и ще зная, че хората ми сѫ въ сигурни рѣзе.

Мъжа се да съсрѣдоточа мисълъта си върху нѣщо друго, което нѣма нищо общо съ забавянето на турцитѣ. Сложилъ часовника на камъка, следя голѣмата стрелка. Никога той не е църкалъ толкова силно, но и никога стрелката не се е движила толкова бавно. Една по една изброяхъ цѣли тридесетъ минути. Бихъ продѣлжавалъ още, но единъ пратеникъ отъ лѣвата крайна група дойде да ми предаде опасенията на Траяна, че сме били предадени, и че оставането ни тукъ понататъкъ било опасно.

— Ако сме предадени, по-малко опасно е да посрещнемъ турцитѣ тукъ, отколкото да се откажемъ отъ тия чукари. Траянъ трѣбва да чака на поста си, докато му се каже.

Не се мина много, отзадъ извика бай Ташо и съ отчаяни ржкомахания ми посочи билото на планината — съгледалъ аскеръ.

Най-после!

Аскерътъ се яви, но не по пжтеката, а на срещното билѣ, значи — предадени сме. Но — поврага.

— Не стреляйте още! казахъ на другаритѣ. Нека се покажатъ въ по-голѣмъ брой.

Но отъ страхъ или отъ храбростъ, една наша пушка се изтѣрва. Изкомандувахъ тогава залпова стрелба съ цѣль мѣрникъ.

Отправихъ и азъ първия изстрѣль и трепнахъ радостно при гласа на моята пушка, която отъ половинъ година ми е нераздѣлна другарка. Неприятелската верига се намѣри изведенажъ оттатъкъ билото. Показа се пакъ и пакъ биде отхвѣрлена. И това продѣлжи доста. Погълнахъ се цѣль и за бравихъ за другитѣ чукари. Знаяхъ, че и другитѣ стрелятъ и се обстрѣлеватъ, като насъ. Легналъ до мене, Кръсте стреляше съ спокойствие и съсрѣдоточностъ, които ме възхитиха.

— Онези напушкатъ! извика нѣкой.

Слѣзла вече отъ чуката, крайната група съ Траяна начело се промѣкваше между каменаците. Викахъ, колкото ми гласъ дѣржи, но подлиятъ човѣкъ замаха съ ржка къмъ околноститѣ — искаше да ми каже, че сме обходени и се изгуби. Защо не му отправихъ тогава поне единъ куршумъ?

Нашитѣ залпове мѣжно вече задържаха насырдченитѣ потераджии по билото. Изведенажъ тѣ се впуснаха стремително надоле. Нѣкои просто се затѣркулиха като топки. По-

гледнахъ къмъ съседната чукара и разбрахъ причината на турската дързостъ. Стефо съ петимата си хора също бъше напустналъ позициите си. На моите викове той отговори, че Траяновата чукара била заета отъ неприятель, който стрелялъ надъ главитѣ имъ. Казахъ му да се прибере на задната господствующа чука и се повърнахъ при Кръсте. Нашите позиции също се обстреляха вече отъ флангъ, откъмъ Траяновата чукара. Целиятъ турски огънь се съредочаваше върху насъ.

— Ако турцитѣ взематъ и задната, високата, чука, нашата е спукана, промълвихъ азъ.

— Иди ти тамъ и ги събери, отвърна Кръсте. За туха нѣмай грижа — азъ ще държа!

Кръсте бъше все тъй спокоенъ и съсрѣдоточенъ, но по бледнитѣ лица на другите момчета, които ни слушаха, бѣ изписанъ ужасъ.

Кръсте предложи това, което и самъ считахъ на необходимо. Но съмъкането отъ канаритѣ се оказа по-мъжчно отъ катеренето, особно сега, когато наоколо хвърчеха камъчета отъ рекущетни куршуми. Когато слѣзохъ и погледнахъ къмъ бай Ташовия наблюдателенъ постъ — високата чукара, видѣхъ само фесове. Замръзнахъ, но единъ неприятелски залпъ бѣрзо ме опомни. Като заякъ, по когото стрелятъ ловци, ту подскачахъ отъ камъкъ на камъкъ, ту се търкаляхъ, докато се намѣрихъ доле въ потока — въ тоя потокъ, въ който сутринята въображението ми виждаше завличани отъ вълните читашки трупове!

Азъ съмъ вече откъснатъ отъ Кръсте! Той и другите ми, оставатъ откъмъ тилъ и флангъ открыти за неприятелските куршуми! Тази мисъль ме накара да напустна своя зазѣтъ. Повърнахъ се съ нѣколко прибѣжки, легнахъ задъ единъ камъкъ и отворилъ огънь противъ високата чукара. При една нова прибѣжка спънахъ се, паднахъ и, стрелянъ отгоре, търкулнахъ се пакъ и се намѣрихъ въ потока. Вълните ме повлѣкоха, но високиятъ брѣгъ ме прикриваше и турските куршуми хвърчеха високо задъ мене. Когато излезохъ отъ водата, видѣхъ, че ми липсва калпака и едина опинъкъ,

Откъмъ Кръсте стрѣлбата ставаше по-ожесточена. Тукътаме се водѣха и други по-слаби престрелки.

Продължихъ пътя покрай рѣката и се натъкнахъ на десетина момчета. Събрани въ купъ, тѣ обмисляха, накъде да тръгнатъ. Тамъ бѣха Стефо съ хората си, Ташо отъ Воденско и други. Тѣ се зарадваха, че ме виждатъ живъ. Сега вече по-лесно ще можемъ да се измъкнемъ и да се укрепимъ нѣйде пакъ, помислихъ си. Но скоро се убедихъ, че азъ и десетината души не сме вече чета. Чухъ натяквания, че сутринта не съмъ взель хлѣбъ отъ бачилата. Други ме укориха, че не съмъ заповѣдалъ да се навържатъ всички власи. И бѣха, разбира се, прави и еднитѣ и другитѣ.

— Ще има кой да ме сѫди после за всичко, а сега ни предстои да се измъкнемъ съ колкото можемъ по-малко жертви, — съ тия думи турихъ край на упрѣците.

На кѫде сега?

Не виждайки непосрѣдствено опасността, повечето искаха да вървимъ все покрай рѣката: така тѣ се отдалечаваха отъ мястото, гдето бѣха нападнати и отъ гдето още се чуха пушки. Но по-доле рѣката се пресичаше отъ пътъ, който не можеше да не биде хванатъ. Ето защо азъ искахъ да се свремъ веднага въ горицата по самия склонъ и да пропълзимъ нагоре, оставайки настрана отъ чукаритѣ и отъ пътят. Азъ все още хранѣхъ надежда, че така ще откриемъ и други разпрѣснати другари и ще можемъ да окажемъ известна помощъ на Кръсте. Но отъ друга страна чувствувахъ безсилието си да се наложа съ заповѣдъ и искахъ да избѣгна всѣко ново разпрѣскване. И продължавахме несъзнателно нѣкакъ да вървимъ покрай рѣката. Неусѣтно наблизихме пътят и тогава отъ две страни се изсипа върху ни огнь.

— Всички подире ми! извикахъ азъ, прехвърлихъ рѣката и се отбихъ въ една долчинка, откъмъ лѣво.

Повечето хукнаха назадъ, пакъ по рѣката. Въ доля видѣхъ само трима: Стефо, пѫтелеца Цильо и друго едно селянче, Ристо. По двата низки склона имаше рѣдка гора и каменаци: ние ще се укриемъ и ще вземемъ пакъ височината. Но едвамъ прибѣгнахме стотина крачки, предъ насъ се изпреди гола отвесна стена, нѣколко метра висока. Тръпкитѣ, които изпитахъ горе, когато бѣхъ съгледалъ червенитѣ фесове по бай Ташовата чукара, бѣха нищо при ужаса, който ме скова сега. Излизането откукъ бѣ немислимо.

— Тука вече ще се умира! простена Стефо съ жълто-зелено лице.

Турскитъ викове: шурданъ, бурданъ, дортъ-киши, бешъ-алтж киши, оте тарафтанъ, бу-тарафтанъ... ме опомниха. Потераджитъ съхнуали да ни заграждатъ, сега вече съвсемъ отблизу. Полузакрить, насочихъ пушката си къмъ изхода на дола, очаквайки всъки мигъ да налетятъ бashiбузуци и войници. Другаритъ насочихъ пушкитъ си срещу двата стръмни склона. За мое очудване, откъмъ ръдката не се показва никой. Но изъ ръдката горица, и по двата склона, турскиятъ говоръ все се приближаваше, а отъ срещно едно по-високо ридче ни обстреляха нъколцина читаци. Страхътъ, че докато се пазимъ отпредъ, може вражески куршумъ да ни разбие черепа откъмъ тила, ни парализираше. Всъки отъ насъ търсъше невидимия неприятель ту предъ ту задъ себе си и извръщаше глава. Селянчето Ристо не смѣеше да се отдѣли на страна отъ мене и се плетѣше изъ краката ми. Пътелецътъ Цильо пъкъ, вмѣсто всъка защита, предпочиташе да се крие низъ храститъ.

Нѣщо тропна откъмъ отвесната стена. Изправихъ се на колѣне и очите ми се срещнаха съ очите на едно голобрадо високо арнаутче. Погледнахме се и си отправихме по единъ куршумъ, безъ азъ да успѣя да прикрепя приклада на рамото си. Тамъ ли остана мъртво арнаутчето, чийто мълниеносенъ погледъ още продължава да ме гледа? Извлѣчели се то обратно? Това ми е и сега неизвестно. Но откъмъ стената нищо вече не се чу.

— Леле майче!... простена Ристо подъ мене.

— Пази се! извика Стефо.

Двама други арнаути стреляха въ насъ прави, слизайки спокойно къмъ дола. Нашата честа стрелба ги възпрѣ, а после ги отхвърли назадъ. Малкитъ кечета и дългитъ имъ мустаци се изгубиха между листата.

— Полека, господине! прошепна пакъ Ристо и леко ме блъсна съ ржка.

Чакъ сега видѣхъ, че бѣлитъ му потури съ обагрени отъ червена струя. Той стоеше при краката ми и моето движение му причини остра болка. Погледътъ му гаснѣше. Дѣсниятъ му кракъ стоеше неподвиженъ и неестествено изкривенъ на бедрото. По конвулсии съ и по това неестествено

изкривяване на крака разбрахъ, че костъта му е счупена отъ мартински куршумъ.

Поотдръпнахъ се и го оставихъ.

— Раниха ме! обади се Стефо.

— Къде?

— Въ ржката, — и ми посочи мишницата си, — но ще карамъ.

Подирихъ съ очи пътелеца Цильо, но не го видяхъ.

— Де е Цильо?

— Остави го, не ще да се разбере, крие се като заякъ.

Нови залпове прекъснаха приказката ми.

Жиу! Нѣщо профучка край мене, плъзна се по камъка — кръвь шурна по китката на дѣсната ми ржка, но скоро се успокоихъ. Само парче кожа, малко по-голѣмо отъ грошъ, бѣ откъснато надъ малкии пръстъ отъ рекущетъ.

Въ сѫщия мигъ Ристо простена за сетенъ пжть — умирающъ, той получи въ ребрата куршума, който бѣ отправенъ противъ мене.

Нашитѣ две пушки — моята и Стефовата — трѣбваше да млѣкнатъ: и при най-малкото ни приподигане, сипѣха се въ гърба ни залпове. Стефо биде пакъ ударенъ въ сѫщата мишница, но пакъ леко.

Обржчътъ се сгъстява, но пушкитѣ ни сега мѣлчатъ. Свихме се въ най-дѣлбоката частъ на дола. Недалече отъ насъ, легналъ на гърба си въ шумака и сложилъ пушката до себе си, Цильо непрекъснато се кръстѣше. Стефо печално се усмихна. Азъ му отправихъ нѣколко псувни и го блѣснахъ съ приклада, а той ни изгледа изплашенъ съ умоляващъ, безпомощенъ погледъ. Неизказано жалъкъ е видътъ на човѣка, поставенъ въ невъзможностъ да се брани и победенъ отъ животински страхъ. Жалки бѣхме и азъ съ Стефо, но Цильо въ своята трагикомична поза бѣше жалъкъ дори и въ нашитѣ очи.

Сега не ни остава друго освенъ да се поприкриемъ, както можемъ въ рѣдкия джбакъ, да се спотаемъ и да чакаме . . . края. Стефо предугади мисъльта ми. Лицето му конвултивно се сви.

— Не е ли време да свършимъ вече . . . запита той и погледътъ му остана прикованъ върху ми.

— Не още! Ще почакаме още малко! отвърнахъ безъ колебание.

АЗЪ разбрахъ, какво го ужасяваше. Малко повече храбростъ у турцитѣ, само единъ мъничъкъ юрушъ откъмъ двета склона — и тъ сж въ дола, при насъ: тогава вече може да е късно и за самоубийство . . . И все пакъ не се подадохъ. Азъ ще стрелямъ до край и ще се постараю всъкъкъ да бжда убить отъ врага. Самоубийство? Не! Цѣлото ми същество възвестава и ми казва, че още не съмъ свършилъ всичкигъ си смѣтки съ живота. Ще посегна самъ върху си само въ последната секунда. Лжцецъ надежда за спасение още гори въ съзнанието ми.

Поприкритъ въ джбака, самичъкъ, въ невъзможность вече да се сношавамъ съ Стефо, който се затули малко по-далечъ, прострѣхъ се по коремъ върху неудобния склонъ, на сочихъ пушката си нагоре и се обърнахъ цѣлъ въ зрение и слухъ. За голъма моя изненада неприятелската стрѣлба при насъ отслабна, а се усили нѣкожде далече. Кръсте ли дава последенъ отчаянъ отпоръ, или друга нѣкоя групичка е открита и стащена? Последнитѣ думи на Кръсте бѣха: „Азъ ще държа тукъ“. . . Азъ си спомнихъ за Кръсте и за другите, но какъ да имъ помогна? Отслабването на пуката около насъ позасили въ душата ми лжцеца отъ надежда.

Нѣщо зашумолѣ. Презъ мрежата отъ стъбла видѣхъ бѣли навуща и потури — навѣрно нѣкакъвъ полякъ или кехая тихичко отстранява клонитѣ и дебнишкомъ пристягя право къмъ мене. Азъ съмъ се прицелилъ въ него. Стига да натисна малко ударника и арнаутинътъ ще престане да живѣе. Но това би ни издало: ще чакамъ последната секунда.., Азъ, навѣрно, съмъ си затулилъ добре гърба, защото отъ турскитѣ разговори, които се водятъ на задния склонъ, разбирамъ, че врагътъ се ядосва, че сме успѣли да избѣгаме. Това е добро. Но, види се, липсва му охота да се спустне въ дола, както бѣше направило по-преди онова арнаутче, съ което си размѣнихме погледъ и изстрѣль, за да провѣри. Между това навущата и потуриятъ на арнаутина престанаха да се движатъ. После се раздвишиха пакъ, но въ друга посока. Мина и тая опасностъ.

Поглеждамъ часовника. Още двадесетина минути и слънцето ще се скрие задъ оння голъ върхъ, югозападно отъ

мъстото на чукаритѣ. Още половинъ часъ и светата благословена нощ ще покрие земята. Чакъ сега се сътихъ за чантата си. Вжтре имаше само две писъмца—бележниците си и преписката бѣхъ оставилъ въ Сетино—бѣли листове и ръкописна карта на Леринско. Писъмцата накъсахъ и заровихъ въ земята, а картата отворихъ и сложихъ предъ себе си. Върхътъ, задъ който ще зайде слънцето, се издига, навѣрно, надъ село Совичъ. Ако бждемъ честити да дочакаме и тая нощ съ нейната спасителна тъмнина, ако после успѣемъ да се измъкнемъ отъ тоя проклетъ долъ и да минемъ оттатъкъ рѣката, ние ще вървимъ направо, презъ пропасти и урви, все къмъ тоя върхъ — и ще слѣземъ къмъ Совичъ. И ще трѣбва да се бѣрза, защото тази нощ луната ще изгрѣе рано.

Турцитѣ вече почти не ни беспокоеха. Говоръ се чуваше само откъмъ рѣката: тѣ допуштатъ, че сме се измъкнали, но все пакъ вардятъ изхода на доля. Азъ поглеждамъ ту часовника, ту запрѣлото се на хоризонта червено кѣлбо на слънцето. Сега голѣмата стрелка се движеше още по-бавно, отколкото на чукарата. Слънцето сѫщо не бѣрзаше. Както всѣки другъ денъ то клонѣше къмъ западъ, царствено равнодушно къмъ минутитѣ и секундитѣ. А съ всѣка измината минута растѣше моето нетърпѣние и моята... надежда. Най-после слънцето застана надъ самия върхъ. Съ затаенъ дъхъ заследихъ зантика му и въ секундата, когато то съвсемъ се скри азъ въздъхнахъ дѣлбоко и облегчено. Облада ме неизпитано чувство на радостъ, че се връщамъ отново къмъ живота.

*

Здрави се. Шумолѣше се още низъ клонитѣ, но човѣшки гласове не се чуваха вече. Свирня на щурци замѣни тричесвия пукоть, който до скоро огласяше околността. Въ напрегнатата тишина се отекваше и най-малкиятъ шумъ.

Въ главата ми, още преди да се стѣмни, бѣше готовъ планътъ на нашето измѣкване отъ доля. Ще слѣзна, обмисляйки всѣка своя стѣпка, внимавайки да не катурна и най-малкото камъче. Ще забера двамата живи другари и ще прекосимъ срещния склонъ подъ диагональ, като оставимъ на лѣво изхода на доля, а отъдѣсно — мѣстото, отъ гдѣто презъ деня най-силно ни обстрѣлаха. Турцитѣ, навѣрно, стоятъ на мѣстата си. Тѣ знаятъ, че въ доля има и убити хора; между

другитѣ имъ фрази, азъ бѣхъ чулъ и геберди — дума, употребявана въ смисълъ на умрѣ, когато се касае за животни или душмани. Тѣ, сигурно, ще чакатъ сутринта, защото тъмнината ги плаши.

Свличайки се полека, педя по педя, стигнахъ началото на горицата, до самия долъ. По това мжително и бавно свличане разбрахъ, че ще ни е нужно доста време, докато се намѣримъ оттатъкъ рѣката, а трѣбва непремѣнно да сме тамъ преди да е изгрѣла месечината. Това съображение ме накара да побѣрзамъ. Ристо бѣше сега прострѣнъ на гърба си, разкраченъ, съ зяпали уста. Кървавата струя се чернѣеше по бѣлитѣ му потури. Инстинктивно нѣкакъ прибрахъ хвърлената до него кѣса грѣцка пушка и тихичко я заровихъ въ шумака. После се повѣрнахъ, застанахъ надъ мъртвеца, взрѣхъ се въ тъмнината и едва чуто пошепнахъ нѣколко пжти:

— Стефо! Стефо! . . .

Никаквъ отговоръ. Напрѣгахъ до болка очи, дано съзра въ дола и отъ дветѣ му страни очертания на хора. Го-високо и по-отчетливо повторихъ:

— Стефо! Стефо! . . .

Никаквъ гласъ, никакво шумолене. Инстинктивенъ страхъ или нѣщо друго не ми позволи да прескоча трупа и да отида нататъкъ, за да потърся низъ шумака другаритѣ. Потракахъ излеко съ камъкъ, произнесохъ още нѣколко пжти името на другаря си. Азъ вече стоя доста време правъ всрѣдъ дола; възможно ли е тѣ да не ме зибележатъ, ако сѫ тамъ? Защо не се обаждатъ? Не сѫ ли се покачили вече на високо? Това съмнение ме озадачи много, но бѣрзо се окопитихъ. Тѣ сѫ тукашни и ще се справятъ съ пжтя по-лесно отъ мене, а азъ трѣбва да бѣрзамъ, за да ме свари луната вънъ отъ дневния обржъ на турцитѣ. Хвърлихъ последенъ погледъ къмъ непробудно спещия, навѣки успокоения Ристо и се извѣрнахъ. Азъ вече нѣма въ нищо да измѣнямъ предначертания планъ.

Разстоянието до рѣката по диагоналъ не бѣше голѣмо — нѣкакви сто и петдесетъ-двесте крачки, но стори ми се, че го изминахъ въ часове, съ пѣлзене педя по педя, вслушвайки се въ тишината, дебнейки на всѣка страна. На двадесетина крачки далече счуваше ми се слабо шумолене на предпазливо измѣствани клони, каквото правѣхъ и азъ. Спра-

азъ — спира и шумътъ. Турци ли ме дебнатъ или е нѣкой заблуденъ, останалъ самичъкъ като мене другарь? Или е просто самоизмама? Гледахъ да се отдалеча колкото мога отъ тоя паралеленъ тайнственъ шумъ, но той ме гонѣше и спрѣ съвсемъ, само когато стигнахъ брѣга на рѣката. Искахъ да мина рѣката тичешкомъ и бѣрзо да се свра въ шумалака. Впustнахъ се съ всичка сила, но кракътъ ми се спъна и цѣлъ се прострѣхъ на земята, а пушката ми изтрака силно върху една каменна плоча. За голѣмо мое очудване отнийде не пропукаха пушки, и азъ благополучно се сврѣхъ въ гората.

Предъ мене е сега гора, просторъ, и луната още я нѣма. Азъ съмъ вънъ отъ дола — отъ дола на смъртъта — почти спасенъ вече!

Закрачихъ бѣрзо изъ гората. Гърбове на по-низки ридове, долове и шубраки затулиха отъ очитѣ ми пѫтеводния совички върхъ. Отдалеченъ достатъчно, но премалѣлъ и загорѣлъ отъ жажда, легнахъ по коремъ и си потопихъ лицето въ една вода. Никога съ такава наслада не съмъ си утолявалъ жаждата. Пиехъ на голѣми глытки, спирахъ, за да поема дъхъ и пакъ гълтахъ безъ насита освежителната благодатна течност. Край тая вода си разрешихъ и първата почивка. Сѣтихъ се за границата си, попипахъ я и я снехъ. Вжtre имаше само една фанела. Но въ дѣното намѣрихъ малко трохи. Намокрихъ тия трохи, смѣсени съ прахъ, конци, парцали и всѣкакви останки, направихъ единъ залькъ, голѣмъ колкото яйце, глѣтнахъ го съ сладостъ и после го залѣхъ съ вода.

Въ ушитѣ ми престанаха да пищятъ куршуми — затлено въ душата ми нескончаемо ехо отъ днешната пуканица. Но наредъ съувѣреността, че съмъ се значително отдалечилъ отъ смъртъта, мѣлния освѣтли въ съзнанието ми ужаса и позора на преживѣния денъ. Двадесет и петь души, погубени или разпилѣни, и азъ — водачътъ на двадесет и петтѣ — спасявамъ главата си съ бѣгство! Но необходимостта да следвамъ неотклонно посоката къмъ Совичъ, страстното желание да надвия всички спѣнки и да се спася, прогониха това чувство и трѣгнахъ съ твѣрди крачки. Заобикаляхъ урви, изминавахъ трапища, пълни съ калъ до колѣне, надвисвахъ надъ пропастии пакъ спокойно, съзаспало съзнание на лунатикъ, връщахъ се назадъ. Отъ време на време трепвахъ съ цѣлото

си тъло, но не предъ съгледано препятствие или изпречена опасност, а предъ нъкоя отъ днешните сцени при чукаритъ или въ „доля на смъртъта“. Жаждада ме загори пакъ, въ ушитъ ми забучаха потоци и, забравилъ всъкакъвъ совички върхъ, залутахъ се низъ долищата да търся водата, която шумѣше само въ ушитъ ми.

Тая нощ пихъ всъкакви води, и само следъ като утложвахъ жаждата си, идвахъ въ пълно съзнание и усъщахъ въ устата си блудкавъ вкусъ на тиня и зловоненъ дъхъ. Следъ една отъ тия кризи спомнихъ си разказа на нъкогашния си учитель по история, че и въ ушитъ на наполеоновите войници, заскитали изъ египетските и сирийски пустини, сѫ бучели буйни и бистри потоци, много близки и все недостигани. Дълго време не ме напустна тоя споменъ и нищо друго не виждахъ освенъ Сирия, Египетъ и наполеоновите войници.

Далеченъ лай на кучета, на много кучета, ме откъжна отъ Сирия и Египетъ. Това не може да бѫде друго село, освенъ Совичъ. Да тръгна направо къмъ кучетата? Въ Совичъ съмъ ходилъ само веднажъ и то доста отдавна. Напрегнахъ си паметъта, но не можахъ нито име нъкое да си спомня, нито да си представя физиономията на нъкого отъ ръководителите. Дълго обикаляхъ отдалечъ около селото, безъ да смъя да се приближа: нъщо ми подсказваше, че въ Совичъ ми грози опасност. Совичъ е сравнително близу до бачилата; не сѫ ли сѫ се отбили тамъ за ношуване нъкои отъ потераджиите? Ударихъ къмъ изтокъ съ ново внезапно взето решение: ще си избера удобно място за денуване, а утре, щомъ се мръкне, ще се впустна, ориентиранъ по картата, къмъ Крушоради, гдето ме познаватъ всички селяни.

Когато се събудихъ, слънцето бѣше се изкачило високо въ ясното небе. Зарекохъ си да си наложа въздържание и да не слизамъ подъ горицата на изворчето, край което миналата нощ бѣхъ прекаралъ нъкое време, освеженъ отъ хладната му вода. Но следъ пладне жегата стана нетърпима, изкушението надви и се смъкнахъ тихичко до студената вода. Като се върнахъ, избрахъ си по-удобно място, но веднага оживѣха въ паметъта ми картините на вчерашния денъ. Колко ли сѫ убититъ, раненитъ? Колцина ли сега скитатъ гладни,

жадни, отмалъли като менъ? На кжде се е упътилъ Траянъ и где ще се укрие той следъ извършената подлостъ? .. Жестоко, много жестоко се погаври вчера съ менъ съдбата.

Далечно дрънкане на звънци наруши тъжните ми размишления. Звънът ту приближаваше, ту се отдалечаваше. Помислихъ да се промъкна до стадото и да се явя на овчарите, но после се отказахъ и се оставилъ на случая. Свечери се и звънът заглъхна съвсемъ. Погледнахъ за последенъ път картата и отидохъ да чакамъ къмъ края на горицата.

Простихъ се съ гостоприемния дъбакъ,увъренъ, че подиръ два, най-много три часа ще бъда между близки съчувствуващи ми хора. Скоро се залутахъ въ кални хендеци, които не съществуваха на картата. Изнемощелъ, гоненъ отъ същата смъртна жажда, изгубихъ цѣли часове, отчайвахъ се и се обнадежвяхъ, докато излъзохъ най-после на открито. Походихъ известно време на посоки, чухъ кучешки лай и тръгнахъ къмъ него. Озовахъ се на широкъ път, наподобяващъ шосе. Не отивамъ ли азъ въ смъсеното село Вощаради, где има мюдюринъ, стражари, войска? Около Крушоради има много язове, каквито тукъ не виждамъ. И все пакъ не ражахъ да се отклоня отъ пътя си. Множеството и бъсътъ на кучетата, излъзли да ме посрещнатъ, тоя път не ме забъркаха. Продължихъ да вървя, описвайки кръгове на въртящъ се дервишъ, съ насочена къмъ кучетата цевъ на пушката, докато излъзохъ на селския мегданъ. Сепнахъ се и ударихъ къмъ крайните къщи. Дълго се затуляхъ низъ сънките и не се решавахъ на коя врата да потропамъ. Въ единъ малъкъ отворъ стори ми се, че лежи човѣкъ. Притаихъ се до стената. Човѣкътъ се понадигна, озърна се наоколо и пакъ се сгуши подъ покривката си. Тогава влъзохъ вътре, хванахъ го за рамото и казахъ:

— Не се преструвай на застапъ, видѣхъ те! Ставай!

Единъ старецъ се изправи на краката си, цѣль разтреперанъ.

— Какъ се назова вашето село, дѣдо?

— Живойно, синко, Живойно.

Живойно! Да, имаше и такова село, смѣсено съ турци, непосетено още отъ четата. И като насочихъ пушката къмъ стареца, попитахъ:

— Ти турчинъ ли си или кауринъ, дѣдо?

— Кауринъ съмъ, синко, кауринъ.

— Като си кауринъ, ще ме скриешъ въ къщата си, или ще ме заведешъ при нѣкого отъ ржководителите въ селото ви. Ще престоя само утре и вечеръта ще си отида.

Старецътъ въздъхна облегченъ, впи очите си въ мене и попита:

— Да не си, синко, отъ ония, що се удрия на Попадия?

— Да, отъ тъхъ съмъ.

Той се развълнува, стисна ми ръцетъ, съгледа раничката въ китката на ржката ми и я зацелува.

Отъ него разбрахъ, че щомъ лавнали кучетата, излѣзълъ караколъ войници, дошли презъ деня откъмъ Попадия, и останали да пренощуватъ въ село, и обиколилъ улиците. За това дѣдото ме взель за турчинъ и се изплашилъ много, като ме видѣлъ, че се навъртамъ около къщата му. Той се кръсти и чуди, какъ не съмъ се натъкналъ на аскера. Да ме заведе у ржководителя той не смѣе, защото трѣбвало да се мине презъ турска махала. Вместо къщата си пъкъ предлага ми планината и нивитъ, кѫдето може да ме изведе, като взима върху си всичката останала грижа за утре. И все ми повтаря, че господъ ми е посочилъ неговата къща, недалече отъ която започвали турските.

— Слушай, дѣдо, може ли да се отиде до сутринната въ Крушоради?

— Може, синко, може.

— А пѫтътъ какъ е? Нѣма ли да се сбъркамъ самичъкъ?

— Не, синко, и съ вързани очи да те пустнатъ, па къе идешъ.

И тръгнахме. Дѣдото ме помъкна низъ такива трапища, че кучетата веднага загубиха дирята ни и млѣкнаха. Когато излѣзохме отъ калъта, той ми посочи една козя пѫтека. Последнитѣ му наставления бѣха, че като държа все дѣсно, ще излѣза на голѣмия пѫтъ за Крушоради.

При третото раздвоение дѣсната пѫтека бѣше по-тѣсна. Потъ ме изби предъ тоя мѫчителенъ изборъ, но все пакъ вземахъ дѣсно. И съ сѫщата бѣрзина и неочеквано окрилена сила направихъ нѣколко стотинъ крачки. Неусѣтно се намѣрихъ всрѣдъ единъ хендекъ. Тукъ калъта бѣше много подълбока и вонеща. Усѣтихъ, че затъвамъ и бѣрзо се върнахъ назадъ, но докато се озова на мнимото раздвоение, изгубихъ не малко скъпоценено време.

Не събъркахъ вече и излъзохъ на широкия път. Напрегнахъ малкото сили, които още ми оставаха и буквально тичахъ. Но Крушоради не се ни чува, ни вижда, а изтокъ вече побълява. Потичахъ още, но въ полето се развидѣли.

Разгнѣвихъ се на себе си за многото глупости, които въ такова кѫсо време направихъ. Защо се не скрихъ въ кѫщата на живойнския старецъ, па макаръ и противъ волята му? Защо после го изпustихъ изъ ръцетъ си, вместо да го направя свой водачъ до Крушоради? Отпадналъ съвсемъ, предоставихъ се изключително на случая, отбихъ се отъ пътя, загазихъ въ ръжъта, извървѣхъ стотина-двесте крачки низъ нивата, простирахъ се на земята и не зна дали заспахъ, или изгубихъ съзнание.

Два чука биеха въ слѣпитъ ми очи, въ главата ми като че имаше разтопено олово. Съ усилие полуотваряхъ клепките си и ги затваряхъ пакъ. Очите ми не можеха да издържатъ ослѣпителната свѣтлина. Азъ съмъ самъ и трѣбва да бдя! Съ това внезапно блѣснало съзнание напрегнахъ волята си, приповдигнахъ се и взехъ сложената до мене пушка.

Полека-лека възстановихъ всички приключения на миналата нощ. Обзе ме сѫщия безпомощенъ гнѣвъ, като си помислихъ, че при малко повече себеобладание и съобразителност сега можехъ да бжда подъ нѣкоя гостоприемна крушорадска стрѣха.

Счуха ми се човѣшки гласове. Наострихъ уши, но не можахъ да различа никаква дума, българска или турска. А гласътъ все се носѣше и замираше въ пламналото отъ засуха поле. Жетвари сѫ, но — българи или турци? Живойнска или крушорадска е нивата, въ която се крия? Земята и ръжъта се запекоха. Около ми стана непоносимо душно и горещо. Взехъ да губя способността да се вслушвамъ и да бдя, но единъ гърмогласенъ викъ ме накара да изтръпна цѣль:

— Оръ бре Меметь!

Арнаутинъ полякъ или кехая викаше къмъ другъ турчинъ. Но жетваритъ може и да не сѫ турци. Съ тия догадки се приспа тревогата ми — пакъ се замаяхъ. Не знамъ колко време съмъ прекарилъ въ дремливо кошмарно състояние, полуслънаващъ, че опасността е близу и че трѣбва да

гръмна противъ първия човѣкъ, който се изпреди предъ мене. Но и това съзнание понѣкога загасваше и се пренасяхъ на Попадия, чувахъ стоновете, съ които Ристо ме отстраниваше отъ себе си, виждахъ червената бразда по бѣлитѣ му потури, виждахъ Кръсте легналъ на канарата, отбранявайки се срещу десетки читаци. Въ ушиятѣ ми пропищяваха куршуми и потрепервахъ съ цѣлото си тѣло.

Когато се свѣстихъ пакъ, гласовете се чуваха малко по-ясно. Слънцето вече не огрѣваше прѣко моето леговище. Въ въображението ми се мѣрна бѣклица съ вода — нѣщо, съ което снощи можехъ да се снабдя отъ живойнския селянинъ. Безъ да чувствувамъ гладъ, посегнахъ къмъ натежалите узрѣли класове и откѣснахъ единъ. Но нѣколкото зѣрна, които сдѣвкахъ, оставиха въ устата ми отвратителенъ вкусъ, отъ който се потърсихъ. Отъ време на време пропълзявахъ безшумно на назадъ и се отдалечавахъ отъ жетварските гласове.

Заедно съ предвечерната ведрина разведряше се и въ главата ми. Това сѫ, сигурно, последните часове на моята одисея. Тази нощъ азъ вече нѣма да сбѣркамъ, нѣма да сторя ни една отъ снощните глупости.

Гласовете не се приближиха къмъ крушорадския путь, а замрѣха татъкъ къмъ западъ: жетварите бѣха живойнци. Здрачи се. Полъхна ме съживителенъ хладъ. Обладанъ отъ радостно чувство на самота и сигурностъ, загледахъ се въ дѣлбокото небо, по което затрепвала вече звезди. Мракътъ на майката нощъ съвсемъ се сгъсти.

Скоро, безъ никакво обѣркане се озовахъ на крушорадските язове. Първата ми грижа бѣ да утоля жаждата си, която ме тѣй много измѣчи презъ деня.

Крушоради има три махали. Дветѣ сѫ чифлици съ бейска кула, кехаи и пазачи арнаути, а третата, която се назва още и Юрукъ, представя нѣщо като отдѣлно село отъ тридесетина кѫщи. Въ Юрукъ слизахме най-често и тамъ се чувствувахме най-сигурни.

Защо сега не можехъ да отлича Юрукъ отъ другите махали? Нѣколко пъти приближавахъ отдѣлно дветѣ, разлайвахъ всичките псета и, усъмненъ, отдалечавахъ се въ полето, докато се умирятъ кучетата. Така дочакахъ полунощъ. Тазинощните лутания имаха само тая добра страна, че во-

дата на язоветъ бѣше на разположението ми. Решихъ се, най-после, и се вмъкнахъ въ една махала. Тръпки ме побиха, когато се намѣрихъ предъ самата бейска кула. Бѣгомъ напустнахъ чифлика и подиръ половинъ часъ бѣхъ вече сигуренъ, че се намирамъ въ Юруко. Преследванъ отъ кучетата, тропахъ по вратитѣ и прозорцитѣ на много кѫщи. Казвахъ си името, споменавахъ имената и на всички стари четници, но домакинитѣ, за които безпогрѣшно знаехъ, че сѫ будни и стоятъ изправени задъ вратитѣ си, не се отзоваваха.

Какъ! Нима и тукъ, въ Крушоради, ще остана пакъ низъ нивята? Не, това нѣма да стане. Изборътъ ми падна на една малка крайселска кѫща. Ще тропамъ и ще викамъ до зори и нѣма да си отида: първиятъ излѣзълъ човѣкъ ще ме познае. Тропахъ на вратата съ приклада, после се изправяхъ предъ едничкия прозорецъ и чукахъ. Повторихъ и потретихъ името си, описахъ физиономията си, напомнихъ, кога съмъ дохождалъ въ селото имъ съ Марко и кога съ дѣдо Яндре. Кучето се отчая да лае и мълкна. Отчаяхъ се и азъ да моля и да увещавамъ и заявихъ:

— Чуйте, азъ нѣма да си отида оттукъ. Ето сега ще легна да спя въ двора ви, и ако утре ме откриятъ поляците и кехантѣ, вие ще вземете на шията си селото и ще отговаряте предъ началството!

Насъбрахъ изъ двора метли, дилафи, лопати, самари — каквото ми попадна и, подъ самия прозорецъ, успоредно съ стената, издигнахъ си едно хубаво прикритие. Но току що се разположихъ между кѫщната стена и импровизираното прикритие, чухъ че вжтре се драсна кибритъ. Станахъ пакъ и едва успѣхъ да зърна лицето на една бабичка, която моментално изгаси газеничето.

— Защо те е страхъ, бе бабче? Кѫде ти е стспанѣтъ каки му да излѣзе. Тсй ще ме познѣе веднага.

— Сама съмъ, синко. Синътъ е съ овцитѣ.

Най-после, удостоихъ се съ отговоръ.

— Остави лъжитѣ и каки на сина си да излѣзе още сега.

Тѣ, наистина, се убѣдиха, че нѣмамъ намѣрение да ги оставя на миря. Размѣстването на лопатитѣ и самаритѣ изъ двора имѣ своя ефектъ. Вратата тихичко се поотвори и азъ веднага припъхнахъ приклада на пушката. Две очи на въз-

растенъ мжжъ се вгледаха въ мене при свѣтлината на газенчето, вратата се разтвори широко и мжжътъ се хвърли на шията ми. Майката и булката се разридаха. На ржце почти ме внесоха въ малката стаичка, за която тъй силно копнѣхъ презъ нощта.

— Е, защо не отваряхте? Не ме ли познахте?

— Познахме те, ама все не можехме да хванемъ вѣра.

Първата и втората нощъ въ селото припадалъ аскеръ. Турцитѣ тропали, сѫщо като мене, по врати и прозорци и, сѫщо като мене, споменвали имената на Марко, Кице, Дине, Абдурамана и настоявали да имъ се отвори, увѣрявайки, че сѫ се спасили отъ попадийското сражение. Дълго време моите домакини взимали молбитѣ и увещанията ми за продължение на аскерскиятѣ маневри отъ първигъ две нощи. Тая нощъ аскерътъ не се вести: предположилъ е, навѣрно, че уцѣлѣлътѣ на Попадия четници сѫ вече поприбрани и е счель излишно да варди.

Значи, спасението си дължа на глупоститѣ, които направихъ въ Живойно и благодарение на които снощи не успѣхъ да стигна въ Крушоради. Турцитѣ били убедени, че съмъ загиналъ на Попадия, но трупътъ ми билъ заровенъ нѣкѫде. Безследното ми изчезване презъ последнитѣ два дена убедило и съседнитѣ села въ истинността на тоя слухъ. И сега се явявамъ като възкръсналъ изъ мъртвитѣ.

На часа се яви ржководителътъ бай Танасъ, селскиятъ бакалинъ. Той се разплака отъ радость и отъ скърбъ:

— Цѣла нощъ те взимахме за турчинъ и ти си тропалъ, тропалъ, безъ никой да ти отвори!

Съ Танаса, винаги усмихнатъ, добродушенъ човѣкъ, бѣхме добри приятели. Той поиска да бѣда непремѣнно неговъ гостъ и, макаръ че се бѣше вече развидѣлило, отидохме у него.

Това, което изпитвахъ сега, обиколенъ пакъ отъ близки съчувствуващи хора, не се подава на описание.

Бай Танасъ натрупа предъ мене най-хубавитѣ стоки на бакалницата си: бѣли турски шекерчета, стафиidi, смокини, конякъ. Къмъ нищо нѣмахъ желание да посегна. Жаждата продължаваше да ме гори и азъ я угасихъ съ една паница кисело млѣко, разредено съ вода.

Колко бъше мъжително да се разправя на любопитствуващите крушорадци печалната попадийска история. Па и сили не ми оставаха вече дори за приказка. Надраскахъ по една бележка за Вощарани и Леринъ и после, посрещдъ приказките на селяните, очите ми се склопиха и заспахъ.

XXXVIII.

Крушоради,
26 юни.

Когато се събудихъ, надъ главата ми седъше ржководителтъ отъ Вощарани дъдо Ичо и ме гледаше съ съчувствие и кротостъ.

Въ паметта ми внезапно оживѣха всички преживѣни нещастия. Дъдо Ичо, преклонилиятъ вече старецъ, осакатенъ отъ изтезания въ турски затворъ, апостолътъ на Леринско, който, подкрепяня на тояга, обикаляше селата, бъше първиятъ любимецъ на Марко. Когато припадахме около Вощарани, той се явяваше предъ насъ неочеквано, като изподъ земята. Старецъ неджгавъ, прегърбенъ, побѣлѣлъ, съ костеливо лице, което се оживяваше отъ две умни, проницателни очи, той носеше младо сърдце, изпълнено съ вѣра на библейски пророкъ. Обичъта и почитъта ни къмъ него бѣха безгранични. Простъ селянинъ, той се издигаше надъ мѣстния ограниченъ кръгозоръ, обгръщащ цѣлото дѣло и живѣеше съ него.

— Кой знае, какъ се радватъ вашите турци въ Вощарани, дъдо Ичо . . . прекъснахъ азъ мълчанието.

— Нека се порадватъ и тѣ. И да се радватъ, и да се не радватъ, тѣхната е свършена. Тѣхъ ги чака умирачка, а ние сега зафатаме . . .

— Но много имъ провървѣ: премахнаха Марко, ето сега изчухаха и насъ . . .

— Народъ се не свършва . . .

Дъдо Ичо бъше човѣкътъ, комуто можахъ да разправя всичко. И когато му обяснихъ, че попадийското сблъскване не бъше случайно, нито наложено отъ турцитѣ, а поискано и устроено отъ мене за да бѫде отмъстенъ Марко и за да се разбере отъ свѣта и отъ маловѣрната част на народа, че силата на Организацията остава ненакъренена, лицето на бѣловласия старецъ засия. Моята довѣрчивостъ къмъ карака-

чанитъ стана причина да бждемъ сами нападнати и разгромени, но мисълта, която ни закара въ Попадия, бъше права. Ако бяхъ сполучилъ, селата ни биха сега тържествували, отъ Леринъ и Битоля не биха и ми споменали, че съмъ извършилъ всичко на своя глава, биха ме само поздравили. Дъдо Ичо разбра това, и то е за мене голъмо утешение.

Старият борецъ бъше също утешенъ. Той ми подаде шише конякъ, донесено заедно съ печени пилета и други лакомства отъ Вощарапи. Подаде ми и едно писмо отъ своята внучка, ланската учителка въ село Прекована, а сега учителка въ Вощарапи и секретарка на мъстния подоколийски комитетъ. Тя също ме съраддаваше за избавлението.

Оплаканъ отъ всички, азъ се явявамъ сега предъ тяхъ като възкръсналъ.

Сега вече можехме съ дъдо Ичо да установимъ точно списъка на убититъ. Турцитъ въ Вощарапи и Леринъ се хвалили съ шестъ намърени трупа на мои другари, Съ най-голъма почить тъ говорили за героичната смърть на двамина: Кръсте борешанецъ и Ристо отъ Вощарапи.

Мълчаливо и спокойно Кръсте изстрелялъ всичките си патрони противъ потераджиите и загиналъ на поста си — тамъ, където го бяхъ оставилъ. Той найстина е издържалъ докрай.

Ристе отъ Вощарапи бъше най-новиятъ ни четникъ. Червендалестъ, вакъль и снаженъ овчарь, той бъше убилъ съ кривака си единъ вощарапски турчинъ. Селянитъ го бяхъ прикрили, и дъдо Ичо го бъше изпратилъ при мене. Ристо ходи съ четата ми само нѣколко дена — не успѣхъ да го преоблека дори — и загина на Попадия, не далечъ отъ чукаритъ, сражавайки се също до последенъ курсумъ. Турцитъ се смѣяли на неговата адрамийска стрелба, но се удивлявали на безстрашието му. Той се изправялъ цѣлъ, стрелялъ съ открыти гърди, псуваики и предизвиквайки потераджиите, и нито се опитвалъ да се прикрие.

Трети познатъ трупъ билъ този на неоказеца Коста. Единъ маргински курсумъ раздробилъ черепа му. Не зная защо, за този божки човѣчецъ, тъй беззаетно преданъ, най-вече ми дожалъ. Сега, когато той е загиналъ, азъ си го спомнямъ все съ оная блажена усмивка, съ която той ми представяше булката и децата си въ Неокази. . .

чанитъ стана причина да бждемъ сами нападнати и разгромени, но мисълта, която ни закара въ Попадия, бѣше права. Ако бѣхъ сполучилъ, селата ни биха сега тържествували, отъ Леринъ и Битоля не биха и ми споменали, че съмъ извршилъ всичко на своя глава, биха ме само поздравили. Дѣдо Ичо разбра това, и то е за мене голѣмо утешение.

Стариятъ борецъ бѣ сѫщо утешенъ. Той ми подаде шише конякъ, донесено заедно съ печени пилета и други лакомства отъ Вощарапани. Подаде ми и едно писмо отъ своята внучка, ланската учителка въ село Прекована, а сега учителка въ Вощарапани и секретарка на мѣстния подоколийски комитетъ. Тя сѫщо ме сърадаваше за избавлението.

Оплаканъ отъ всички, азъ се явявамъ сега предъ тѣхъ като възкръсналъ.

Сега вече можехме съ дѣдо Ичо да установимъ точно списъка на убитите. Турцитъ въ Вощарапани и Леринъ се хвалили съ шестъ намѣрени трупа на мои другари, Съ най-голѣма почитъ тѣ говорили за героичната смърть на двамина: Кръсте борешанецъ и Ристо отъ Вощарапани.

Мълчаливо и спокойно Кръсте изстрелялъ всичките си патрони противъ потераджииятъ и загиналъ на поста си — тамъ, гдето го бѣхъ оставилъ. Той найстина е издѣржалъ докрай.

Ристе отъ Вощарапани бѣше най-новиятъ ни четникъ. Червендалестъ, вакълъ и снаженъ овчарь, той бѣше убилъ съ кривака си единъ вощарапски турчинъ. Селянитъ го бѣха прикрили, и дѣдо Ичо го бѣ изпратилъ при мене. Ристо ходи съ четата ми само нѣколко дена — не успѣхъ да го прѣоблека дори — и загиналъ на Попадия, не далечъ отъ чукаритъ, сражавайки се сѫщо до последенъ куршумъ. Турцитъ се смѣяли на неговата аджамийска стрелба, но се удивлявали на безстрашието му. Той се изправялъ цѣлъ, стрелялъ съ открыти гърди, псувайки и предизвиквайки потераджииятъ, и нито се опитвалъ да се прикрие.

Трети познатъ трупъ билъ този на неоказеца Коста. Единъ маргински куршумъ раздробилъ черепа му. Не зная защо, за този божи човѣчецъ, тѣй беззаетно преданъ, най-вече ми дожалъ. Сега, когато той е загиналъ, азъ си го спомнямъ все съ онай блажена усмивка, съ която той ми представяше булката и децата си въ Неокази. . .

Арнаутското облъкло на малкия Ристо, нашиятъ другаръ отъ паметния долъ, взель и облъкъл единъ отъ кехаите на село Сетино. Последниятъ се гордѣелъ съ плячката си, защото тя е турска по произходъ: принадлежеше на единъ турчинъ, убитъ отъ наши селяни около Добровени.

Останалитѣ двама убити били милиционери, чиято самоличност още не е установена.

Но не числото на убитите съставя позора на Попадийското сблъскване. Станало е нѣщо по-страшно отъ смъртъта на тия шестъ души. Траянъ не се задоволилъ съ своеволното бѣгство отъ своя постъ, — бѣгство, което разнебити цѣлата позиция и докара поражението ни. Изплашенъ, види се, отъ последиците, той отишълъ до край въ малодушието и подлостта си: подвель нѣколцина селяни, и, макаръ вънъ отъ опасността вече, се предалъ заедно съ тѣхъ на турцитѣ.

Нищо не съкрушава и озадачва толкова дѣдо Ичо, колкото това позорно предаване. Стариятъ вошарски ржководителъ подозираше Траяна въ умишлено застрелване на работника отъ Пополжани и на два пъти бѣше изказалъ подозрѣниета си предъ покойния Марко. Но Марко все отлагаше разследването: чакаше да припаднемъ къмъ Пополжани — та тогава. Но много по-голѣма е моята вина, че не застреляхъ бѣглеца, когато напустна позицията.

*

Отъ направената справка за сѫдбата на останалитѣ разбрахъ, че селянитѣ милиционери сѫ се прибрали по селата си, а трима отъ другарите сѫ се озовали въ Сетино.

Какъ сѫ припаднали тѣ само на половинъ часъ далеко отъ мене? Каква ли е пъкъ тѣхната одисея? Азъ знаехъ, че като мѣстни хора тѣ безъ особена мѣжа ще си намѣрятъ убежище, и все пакъ на моменти ми се струваше, че всички сѫ пропаднали вдънъ земя и че нѣма вече никога да ги видя.

Още на другата вечеръ оцѣлѣлите дойдоха при мене. Тѣ сѫ Стефо, пѫтелеецътъ Цильо и неоказецътъ Иванъ.

Особено ме развѣлнува срещата съ първите двама. Монтѣ другари отъ паметния долъ, гдето прекарахме страшните минути между живота и смъртъта! Стефо не можа да си сдѣржи сълзите. Цильо, който бѣше останалъ въ паметта ми съ оня жалъкъ видъ — подъ обезобразяващия отпеча-

тъкъ на смъртния страхъ, сега ми се усмихваше съ безгрижието и самодоволството на лекъ човѣкъ. И тримата ми се радваха като деца, които подиръ безпомощно отлъчване намиратъ безвестно загубения си баща. Тъ сж още подъ впечатлението на уплаха, който се всели у селяните подиръ нашето поражение и особено поради доброволното предаване на Траяна. Загрижени за сѫбата си, тъ се радватъ, че ще има и за напредъ кой да мисли за тѣхъ.

И у мене и у тѣхъ се зароди единъ и сжъ въпросъ. Какъ се случи, та се изгубихме, следъ като падна спасителната тъмнина надъ доля? Какъ се раздѣлиха нашите птици, когато още бѣхме тъй потрѣбни единъ на другъ?

— Не ме ли видѣхте вие, когато слѣзохъ въ доля и се изправихъ надъ трупа на убития Ристо? Не ме ли чухте, когато викахъ: Стефо! Стефо!

— Търсейки все по-удобно място, ние неусътно се отдалечихме на повече отъ десетина крачки отъ Ристо. Следъ като се стѣмни, видѣхме ненадейно, че надъ трупа се изправи човѣкъ, но не чухме никакъвъ гласъ. Азъ те взехъ за гега и се прицелихъ въ тебе, но Цильо ме възпрѣ, като ми пошепна: „Той е! търси ни... ще се приближи“... Почакахме те да се приблишишъ, но ти стоеше все надъ трупа; наведе се по едно време надъ него, после се отдалечи и изчезна. Не посмѣхме да ти се обадимъ, защото азъ и докрай останахъ съ съмнението, че не си билъ ти, а нѣкой турчинъ... Чакахме те после дълго време да ни потърсишъ, но ти не се вести и ние лека-полека се отдалечихме...

Тѣхната мжка не е траяла много. Тръгнали тъкмо по противоположна посока, тъ още подиръ полунощъ припаднали въ едно тѣрло, на границата между Попадийско и Сетинско. Овчарите ги посрещнали братски, нахранили ги и ги напоили; презъ деня ги скрили въ планината, а другата нощъ ги свалили въ Сетино. Още въ тѣрлото Стефо си попривързалъ ранитъ, а въ Сетино му ги промили и лѣкували съ нѣкакъвъ особенъ мехлемъ.

Историята на бай Ивана отъ Неокази повече се приближава до моята.

Спомнихъ си, че той се намираше въ групата, която, слизайки покрай рѣката, бѣхъ застигналъ. Когато се натъкнахме на турския огънь, той не свърналъ къмъ доля, заедно

съ мене, а се стжписаль назадъ. Не много далеко отъ нашия долъ настигнали ги турци и се завързала престрелка. Скоро се притекли и други потераджии. Нашитѣ се пръснали изъ гората, а бай Иванъ, нѣмайки какъ да се прикрие, се изправилъ до една скала, надъ която се спускалъ водопадъ. И така, изправенъ между скалата и водната струя, прекаралъ до вечеръта. Турцитѣ сновѣли около него, приказвали и си заминавали, а той се чувствуvalъ добре запазенъ задъ своето шумяще водно прикритие. Презъ нощта се скиталъ изъ плината, търсейки овчарски търла и осъмналь. Презъ дена причакалъ на пътя единъ селянинъ, предъ когото се присторилъ на гега и се сдобилъ съ парче хлѣбъ; почакалъ да се стѣмни, прибраle се при едни овчари, които го завели въ Сетино.

Когато и азъ разправихъ своята тѣжна история, Стефо и Цильо се ядосваха, че сж ме пропуснали въ дола безъ да ми се обадятъ, и съвсемъ неоснователно считаха се донѣйде виновни за моите патила. Незлобиви, примирени съ сѫдбата си хора, тѣ посрѣщатъ попадийското нещастие като една фаталност, за която никой не е виновенъ. Тѣ нито ми загатватъ, че трѣбваше да изловя и навържа всички власи отъ бачилата, за да имъ се отнеме възможността да обадятъ каквото и да било на турцитѣ.

Колкото за мене, азъ вече бѣхъ забравилъ и жаждата си, и кошмаритѣ си, и своята печална безприютность, когато тропахъ по крушорадските кжци. Всички мжки на тѣлото се забравятъ, щомъ преминатъ. Тѣ оставятъ въ душата не лоши спомени, и човѣкъ после ги разказва не безъ удоволствие, че е ималъ енергия да ги преживѣе и надвие. Мене ме терзае нещастието, което сполетѣ Организацията, пакоститѣ, които азъ, въ пламенното си желание да възстановя силата и престижа ѝ, неволно ѝ нанесохъ.

XXXIX.

Забърдени,
28 юни.

Нашата четица отъ четирма тръбва да се прости временно съ Леринско, докато утихне съвсемъ опустошителната буря.

Турцитѣ мислятъ да продължатъ обезоржителната акция, започната въ Търсъе. Тѣ сѫ заживѣли съ илюзията, че сѫ нужни още малко усилия и насилия, и Организацията, обезглавена съ смъртъта на Марко и доразнебитена на Попадия, ще издъхне, а Леринско ще мирияса за винаги. Добре, че мислятъ така. Това показва, че сѫ неизцѣримо късогледи.

По мнението на окръжния и районния комитети нужно е агитѣ да се приспятъ съ тая вѣра и да не имъ се дава поводъ за засилване на гоненията, та да може населението да си поотдыхне и да се опомни отъ последните страхове и тревоги,

Дѣдо Яндре съ оцѣлѣлѣтъ стари Маркови другари и съ нови забѣгнали селяни се прехвърлилъ въ Костурско веднага подиръ пътелейското сблъскване. Къмъ Костурско сѫ упътени и печалнитѣ останки на нашата чета.

Сега сме настанени въ единъ плѣвникъ на чифлика Забърдени. Другаритѣ ми дѣлбоко спятъ върху мекото миризливо сѣно. Огъ селото не долита никакъвъ шумъ. Снощи го избиколихме и безшумно се сврѣхме подъ тоя сламенъ покривъ.

Бай Дине, забърденскиятъ ржководителъ, едничѣкъ знае за нашето пребиване тукъ. Още снощи той ни снабди съ хлѣбъ и ни оставилъ. Въ Забърдени има чифлишка кула, кехай, поляци. Наоколо войска непрекъснато снове, но нашиятъ плѣвникъ нѣма да възбуди подозрѣнія. Бай Дине варди. Той ми каза, че само при опасностъ ще се вести презъ деня. За това въ плѣвнята ще бѫде все тѣй мъртво, докато се стѣмни.

Съ всичко вече се примирихъ. Всичко и всички прежалихъ.

— Нека се порадватъ и тѣ... Но и да се радватъ, и да не се радватъ, тѣхната е свършена. Тѣхъ ги чака умирачка, а ние сега зафатаме... казваше дѣдо Ичо.

Турското царство е старо, изнемогнало дѣрво съ проядени корени, и нищо не ще го спаси отъ загинване. Ние

сме младъ джбъ, пустналъ достатъчно дълбоки корени, и никакви бури не могатъ вече го сломи. Времето работи за настъ. Винишката афера въ 1898 временно разнебити нѣколко околии, но не уби Организацията. Нови хора заеха мястата на загиналите, затворените и заточените, нови околии се заразиха отъ бунтовнишки духъ и образуваха малки жизнеспособни и сплотени царства въ държавата на султана. Съседното Костурско миналата година преживѣ изпитни не по-малко страшни отъ нашите, но бурята мина и районътъ се изправи на краката си съ още по-внушителна сила. И подиръ смъртъта на Марко, Леринско ще намъри своите хора и пакъ ще процъвти.

Всичко това е тъй, и все пакъ неизповедима мъжка ме гложде сега. Какъ завиждамъ на другарите си, че могатъ да убиватъ въ сънъ дългите часове на чакането! Търсъе, Пътеле, Попадия... Всички лица и събития, свързани съ тия три имени, се преплитатъ. Тѣ сѫ легнали като скала на гърдите ми. Несспособенъ съмъ да ги отдѣля едно отъ друго и да спра мисълъта си на нѣщо опредѣлено. И това състояние има, навѣрно, да продължи още дълго. И то ще парализира енергията ми, докато нѣкое ново необикновено преживяване не ме разтърси пакъ....

Бързи леки стъпки зашумѣха предъ вратата и прекъснаха мъжителните ми размишления. Опасностъ! Турци! Тукъ, всрѣдъ полето, въ тоя плѣвникъ, гдето можемъ да изгоримъ като мишки! Разбутахъ веднага спешите другари и взехъ набързо да се пристѣгамъ, поглеждайки къмъ вратата. Но забърденскиятъ ржководител влѣзе усмихнатъ и ме успокои: „Нѣма нищо!“ Женска рокля зашумолѣ, и бай Дине стори пѣтъ на едно момиче, облѣчено въ черно. То се усмихна, спусна се къмъ мене и ми подаде ржка.

— Секретарката отъ Вощарапани!?

— Да, откѣде ме познахте?

Ако не бѣхте вие, бай Дине не би дошелъ при настъ по това време. Знаете ли, че ни не малко разтревожихте?

— Да, виждамъ, че всички сте още развѣлнувани, каза ги, отигле при другарите и се ржкува и съ тѣхъ. Но вие ще ми простите. Знаехъ, че ни напускате временно и искахъ непремѣнно да ви видя и... да ви честитя. Цѣли три дена

ви мислехъ за убитъ... Дъдо ми разправи всичко, но азъ искахъ да ви видя съ очитъ си...

— Благодаря ви за всички съчувстваия, за труда, който си направихте, както и за изпратените нѣща въ Крушоради.

Нашата посетителка седна на купъ сено, което ѝ на-
тъкмихме. Тя въздъхна дълбоко и усмивката тежно замръ-
въ гънките на устните ѝ.

Разбрахъ какво ѝ сви сърдцето въ тая минута. Нашата тревога отъ неочекваните стъпки, видътъ на прибѣжището ни, числото ни — всичко издаваше у насъ печална останка отъ по-голъма и по-знушилна дружина, която е прѣтър-
пѣла крушение. Моето сърдце сѫщо се сви, думите ми за-
мръзнаха на устата и млъкнахъ.

Уви, не въ такова време и при такава обстановка азъ мечтаехъ да срещна тая жена, която познавахъ по чужди отзиви и по служебните писма, които сме си писали. Разказ-
зите на Марковите стари другари за „прекопанската учите-
телка“ възбудиха въображението ми и азъ си създадохъ отъ нея пленителенъ образъ на героиня, която ноще при-
дружавала съ нарамена пушка четата и която веднажъ сама занесла торба хлѣбъ въ прекопанска кория, гдето бива-
кувалъ Марко. Никоя наша жена-работница не е будила тол-
кова възторгъ и симпатия у старите Маркови четници. До-
като придружавахъ Марко, дъдо Ичо при всѣка среща ми предаваше нароченъ поздравъ отъ нея. Тия нароч-
ни поздрави ми доставяха неизразима радост и ме настрой-
ваха сантиментално презъ нашите нощи походи.

После, като секретарь-агитаторъ при дъдо Яндре и като самостоятеленъ началникъ отъ два месеца насамъ, азъ получа-
вяхъ и четъхъ нейните шифровани писма. Малкиятъ уча-
стъкъ на село Вошарани спадаше въ моята половина отъ Леринския районъ. Усилената работа въ полето, около Во-
шарани, и последвалите афери бѣха усилили нашата пре-
писка. Понѣкога, къмъ господинъ тя прибавяше и драги.
Понѣкога пѣкъ, вместо цѣлото си име, подписваше Катя.
Трѣбва да ти призная, че тоя маниеръ, необикновенъ за
едни дѣлови комитетски писма, ме твърде приятно ласкаеше.
Драги и Катя се отнасяха лично до мене и само до мене.
Отъ тѣхъ ме лъхаше нѣжно галеща интимност. И съжаля-
вахъ много, че тая година прочутата „прекопанска учителка“

живѣе въ родното си село, смѣсено съ турци и седалище на мюдюринъ, село, което ние боязнае дали нѣкога ще посетимъ.

Марковите другари ми я описваха мѣничка, висока колкото една грѣцка пушка, приказлива, весела и безстрашна. При все това азъ не можехъ да си я представя толкова малка, щомъ тя носила пушка и придржавала четата въ трудни походи. И сега виждахъ предъ себе си една мургава мињонъ съ остра брадичка и съ нѣженъ мѣхъ по-горната устна. Изненадата бѣ приятна. Само гѣститѣ, почти сключени вежди, и една брадавица на бузата придаватъ й нѣщо остро, но то се смягчава отъ общия детски изразъ на лицето.

„Прекопанската учителка“ сега не бѣше ни весела, ни приказлива. Тя се вглеждаше въ облѣклото ми, въ въоръжението, въ цѣрвулитѣ ми. Въ очитѣ ми се взираше продължително, съ упорито любопитство и съ жалост, която напразно се мѫчеше да скрие. Разговорътъ не вървѣше. Азъ я разпитахъ и веднажъ и дважъ за дѣдо Ичо, за Вощарани, за други дреболии, но отговоритѣ бѣха разсѣяни и кратки. Очевидно, тя преживѣваше мѣката на последнитѣ нещастия, които ние, съ вида си и съ бѣгството си отъ Леринско, живо въплощавахме. Азъ старателно избѣгвахъ да заговоря за Попадия и й бѣхъ благодаренъ, че и тя не пожела или не посмѣ да полюбопитствува за подробноститѣ на нашето поражение. Въ кѫщата на обесения не бива да се говори за вѣже. . . Но и безъ това нейната замисленост ми действуваше болезнено, нейната жалост, на която азъ бѣхъ главно предметътъ, ми причиняваше непоносима мѣка, която трѣбваше да крия и отъ нея и отъ другитѣ. А бай Дине и другаритѣ ми само мѣлчаха — чувствуваха се като излишни въ тая среща.

Моята събеседница на време тури край на това положение като запита Стефо, дали баща му е стигналъ благополучно въ България.

— Дано не ви чакаме дѣлго. . . Дано се завѣрнете по-скоро, пошепна тя развѣлнувана и се сбогува.

— Надявамъ се. . .

Тя добре направи, че не продължи повече стоенето си. Азъ съ нетѣрпение чакахъ минутата на тръгването ѝ. Но когато вратата на плѣвника се затвори безшумно подиръ го-

стенката, стана ми още по-тежко. И ако бъхъ самичъкъ, сигурно бихъ се разридалъ.

XL.

Неговански лески,
30 юлий.

Денуваме въ същия лески, на същото място, гдето неотдавна съдихме пленниците отъ Неокази. Въ бивака още има остатъци отъ тогавашното ни пребиване — парцали, кокали, угарки. Възбудени отъ сбратимяването, ние тогава забравихме да разчистимъ мястото и да развалимъ легалата — да заличимъ следите отъ комитско бивакуване. Угарките съ въ такова множество, че бай Иванъ ги събра и напълни кутиите ни съ тютюнъ, какъвто не успяхме да си вземемъ въ Забърдени.

Весело и шумно бъше тогава. Не веднажъ азъ ставахъ да наложа тишина. Сега сме презловени и нѣма нужда отъ забележки за да се мълчи. Цельо пътелеецътъ е часовий, а ние тримата, отдалечени единъ отъ другъ, сме се негласно уговорили да не нарушаваме мълчанието и никой да не смущава скръбната мисъль на другия.

Огъ сутринята още азъ съмъ прикованъ на старото си място. До мене стои непобутнато легалото на Кице. Въ ушите ми е неговата обична свирня: чистейки единъ по единъ патроните си, той свирѣше съ уста все същото. Наистина ли, нѣма вече да го чуя да свири, да го видя, какъ весело подкача и разсмила съ шегите си всички?... Подпрѣнъ на среќната леска, Коста отъ Неокази се пощѣше. Мѣстото му сега е празно, но добриятъ неоказецъ съ изгорѣлото лице все стои предъ очите ми, съсрѣдоточено наведенъ надъ своята работа. Недалеко отъ мене виждамъ като живъ и Кръсте борешанецъ съ неговото сухо, бледо лице и дълги, жълти мустаци. Както тогава, той рѣже съ ножчето си залъзи отъ рѣзена хлѣбъ, който държи, и ги поднася къмъ устата си...

На мястото, гдето стояха двамата пленници, сега седи умисленъ Стефо, изсъхналъ, станалъ съкашъ още по-мургавъ следъ преживѣните страдания.

Всичко е още тѣй живо въ паметта ми, всичко ми говори за онова, което е било и това, което е.

Ние като че нѣмакме време да се натжжимъ по живитѣ хора, които загинаха. Скрѣбъта по тѣхъ се слѣ въ голѣмата скрѣбъ за загубитѣ на общото дѣло. Огдѣлнитѣ личности съ своитѣ физиономии, особени навици, достойнства и недостатъци, и съ оставенитѣ въ нась впечатления, потънаха въ онова голѣмо безлично живо цѣло, което врагътъ поиска съ своитѣ удари да умѣрти. Имаше даже моменти, — следъ тѣрсъенската афера — когато ние скрѣбѣхме повече за отнетитѣ пушки, отколкото за загиналитѣ и за страданията на живитѣ хора. Но умѣтъ се помира вече съ загубитѣ на дѣлото, и сега единъ по единъ се редятъ образитѣ на ония, които, престанали да живѣятъ за себе си, продѣлжаватъ да живѣятъ за нась — въ нашите души, гдето всѣки отъ тѣхъ е запазилъ своето особено мѣстие. Кице, Коста, Крѣсте борешанецътъ, Ристо вощаранецътъ — всички тия хора, съ които случаятъ ме събра, извикватъ въ мене скрѣбъ не само защото бѣха потрѣбни на общото дѣло. По болката, която ни причинява споменътъ за тѣхъ, ние чувствуваме, че всѣки отъ тѣхъ съставя по-голѣма или по-малка частица отъ нашето собствено сѫществуване.

Болката съ време ще се претѣпи, но ще остане споменътъ и почитъта къмъ тѣхъ. Това важи само за нась, които сме другарували съ тѣхъ, и за тѣхнитѣ близки, които сега ги оплакватъ. Широката маса^{на} народа не ще узнае никога тѣхнитѣ имена. Левски, Караджата, Ботевъ не будятъ сега въ нась съжаление съ трагизма на своя преждевременъ край, а само удивление и почитъ. Въ тѣхнитѣ образи на великани се сливатъ и губятъ съ стотици и хиляди непознати намъ безименни борци, които бѣха се наредили подъ борческитѣ имъ знамена и принесли жертва равноценна на тѣхната: живота си. Така и имената на Кицевци и Крѣстевци ще се слѣятъ и изгубятъ въ великанския образъ на Марко — на голѣмия човѣкъ, за чиято смѣртъ случаятъ не ми даде да отмѣстя.

Съ внезапността на метеоръ се яви той на нашето небе. Но както слѣнцето затѣмнява по-малко яркитѣ звезди и освѣтлява тѣмнитѣ планети, Марко поглъща вече въ себе по-малкитѣ имена и живѣе въ просвѣтленитѣ съзнания на робитѣ.

Отъ где и какъ се откѣсна това чудно свѣтило?

Повечето отъ четниците му го почитаха и му се бояха. Не всички бъха привързани къмъ него съ онова топло и възторжено чувство, което будѣше въ тѣхъ Дѣлчевъ: Марковата аскетическа строгост лишаваше живота имъ отъ ония забавления и леки увлѣчения, които биха могли да го направятъ по-разнообразенъ. У проститѣ селяни имаше, покрай почитъта, още обичъ и удивление къмъ силния, самопожертвувания се за благото имъ братъ. Но интимниятъ Марко, скритиятъ въ бореца човѣкъ, остана и остава незнаенъ за всички, които дойдоха въ съприкоснение съ него.

Непълно изключение въ това число съмъ азъ. Не си правя илюзията, че съмъ прозрѣлъ въ заключениетѣ кѫтчета на душата му — азъ изобщо не вѣрвамъ, че нѣкой може напълно да отгаде и разбере нѣкого. Но азъ между всички правя изключение въ тоя смисълъ, че съ страстно желание се стремѣхъ да проникна въ интимния човѣкъ, когото външната студенина и видимото безстрастие покриваха като съ ледена кора. Кой знае... може би и азъ бихъ останалъ съ общото повръхностно впечатление за него, ако нашата дружба бѣше се скъсила още презъ втората или третата седмица, и ако Марко ме държеше далече отъ себе си — както другитѣ. Но отъ деня, когато изгубихъ Славко и трѣбваше, по неволя, да се сближа съ другаря, който ми бѣше и началникъ, Марко взе да става по-другъ къмъ мене. Може би, защото чувствуваше моята мълчалива почитъ и схващаше, че се прекланятъ предъ неговата превъзходяща борческа сила; може би, защото харесваше у мене нежеланието да се представямъ за герой, какъвто и не съмъ; може би, още, защото нашитѣ беседи внесоха известно приятно разнообразие въ неговата пълна самота, — Марко ме удостои съ една привързаностъ, въ която не липсваше и обичъ. Само къмъ моите физически слабости, само къмъ моите природни, вжтреши, недостатъци, които не ми даваха да се издигна до високата на истински борецъ, достигната отъ него и отъ други подолни отъ него, той бѣше снизходителенъ, отстъпчивъ, мекъ. Само за мене у него се намираха понѣкога благи другарски думи, топло и довѣрчиво отнасяне.

Когато денувахме въ планината, ние избрахме общо място, знаейки и двама, че не ще си пречимъ, ако нѣкому се поискано да се уедини. Когато пѣкъ се случеше

да се приберемъ рано въ село, ние, сърбайки отъ пръстените паници мориховски чай, си приказвахме шепнишкомъ край огъня. По нѣкога приказвахме по цѣли два и три часа, въ полумрака на селските стани и при хърканятията на другаритѣ. По-напредъ изчерпвахме темата за утрешната работа, после неусѣтно се отклонявахме и губѣхме въ спомени изъ миналото.

Далечни, много далечни ми се струвашъ сега тия неотдавнашни наши разговори. Марко тогава ставаше съвсемъ другъ, лицето му губѣше своята суровостъ и се озаряваше отъ тиха, приятна усмивка. Заразяванъ отъ мене, той се доближаваше и до по-интимни изповѣди, но само се доближаваше. Азъ не можахъ да изтръгна отъ него историята на детинството му. По-скоро отъ другите, отколкото отъ него, зная, че като дете е овчарувалъ въ Котленско. За образованietо си сѫщо никога не ми е говорилъ. Не зная, дали е свършилъ нѣкой и другъ гимназияленъ класъ, но писмата, проповѣдъта и беседата му издаваха доста голѣмъ естественъ умъ и значително самообразование. Зная сѫщо, че далече отъ тукъ, въ нѣкакво село, свито въ пазвитѣ на Котленския балканъ, е оставилъ жена и невръстни деца. Много пѫти се опитахъ, но ни веднажъ не успѣхъ да отключамъ устата му върху тая тема.

Повече обичаше той да си спомня за 1885 и 1895 години, а по нѣкога и за живота си въ войската. Той се е билъ противъ сърбите на Сливница, а презъ възстанието въ 1895, като знаменосецъ на една чета, е участвувалъ въ разни сражения и въ изгарянето на Доспатъ.

Зная още, че Георги Ивановъ отъ Котленско, именуванъ въ войската още и Геройски, си е прикачили — или сѫму прикачили — тукъ името Марко.

Скроменъ подофицеръ, добилъ образованietо си въ казармата, той имаше за отечеството и патриотизма концепция по-широва отъ тая на обикновените хора, чувство силно и дълбоко, умъ способенъ къмъ обобщения. Възстанието отъ 1895 година, макаръ импровизирано и злополучно съ своя видимъ резултатъ, имаше за Марко значението на пръвъ въоръженъ протестъ на неосвободените българи — протестъ, който не ще загълхне безответно, а сегашното революционно движение у насъ бѣ за него процесъ естественъ и неизбѣ-

женъ, продължение на онай обща народна борба, която не се завърши със освобождението на България. Тая концепция и борческият темперамент го бъха завели въ Доспатъ и на Сливница, тъго бъха довели и въ Леринско.

Тукъ Марко се яви зрељъ, напълно установенъ межъ, проникнатъ отъ съзнанието, че иде съ свещена мисия. Неспособенъ вече на пречупване, той остана до край склоненъ къмъ казармена дисциплина, повелителенъ и суровъ. Но той имаше право да бъде строгъ къмъ другите, защото бъше най-строгъ къмъ себе си. Той имаше право да иска отъ другите много, защото самъ бъше далъ абсолютно всичко за народното дъло. Презрълъ всички земни блага, за него имаше само една награда — сладостното чувство и гордостта на човека, който твори.

Когато говореше за миналото, Марко нито намекваше за своята собствена роля въ описание на събития. Личността му се губеше въ общите описание. Но въ провлъчената си тиха речь той влагаше много душа. И въ всички разказъ проглеждаше негова собствена философия върху фактите.

Спомнямъ си, съ какво мрачно доволство ми описваше той изгарянето на големото турско село Доспатъ, въ 1895 година. Гигантските езици се вливали въ обагреното небе, и доспатските турци, бъгайки отъ пламналите си къщи, се настъквали на въстанишките ножове и куршуми. . . Но това не съ ония ужасни тръпки на нечовешко наслаждение отъ вида на проливаната кръвъ, онова болно чувство, което много убийства и озлоблението съ присадили у нѣкои наши четници и терористи и което се проявява въ излишни удари, нанасяни върху умъртвените вече жертви, били тъ българи или турци. Не. Азъ видяхъ Марка въ двойното убийство на Попадия: той тамъ изпълняваше твърдо, но не безъ вътрешно мъчение единъ жестокъ дългъ. Злорадството му отъ Доспатъ се дължеше на необикновената ненавистъ къмъ турците, вдъхновявана отъ въковното робство на племето ни и безпредълна като страданието народно. Тая ненавистъ бъше по-скоро расова, отколкото политическа. Тя бъше и разумна, защото се основаваше върху една своеобразна и крайна философия — философията за звѣрската природа на турчина и за неговата неспособност да се очовѣчи.

Ето какъ разсѫждаваше той:

Турчинът е човѣкоподобенъ звѣръ. Той се ражда коваренъ, насилиникъ, кърволокъ. Всѣко неврѣстно турче е единъ бждещъ мжчитель на бѣлгаритѣ, а всѣко туркинче — бждеща производителка на кървопийци и тириани. За това да унищожавашъ само мжжетѣ, значи да унищожавашъ листата на дѣрвото и да оставяшъ читави корена и дѣнера му.

Изгарянето на Доспать извикваше въ вѣображението му перспективата на бждещата саморазправа: необятна кървава баня, въ която ще бжде удавенъ цѣлиятъ турски родъ.

Веднажъ пѣкъ разви такава теория върху героизма и страха:

Герой може да бжде само онъ, който е успѣлъ да победи въ себе си страхъ отъ смѣртъта. Физическата слабость или сила не играятъ решителна роля. Когато постигането на една цель е свѣрзано съ рискъ за живота, човѣкъ може да успѣе, само ако е решилъ или да я постигне или да умре. Защо бѣлгарскиятъ войникъ победи на Сливница? Защото бѣше твѣрдо решенъ или да изтика неприятеля отъ земята си, или да умре. Най-после, човѣкъ трѣбва да бжде смѣлъ още и поради това, че страховитъта не остава неразкрита, а когато се разкрие, тя може да накаже за презъ цѣлъ животъ страховитеца. Въ 1885 година единъ капитанъ отъ страхъ бѣше се скрилъ въ една слама. Измѣкнаха го оттамъ живъ, но после въ армията остана докрай съ прѣкора Сlamkata. Първо бѣше капитанъ Сlamkata, после стана майоръ Сlamkata. Да достигне единъ денъ и генералски чинъ, пакъ ще му думатъ генералъ Сlamkata.

Свободната родина на Хаджи Димитра откѣства отъ сърдцето си и ни дарява най-скжпитѣ свои рожби — онъ, въ които се е вѣплотила живата ѹ тѣга по нашето настояще, страдалческо като нейното минало. Марковци сѫ най-благоуханнитѣ цвѣтя отъ нейната пѣстра градина. Въ тѣхъ се е преродила несломимата вѣра на Левски, отекнало се е копнението на Ботева и е оживѣлъ немирниятъ духъ на Раковски.

Шо отъ това, че новото слѣнце е огрѣло роднитѣ имъ балкани? Любовъта и омразата имъ сѫ по-широки отъ границитѣ на освободената родина и заливатъ съ вѣлнитѣ си македонскитѣ поля, гдето още има робство на еднокрѣвни братя.

Колко ли наши хора — четници, ржководители, терористи, куриери, затворници, заточеници — щъха днесъ да бждатъ кротки овчари, орачи, бакали, занаятчии — мирни граждани, ако бъха родени въ Котленско или Пловдивско! Робскиятъ животъ ги засъга непосрѣдствено, разумътъ имъ търси пътя на спасението и тъ неусътнно се виждатъ завлѣчени отъ потока на революцията. Ония пъкъ, които сѫ оставили свободна родина, за да дойдатъ тукъ и подкрепятъ усилията ни, тъ носятъ вжтре въ себе си стихията на борбата — любовта и омразата на исполини. Тъ сѫ истинските избраници на нацията. Азъ познахъ отблизу само единъ отъ тия избраници: бледния, дрипавия, въшлясалия котленецъ, който загина въ Пътеле.

Комитетски хора, които добре познавали нѣкогашния знаменосецъ отъ 1895 година, се обърнали единъ денъ къмъ него и му казали:

— Иди тамъ! Робитъ иматъ нужда отъ тебе!

Тъ му споменали Леринско, за което едва ли е билъ чувалъ. И той дойде, както би отишель въ всѣки другъ непознатъ край, обитаванъ отъ поробени българи. Народътъ въ Леринско, всрѣдъ който се яви, не знаеше за него нищо друго, освенъ това, че е дошелъ отъ свободната братска страна, но повѣрва въ него като въ Месия, който му сочи спасението, и тръгна подире му. Той се питаше: кой е този човѣкъ, който се яви между насъ като падналъ отъ небето? Марко нѣма ли презиме? Нѣма ли той жена, деца, майка, свои? Какъ само той не намѣри никога думи, за да се оплаче отъ студъ, умора, изпитания? Защо той не желае да хвѣрли своите дрипи, когато ние можемъ да го позлатимъ?

Азъ — най-близкиятъ му човѣкъ — сѫщо се запитвахъ: Нѣма ли и за него дилеми? Никаква ли трайна диря не сѫ запечатили въ душата му миналото, свободниятъ животъ, родствените врѣзки? Не се ли свива понѣкога и неговото сърдце при спомена за рожбитъ му? Отъ жестокостъ и безсърдечие ли той никога не имъ се обажда?

Ахъ, не, Марко не бѣше безсърдеченъ. Той бѣше винаги тъй внимателенъ къмъ домочадията на Кице, Дине Клюсовъ и Абдурамана. Той ги облекчаваше съ парични помощи и позволяваше съ готовностъ на тѣзи четници да

спягът у дома си и да се повидятъ съ своите, когато припадахме въ селата имъ.

Той просто бъше запретилъ на себе си и онова, което считаше позволено за другите, защото искаше да принадлежи цѣлъ на общото дѣло. Нека за децата му се грижатъ, ако искатъ, комитетските хора въ България. Нека жена му и децата му се помирятъ съ мисълъта, че баща имъ безвъзвратно се е откъсналъ отъ тѣхъ.

Факиръ на освободителната идея, герой и мъченикъ на любовта и омразата си, той бѣ успѣлъ да вледени своето сърдце за всички залъгалки на живота и да запази силата и горещината му цѣла за народното дѣло.

